

**Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет» (Україна)
Мюнхенський університет Людвіга Максиміліана (Німеччина)**

**ТОЛЕРАНТНІСТЬ НА КОРДОНАХ ЄВРОПИ:
ВИМІР ДЛЯ УКРАЇНИ**
Матеріали міжнародної науково-практичної конференції

Ужгород – 2019

УДК 327 (4+477) (1-04) (063)

ББК Ф4 (4), ОлО

Т 52

Толерантність на кордонах Європи: вимір для України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції ; [Упоряд.: І. Вегеш, М.Колодій; Відп. за вип.: М. Вегеш] : Ужгород, ФОП Наумченко Н.В., 2019. – 144 с.

У виданні подано матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», що представляють результати обміну досвідом між Німеччиною та Україною щодо впровадження в освітню сферу інноваційних проєктів, спрямованих на формування політичної, етнічної і конфесійної толерантності, навичок успішної міжкультурної комунікації та попередження конфліктів.

Тематика доповідей об'єднана у чотири розділи і розкриває питання теоретичних підходів до вивчення толерантності, особливостей міждисциплінарних досліджень феномену толерантності, специфіки міжкультурного, міжрелігійного, міжетнічного діалогів та практик проєктування простору толерантності в Україні.

Видання здійснено у межах проєкту «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», у співпраці з Мюнхенським університетом Людвіга Максиміліана (LMU), за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Керівник проєкту – проф. Маркус Фогт.

Упорядники:

Ігор Вегеш та Маріанна Колодій

Відповідальний за випуск:

Микола Вегеш

*Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(Протокол № 4, від 21 березня 2019 року).*

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна)
© Мюнхенський університет Людвіга Максиміліана (Німеччина)

Шановні друзі!

Від імені команди міжнародного проекту «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», що став можливим за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини (AA), висловлюємо щиро подяку німецьким партнерам і, зокрема, нашому багаторічному партнеру проф. Маркусу Фогту з Мюнхенського університету Людвіка Максиміліана (LMU).

Історія співпраці з проф. Маркусом Фогтом розпочалася ще у 2001 році у межах низки проектів екологічної та громадської міжнародної співпраці за підтримки Німецького союзу охорони природи (NABU), Ради єпископських конференцій Європи (CCEE), акції солідарності німецьких католиків «Реновабіс», Німецького федерального екологічного фонду (DBU), Федеральної агенції з охорони природи (BfN).

Проект «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України» виник як продовження співпраці та реалізації ряду проектів з Мюнхенським університетом Людвіга Максиміліана (LMU), де природоохоронне спрямування з залученням церкви і НУО, науковців та практиків, торкалося вже проблем сталого розвитку та розвитку громадянського суспільства, не тільки в Україні, але й в пострадянських країнах. Хочемо зазначити, що такі проекти ставали можливими не тільки завдяки донорам та грантам, але й дякуючи активній позиції, а іноді і особистим заощадженням проф. М.Фогта.

І цілком логічно, що з проблематики громадського розвитку та співпраці, тема даного проекту постала як одна з рефлексій, у нашому експертному товаристві на російську агресію 2014 року. Починаючи з подій окупації Криму та війни на Сході країни для нас гостро постало питання визначення простору толерантності і його меж, а відтак – і проблема обґрунтування прикладного концепту толерантності, оскільки в трансформаційних умовах Східної Європи ризики гібридних конфліктів почали набувати загрозливих форм. Дискусія за участі експертів Ужгородського національного університету та Міжрелігійного громадського природоохоронного форуму Східної Європи (IRCEF) стартувала ще в Німеччині, а підготовка проектної концепції розпочалася з обговорення на профільних комісіях Мукачівської греко-католицької єпархії і Мукачівської дієцезії Римо-Католицької Церкви завдяки позиціям єпископів Мілана Шашіка і Майнека Антала. Свою підтримку проектній ідеї висловила Ужгородська міська рада в особі п.Богдана Андріїва і Закарпатська обласна рада в особі п.Михайла Рівіса, а до обговорення проблематики долучилися вчені експертної мережі IRCEF з різних регіонів України та країн Східного Партнерства. Закарпаття стало чудовим майданчиком для фахового і практичного дослідження проблем та можливостей толерантності та громадської згуртованості.

Закарпаття (або регіон Верхнього Потисся) завжди вирізнялося своїм простором порозуміння, сформованим протягом століть мирним співіснуванням напрочуд різних націй та культур зі своїми специфічними віросповіданнями і уподобаннями, своїм світоглядом. І першочерговим завданням, як нам здавалося на початку, мало стати дослідження власне закарпатського простору

толерантності і мультиплікація його досягнень в регіони конфлікту на Сході нашої держави. Німецькі партнери запропонували дослідити толерантність більш глибоко, у її теологічній і філософській основі, яка є цінністю, що дозволяє досягти та підтримувати мир і яку виробило людство у історичному досвіді конфліктів, революцій та воєн.

Однак, в сучасному мінливому світі такого визначення толерантності вже недостатньо, перед обличчям нових викликів. Поширення гібридних воєн та їх, ще більш небезпечних інформаційних аналогів, зіткнення в глобальному світі різних культур, цивілізацій, стилів життя; проблеми мігрантів, біженців, конфлікти ідентичностей в нових медіа – все це змушує переосмислити толерантність ще й як активну стратегію подолання нових складних протиріч глобального світу, мету досягнення порозуміння між різними соціальними групами, потребу забезпечення не просто співіснування, але й активної взаємодії для спільного соціального блага. У такому розумінні толерантність перетворюється на стратегію співпраці та згуртування різних груп навколо спільних цінностей. Одночасно це стратегія подолання розбіжностей, що виникають у суспільстві.

Україна означена сьогодні бурхливими трансформаційними процесами: важке народження нової політичної нації завдяки Майдану та вивільнення від імперського впливу; становлення в країні громадянського суспільства; трагедія гібридної культурної, інформаційної та військової експансії Росії. Все це породжує проблеми самоусвідомлення різних соціальних груп українського суспільства та подолання недовіри між ними, властивої для пострадянських суспільств. Разом з цим ці проблеми поступово вирішуються на прикладах благодійницької, волонтерської та громадської співпраці характерної для України в останні роки.

Все це робить нашу країну ідеальним "майданчиком" для переосмислення феномену толерантності та узагальнення набутого досвіду і для об'єднаної Європи, яка переживає в чомусь подібні проблеми. Тому кафедра політології і державного управління Ужгородського національного університету, Інститут еколого-релігійних студій, мережа партнерських організацій IRCEF, у співпраці з Мюнхенським університетом Людвіга Максиміліана (LMU), Католицьким центром соціальних наук (KSZ), фондом Конрада Аденауера (KAS) та за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини презентували суспільству перші результати академічної співпраці в межах проекту "Толерантність на кордонах Європи: вимір для України".

Дане видання розкриває складність та багатоманітність феномену толерантності. Це – результат міждисциплінарної співпраці представниць та представників різних соціогуманітарних наук. Одночасно, це поєднання академічного, експертного, богословського та прикладного, громадянського погляду на процеси толерантності в Європі та Україні. І, нарешті, це – досвід, в першу чергу, німецьких фахівців, для яких українські реалії, безумовно стають інформативним матеріалом для становлення нової концепції активної толерантності, яка породжує і взаємодію, і згуртованість навколо спільних цінностей. Значну роль в цих умовах відіграє громадянське суспільство здатне

забезпечити баланс між різними інтересами, врівноважуючи їх реалізацією в суспільній взаємодії.

Міжрелігійний та громадський природоохоронний форум Східної Європи (IRCEF), що разом з одним із своїх засновників – Інститутом еколого-релігійних студій мають честь бути частиною команди цього проекту в Україні, поставили собі за мету об'єднати різні релігії та конфесії, громадські організації та рухи, місцеві спільноти та громади для захисту природи та усвідомлення відповідальності за Боже Творіння на пострадянському просторі. З досвіду реалізації багатьох проектів ми зрозуміли, що й самі втілюємо подібну модель толерантності, де взаємодія вчених-екологів, експертів та практиків, представників природоохоронних НУО та громадських рухів, лідерів церков, священства та вірян – реалізує на практиці екологічні цінності у досягненні спільної мети відновлення природи та зміцнення відповідальності за Творіння. Одночасно вони створюють необхідний простір толерантності в його найвизначніших характеристиках. Безумовно, сфера збереження довкілля є не єдиним прикладом таких цінностей. Серед них можуть бути цінності колективної безпеки, глобального та сталого розвитку, подолання бідності, соціальної справедливості, демократії та ін. Але найголовнішою потребою є вироблення стратегії забезпечення можливостей для діалогу, віднайдення спільної мови для порозуміння на базі загальнолюдських цінностей.

З повагою,

Олександр Бокотей, директор Інституту еколого-релігійних студій,
секретар Міжрелігійного та громадського природоохоронного форуму Східної Європи (IRCEF)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

Вегеш М. Значення толерантності у сучасному світі та виклики для України	8
---	---

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Фогт М. Толерантність як ключ до формування миру в суспільстві	9
Кюпперс А. Толерантність як необхідна умова демократії	18
Вегеш І. Еволюція концепту толерантності у світовій науковій думці	21
Лепський М. Миротворення vs конфліктологія конфігурація світогляду толерантності	24
Петренко-Лисак А. Простір транзитивної толерантності	27
Губань Р. Декларація принципів толерантності і проблеми її імплементації	30
Додонов Р. Толерантність як чинник подолання схизмогенетичних тенденцій в Україні	34
Кальцева С., Мірошниченко Г. Толерантність як принцип функціонування політичних традицій	38

РОЗДІЛ 2. ПРОЕКТУВАННЯ ПРОСТОРУ ТОЛЕРАНТНОСТІ: ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДІЇ

Марутян Р. Межі толерантності у дискурсі війни	41
Архіпов В. Толерантність як фактор стримування та протидії в умовах гібридної війни.....	45
Шаферс Л. Роль ЗМІ в толерантному суспільстві	49
Чупрій Л. Гібридна інформація як бар'єр толерантності	53
Сорока Ю. Толерантність та мова ворожнечі	58
Суська О. Міжкультурна взаємодія в інформаційному просторі у вимірах толерантності.....	60
Васютинський В. Толерантність у контексті порозуміння українців щодо Донбасу	64
Антонюк Л. Особливості вивчення толерантності внутрішньо переміщених осіб	68
Мотузенко Б. Специфіка експертних досліджень у вивченні толерантності	71
Martinkovič M. State and political aspects of education in the context of the creation of civil society	74
Остапець Ю. Вибори як чинник толерантності/інтолерантності у перехідних суспільствах (на прикладі електоральних процесів в Україні) ...	77

РОЗДІЛ 3. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНОГО, МІЖЕТНІЧНОГО ТА МІЖРЕЛІГІЙНОГО ДІАЛОГІВ

Justenhoven H.-G. The Autonomy of the Individual and the Struggle in Ukraine	85
---	----

Настояща К. Ціннісні дискурси сучасної України: між традицією і глобалізацією	91
Мартинюк Е., Никитченко О. Толерантність як конвергентний процес сучасного релігійного життя: український контекст	95
Хрипко С. Толерантність як стрижень духовно-релігійних виявів української ментальності	99
Шепетяк О. Другий Ватиканський Собор як виразник доктрини толерантності Католицької Церкви	103
Буркало В. Світоглядна установка на мир як основа толерантності	106
Майор О. ФРН: новий вимір толерантності	112
Шафраньош О. Досвід та практика толерантності в контркультурі у США в 50-70-х роках ХХ століття	115
Зан М. Досвід впровадження інтегрованої сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ»	118

РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Максименко С., Карамушка Л., Терещенко К. Толерантність педагогічних працівників: зв'язок з типами та силою організаційної культури закладів освіти	123
Терещенко К. Організаційно-професійні чинники розвитку толерантності педагогічних працівників	126
Жовтянська В. Вплив соціальних норм на толерантність особистості	129
Колодій М. Методи та методики дослідження толерантності	134
Ткалич М. Психологічні методи формування толерантності у гендерній взаємодії	137
Діденко М. Методи та прийоми розвитку толерантності фахівців психологічної та соціальної сфери до представників ЛГБТ-спільноти	140

ПЕРЕДМОВА

ЗНАЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Міжнародна науково-практична конференція «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», проведена в Ужгородському національному університеті – це чудова нагода обговорити різноманітні аспекти та контексти толерантності у широкому колі вітчизняних та закордонних науковців. Співпраця між кафедрою християнської етики Мюнхенського університету Людвіга Максиміліана та кафедрою політології і державного управління Ужгородського національного університету, які виступили організаторами конференції, має на меті комплексно дослідити особливості толерантності в Україні, а також створити та апробувати механізми створення простору толерантності в широких колах українського соціуму.

Враховуючи запит українського суспільства на широкомасштабну інтеграцію до системи цінностей та норм західного типу, ідея толерантності постає обов'язковим об'єктом аналізу у вітчизняному науковому дискурсі. У зв'язку з великою кількістю її складових, толерантність може розглядатися у різноманітних аспектах: політична толерантність, релігійна, міжнаціональна, педагогічна і т.д. Це обумовлює необхідність застосування комплексного міждисциплінарного підходу до її вивчення.

Однак найголовнішими для України у контексті толерантності є осмислення викликів війни. Для мирних суспільств утвердження принципів толерантності створює міцну запоруку для миру. Однак у суспільствах, що перебувають в ситуації війни, важко говорити про утвердження принципів толерантності, про створення простору толерантності. Тут, скоріше, навпаки, спочатку встановлюється мир, а потім утверджуються принципи толерантності. Це не означає, що в сучасному українському суспільстві (яке перебуває в стані війни) зараз не потрібен (чи неможливий) дискурс толерантності. Якраз навпаки, платформа толерантності повинна вибудовуватися постійно і поступово – на рівні освіти та виховання, на рівні щоденних практик суспільної взаємодії, на рівні самопізнання через сприйняття іншого. Хоча б для того, щоб не додавати нових конфліктів та непорозумінь до тих, які вже є, не множити їх.

Саме тому ця міжнародна конференція є важливою подією для вітчизняного осмислення толерантності, адже дає можливість не тільки окреслити особливості різновидів толерантності в українському суспільстві, але також обмінятися досвідом конструювання простору толерантності в сучасних умовах. Адже конфлікт із Росією як фактор дестабілізації ситуації в Європі є достатньою підставою для вироблення формату толерантності в умовах «гібридної» війни.

Микола Вегеш,
доктор історичних наук, професор,
в.о. завідувача кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Маркус Фогт,

професор кафедри християнської соціальної етики факультету католицької теології Університету Людвіга Максиміліана в Мюнхені (Німеччина)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК КЛЮЧ ДО ФОРМУВАННЯ МИРУ В СУСПІЛЬСТВІ

Розбіжність ідеалу й реальності. З християнської точки зору участь у залагодженні конфліктів є необхідним наслідком віри в Бога, оскільки віра як універсальний Бог об'єднує всі народи в одну загальнолюдську сім'ю. Вона як милосердний Господь особливим чином захищає права слабких, гноблених і тих, хто опинився в чужому для себе середовищі. Примирення з Богом дає сили для примирення з людьми і навпаки. Це примирення спрямоване на подолання структур несправедливості, гріха й насильства. Власне, по суті вся історія взаємодії Бога зі своїм народом – це «проект з подолання насильства [...], розуміння присутності Божої та образу Божого поза цією динамікою неможливо» (Freistetter/Wagnsonner 2010, стор. 38). Етика миру торкається самої сутності християнського самовизначення, а, отже, і Церкви. Миротворчість переростає у випробування життєздатності віри.

Незважаючи на наявність суспільного договору про мир, історія християнства сповнена насильства, тому в дослідницькій літературі часто заперечується думка про внесок монотеїстичних релігій у мир і ненасилля. Крім закликів до миру і примирення у релігіях також явно виражений значний потенціал до насильства й нетерпимості (Angenendt 2018; Zagorin 2003). Цікаво, що в цьому плані саме монотеїзм викликає найбільші підозри, адже усвідомлення того факту, що Бог один, а отже твоя віра – єдина правильна, часто ставало і стає причиною насильства. Абсолютизація у монотеїстичних релігіях власної системи світорозуміння і моралі постійно дає підстави для конфліктів (Assmann 2003). Можливо, з точки зору історії культури за традицією ритуальної жертви також ховається схильність до насильства (Girard 2006; Palaver 2004). Хоча існує і протилежне твердження: міфи, які містять у собі елементи насильства, слугують для відведення агресивного потенціалу (катарсис) і, найімовірніше, характерні для етики, що не приймає насильство. У наукових розборах християнської етики миру потрібно критично підходити до подібних питань і двоїстих положень (Altner 2003; Stipp 2017).

Таку амбівалентність щодо миру й насильства можна спостерігати у більшості релігій: з одного боку, ідеали миру грають центральну роль у самовизначенні практично всіх релігійних громад, а з іншого боку, форми релігійних вірувань були і є середовищем суворого відмежування від «невіруючих» і «фактором ескалації» насильства (Rittberger/Hasenclever 2001). Перед обличчям «нової релігійної нетерпимості» (Nussbaum 2014), що розпалює сьогодні конфлікти в усьому світі, все вищесказане набуває особливо

вибухонебезпечного характеру. Вкрай напружене становище в Україні склалося через релігійні й націоналістичні чинники (Voeskh/Turij 2015), але в той самий час варто відзначити зростання міжрелігійного та міжкультурного порозуміння не тільки всередині світової Церкви (що особливо посилилося завдяки діяльності теперішнього Папи), але й в Україні (наприклад, завдяки Всеукраїнській Раді Церков і релігійних організацій)¹.

Однак все вищесказане не означає, що можна знехтувати істотними відмінностями як між світовими релігіями, так і в межах однієї релігії всередині окремих конфесій і течій. До уваги також потрібно приймати внутрішньорелігійні відмінності, які виникають на різних історичних етапах. Адже саме завдяки розмаїттю всередині релігій, конфесій та релігійних течій вони всебічно взаємодоповнюються та благотворно впливають одна на одну (Küng 2001; Küng/Kuschel 2001; Vogt/Thurner 2017). У цьому плані знаменитим став підхід, яким Ганді поєднав індуїстський принцип ненасильства (ахімса) з біблійним ідеалом, що проголошує любов до ворога свого, з чого потім виросла його суспільно-громадянська концепція ненасильницького опору, що стала в ХХ столітті найважливішою стратегією боротьби проти несправедливих режимів. Успіх застосування кожної стратегії, зрозуміло, залежить від конкретної ситуації. Однак слід розуміти, що християнська етика миру аж ніяк не означає відмову від полеміки, опору й боротьби. Її метою є надання цивілізованих форм способам вирішення конфліктів. І щоб зберегти себе в умовах непримиренних протиріч сучасного світового суспільства в якості сили, здатної вказати шлях людству, християнська етика повинна об'єднати міжрелігійні, міжкультурні, суспільно-громадянські й соціально-наукові підходи (пор.: Altner/Michelsen 2003; Girard 2006; Heidenreich 2006; Heinrich 2006; Vogt 2013; 2015; 2018a; 2018b; Schockenhoff 2018, особливо стор. 578-740).

Виграти війну ще не значить добитися миру. Просвічена етика миру починається з тверезого всебічного аналізу поточних конфліктів. І тут, перш за все, необхідно враховувати «еволюцію насильства в ХХ і ХХІ століттях» (Münkler 2017). У наш час мир і повага до людської гідності піддаються новим загрозам через неконвенційність війн, які ведуться (Münkler 2002), що проявляється в формі тероризму, гібридних війн (Schreiber 2016; van Herpen 2016) та актів насильства на тлі розпаду цілих держав. У традиційної політики безпеки немає наготові досить ефективних рішень. Потрібні нові форми забезпечення миру, що носять попереджувальний характер і тісно пов'язані з політичними і громадськими ініціативами. При цьому ключове значення набувають міжнародне

---

¹Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій була заснована в 1996 році. Її головними завданнями стали сприяння міжконфесійному діалогу та співробітництво з державою в якості консультаційного органу при розробці правових норм, що регулюють відносини Церкви й держави. У неї входять 18 Церков і організацій, що охоплює 95% всієї релігійної громади України. У Раді представлені найважливіші християнські конфесії та інші релігії країни: Православні Церкви в Україні, Греко-Католицька Церква, Римо-Католицька Церква, Євангельська Церква, іудеї та мусульмани, пор. : Мухаїлеуко 2015: стор. 33f. З жовтня 2018 року Православні Церкви в Україні підкоряються Вселенського Патріархату Константинополя в Стамбулі, що призвело до значної напруженості всередині православ'я та створення політично вибухонебезпечної ситуації. У 2016 році до Української Православної Церкви Київського Патріархату віднесли себе 45,7% населення, до Московського Патріархату – 13,3%, до Української Автокефальної Православної Церкви – 0,8%.

право, міжкультурна компетентність і людська здатність до примирення, щоб вигравати не війни, а мир.

Щодо України, то та різнохарактерна агресія, яка зараз йде від Росії, – це важке випробування в боротьбі за мир, де потрібно брати до уваги всі прямі й непрямі атаки, що відбуваються на різних рівнях, та дестабілізуючі стратегії. Християнська етика миру не відступає на задній план у пасивній беззахисності в ім'я загального примирення й пацифізму, вона зберігає свої позиції, використовуючи розумні заходи протидії та тверезу оцінку поведінкових моделей, сильних і слабких сторін всіх учасників процесу. Необхідний стабілізуючий фактор перед обличчям загрози – єдність між різними групами: східними й західними українцями, різними етнічними громадами, Церквами. Єдність вони повинні демонструвати і стосовно численних внутрішніх переселенців, яких потрібно захищати і всіляко їм сприяти. Тому потрібно побороти корупцію, яка позбавляє державу можливості належним чином виконувати свої функції. Така боротьба вимагає мужності, але це екзистенційне випробування, що потрібно пройти для здобуття внутрішнього миру в Україні. Ерозія довіри руйнує суспільну згуртованість. За привабливою перспективою компенсувати слабкість соціальної когезії за рахунок використання образу загального зовнішнього ворога ховається велика небезпека. Виплескування агресії назовні – улюблений прийом популістської та авторитарної політики, який прямо зараз загрожує миру, солідарності й можливості міжнародного співробітництва в Європі (Vogt 2017).

Для збереження єдності не менш важливо бути пильним щодо маніпуляцій громадською думкою в (цифрових) ЗМІ. Війни часто ведуться за допомогою надання односторонньої інформації та візуальних матеріалів. Перед журналістами, як і перед представниками науки й Церков, стоїть завдання надзвичайної важливості – робити внесок у просвітництво. Для викриття фейкових новин потрібно залучати більше особистих ресурсів. Було б наївно вважати, що «боротьба за Україну» (Justenhoven 2018) ведеться виключно традиційними військовими силами. Так само наївно було б думати, що виграти можна і без застосування військових сил. Нові форми ведення гібридних і асиметричних війн – це виклик, на який потрібно відповідати всьому суспільству в цілому.

На тлі вищесказаного багатогранність християнського розуміння миру виявляється дуже актуальною: зброєю можна виграти війну, але щоб добитися тривалого миру, потрібна культурна дискусія щодо справедливості, контролю над владою й суспільної єдності. Християнський ідеал миру не наївний і не відірваний від життя, він навпаки всеосяжний, але і його можна використовувати не на благо – для відволікання уваги від тверезого аналізу умовних конфліктних ситуацій. Тому Блага звістка миру Ісуса потребує інтерпретації для нашого часу, щоб жити відповідно до неї та використовувати в політичній сфері як звільняючу силу у відповідь на конкретні загрози миру. У такій інтерпретації важливе місце повинна беззастережно займати гідність усіх людей, незалежно від національної, статевої або релігійної приналежності. Ця думка вкоренилася в сучасних демократіях як основа мирного співіснування і, по суті, є тією самою «таємницею миру» (Johannes Paul II. 1998; Johannes Paul II. 2002). «Революція гідності» на Майдані

2013 року стала для України мірилом людської гідності й суверенітету її народу в боротьбі проти корумпованої влади, яка хотіла позбавити його можливості вирішувати свою долю (Andruchowytsch 2014). По суті, мова йде не про політичні союзи, а про цінності гідності, свободи й миру, які є неподільними й складають ядро християнської віри. Тому в основу наших подальших міркувань буде покладено християнську етику.

Шляхи й пріоритети забезпечення миру з точки зору ситуації в Україні.

На закінчення замість підведення підсумків потрібно назвати дванадцять пріоритетів у забезпеченні миру з точки зору християнства, які можуть бути застосовані до поточної ситуації в Україні. Провідними критеріями стали вже окреслені нами положення. Також до уваги бралися постулати критеріології (в її офіційному розумінні Церквою) (Ecclesia Catholica 1993, № 2307-2330), позиція Віденського інституту релігії та миру (Freistetter/Wagnsonner 2010: стор. 43), аналітика з поточної «боротьби за Україну» (Justenhoven 2018) і «П'ять кроків для досягнення миру» Міністерства закордонних справ ФРН (Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland 2018).

1. **Як правило, бажаними є невійськові засоби вирішення конфлікту.** Війна допустима тільки як крайній захід, після всебічного зважування всіх «за» та «проти» й тільки в тому випадку, якщо всі інші засоби виявилися безуспішними й не зможуть бути ефективними в майбутньому. Для невійськового вирішення конфлікту потрібна підтримка нейтральної посередницької інстанції, що має законну силу. Так у відповідь на анексію Криму в якості ключового методу проти Росії застосовуються **економічні санкції**. Вони не приносять швидкого результату, але в середньостроковій і довгостроковій перспективі є вельми істотним засобом тиску. При цьому дуже важливо, щоб вони продовжували діяти, навіть шкодячи інтересам сторони, яка їх наклала. Дипломатія повинна чітко дати зрозуміти, що Росія своєю поведінкою, яка суперечить нормам міжнародного права, шкодить сама собі й сама себе піддає ізоляції.
2. Для поточного конфлікту в Україні ключову роль в якості посередницької інстанції грає не стільки ООН, скільки ОБСЄ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі). Під головуванням швейцарського дипломата Гайді Тальявіні місією ОБСЄ була заснована тристороння (Україна, Росія, ОБСЄ) контактна група як форум для громадського обговорення, що, між іншим, зробило можливим підписання **Мінських угод** (Zeller 2018, 164-172), в укладанні яких брала активну участь і канцлер Німеччини. Кращою стратегією всіх подальших переговорів є збільшення дипломатичного тиску для дотримання цих угод (Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland 2018, пункт 1).
3. **Визнання війни справедливою визначається наступними критеріями й вимагає таких обмежень:** розпорядження влади, яка має повноваження згідно з нормами міжнародного права; опір порушенням норм міжнародного права або виправлення їх; переслідування цілей, спрямованих на встановлення справедливого миру й примирення; зведення насильства до необхідного мінімуму; чітке обмеження в часі й визначення шансів на успіх у вживаних заходів. Анексія Криму Росією є порушенням територіальної цілісності України

й кричущим нехтуванням міжнародним правом. Вона означає недотримання Будапештського меморандуму (1994), згідно з яким Україні в обмін на добровільну відмову від ядерної зброї беззастережно гарантувалася територіальна цілісність. Україна має **право на самооборону** (пор.: Статут Організації Об'єднаних Націй, ст. 51).

4. Росія, анексуючи Крим і впливаючи військовими методами на ситуацію на Донбасі, порушує норми чинного міжнародного права, що абсолютно неприпустимо (Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland 2018, пункт 2). Україна має **право вимагати міжнародної допомоги** (пор.: Статут Організації Об'єднаних Націй, ст. 39ff). Але мова йде не про класичну симетричну війну держави проти держави, оскільки в наявності є її ознаки внутрішнього конфлікту (нехай і спровокованого ззовні). Таким чином, у **«війні низької інтенсивності»** (Münkler 2007) не слід поспішати з оголошенням воєнного стану й міжнародною ескалацією військового протистояння. Всю міжнародну діяльність повинні визначати не відмова в прояві солідарності у вигляді військового сприяння, а боротьба за збереження рівноваги між необхідною готовністю до захисту й униканням неконтрольованого поширення конфлікту в Україні на весь світ.
5. Під час вирішення неминучих військових конфліктів необхідно строго дотримуватися норм міжнародного права, а також монополії на застосування сили Організації Об'єднаних Націй і наділених нею законними повноваженнями учасників процесу. Не слід діяти в обхід ООН і Ради Безпеки, навіть якщо вони їй потребують реформування. Одночасно з військовими діями потрібно використовувати всі засоби міжнародної дипломатії, поки вони не вичерпаються. Не можна забувати про мету деескалації конфлікту. Не слід уникати тверезої оцінки ситуації, оскільки вже не можна не рахуватися з тим фактом, що найближчим часом неможливо скасувати анексію Криму. Україна повинна бути витривалою й здатною на довгий опір в цій війні на виснаження. Це треба брати до уваги в усіх засобах міжнародної підтримки. Потрібно збільшити кількість спостерігачів ОБСЄ і протестувати введення миротворчих сил ООН (Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland 2018, пункт 3 и 4).
6. Оскільки в пріоритеті знаходиться стратегія **уникнення міжнародного розширення конфлікту**, бажаною є не безпосередня інтервенція, а непряма підтримка. Доцільна допомога у військових навчаннях, постачання зброї, підтримка різних форм суспільно-громадянського опору. При залучанні Німеччини в питання міжнародної відповідальності традиційно наголошується на її невійськовій участі. Тим не менше, для німецької сторони в теперішньому конфлікті в Україні також відкриваються різноманітні і дотепер невичерпані можливості для солідарних досягнень. І діяльність у цьому напрямку потрібно всіляко посилити, виходячи з власних інтересів і заради європейського плану з підтримки миру. Пасивна толерантність, яка виражалася в політиці умиротворення Росії і якій не вистачало мужності назвати порушення закону відповідним словом, вже не в змозі допомогти. Основні етичні аксіоми міжнародного права не можуть бути предметом переговорів. І це стосується

всіх, хто порушує міжнародне право, як, наприклад, це було під час війни в Іраку (Beestermöller 2003).

7. Збройний опір має сенс тільки як частина **розгорнутого дипломатичного і суспільно-громадянського опору** агресії. При цьому особливо важливою є діяльність, спрямована **проти маніпулювання громадською думкою**. Оскільки Росія, перш за все, сподівається на підтримку російськомовного населення, вона проявляє себе досить активно і в самій Україні. І ця активність вимагає противаги у вигляді особистих, структурних і фінансових ресурсів для професійної журналістики. Науково обґрунтована аналітика й міжнародне висвітлення подій у ЗМІ також необхідні для викриття фейкових новин. Не останню роль відіграють також посилені заходи з поширення політичної грамотності й надійна передача інформації.
8. Якщо права людини або групи осіб протягом тривалого часу грубо порушуються, міжнародна спільнота стикається з **необхідністю гуманітарної інтервенції**, при цьому потрібно дотримуватися правил етично обґрунтованого застосування насильства. Після досвіду геноциду в Руанді й на Балканах як у політичній, так і в церковній етиці миру пацифістські ідеали перемогла парадигма гуманітарної інтервенції (Hinsch 2006; Schockenhoff 2018: стор. 673-695). У новітній час вона розвивалася далі в рамках ключового етичного поняття «обов'язок захищати» («responsibility to protect»). Обов'язок здійснення гуманітарної інтервенції суворо обмежується випадками геноциду й тяжких злочинів проти людства. І якщо суворо дотримуватися цих критеріїв, то їх зараз, як і раніше, до ситуації в Україні застосувати неможливо. І, тим не менш, є необхідність у пильному міжнародному спостереженні й стані готовності, щоб мати можливість, якщо це буде потрібно, завчасно або превентивно втрутитися.
9. Оскільки конфлікт в Україні є частиною багаторівневої боротьби за новий світовий порядок (Münkler 2017: стор. 264-300), вирішити його на довгий час без перспективи створення такого міжнародного устрою, де дотримувалися б норм права й панував мир, неможливо. Це і є пріоритетом початку ХХІ століття. При цьому першорядного значення набуває реформа Ради Безпеки ООН, яка на сьогоднішній момент більше не відображає адекватним чином співвідношення сил у світі, а використовується на зло можновладцями як інструмент їхньої односторонньої політики домінування, перш за все, за допомогою права накладення вето. Через денаціоналізацію американської політики виник вакуум, який потрібно компенсувати розширенням різноманітних наднаціональних зв'язків (Schockenhoff 2018, 639-665). Зараз активно обговорюється питання, чи є Рада Безпеки в принципі необхідною для підвищення дієздатності ЄС, адже різним інституціям (наприклад, ООН, НАТО, ОБСЄ, ЄС) треба додатково узгоджувати свої дії.
10. Всі заходи повинні **орієнтуватися на цілі справедливого миру** (Die deutschen Bischöfe 2000), при цьому потрібно враховувати соціальні, економічні та політичні аспекти й стратегічно інтегрувати їх для досягнення цієї мети. Відновлення й забезпечення верховенства закону в Україні для **протистояння лютуючій корупції** та збагаченню окремих олігархів за рахунок народу теж є

внеском у мир і збереження громадської єдності, який не варто недооцінювати. Прямо зараз соціальний мир в Україні стикається зі значними внутрішніми загрозами. Адже саме в цій області існує небезпека, що спрямована назовні агресія відверне увагу від внутрішніх конфліктів. Тому класичне Церковне вчення про неподільність справедливості й миру є надзвичайно актуальним. Для протидії спробам корупції позбавити народ верховних прав потрібні незалежні, критично налаштовані ЗМІ, а також моральне виховання і розвиток правової свідомості. Власне в цю область Церкви і релігійні громади можуть внести значний вклад. Йдеться про вихованні поваги до демократичних цінностей і здібності до демократії як опори справедливого світу. Це повинно структурно гарантуватися за допомогою заохочення залучання українців у побудову різноманітного і відкритого суспільства, а також за допомогою модернізації та децентралізації управління (Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland 2018, пункт 5).

11. Для тривалого миру потрібні **прощення й примирення**. Цього не досягти простою амністією військових злочинців, для цього потрібні міжлюдські зустрічі й «зцілення від спогадів». Дуже часто спогад про несправедливість, образу й насильство стає причиною нового насильства. Примирення сторін – основа миру. І в цій області Церкви і релігійні громади можуть виконати своє первинне завдання, оскільки в примиренні завжди є релігійний наліт (Riccardi 2018), і в той же час воно надзвичайно важливе з громадської та політичної точки зору. В Україні мова йде, по суті, про примирення різних цінностей, культурних менталітетів і громадських базових принципів у межах Європи. Примирення слід відрізнити від гармонії та трактувати у світлі вимоги толерантності як різноманітність, що знайшла примирення. Воно не означає смиренне підпорядкування репресивній владі, а передбачає суверенітет і активну толерантність. Оскільки соціальні принципи часто розуміються як фундаментальна основа Католицького Соціального вчення й етики, а центральна тема миру дотепер не розглядалася на цьому рівні, ми пропонуємо включити примирення до списку соціальних принципів Католицької церкви (Vogt 2018; на тему примирення як основи етики миру пор.: Benedikt XV. 1920).
12. Стратегії миру повинні в майбутньому інтенсивніше працювати над **підготовкою професійних ресурсів для міжкультурного запобігання конфліктам і подальшого спостереження після їхнього закінчення**. Для України центрального значення набуває наукове осмислення вкрай суперечливого конструювання ідентичності й тієї ролі, яку відіграє в цьому релігія (Golczewski 2018; Нпур 2018). **Теологічна критика залучання християнської віри в націоналістичних цілях** – важлива данина справі миру, яку повинні віддати Церкви. Сюди ж відноситься й розробка фундаментальної концепції толерантності стосовно релігій, етносів і культур. Важливим учасником процесу повинна стати Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій. Традиційний релігійний плюралізм в Україні є чудовим потенціалом для реалізації політики миру, проте його потрібно постійно активізувати в нових точках взаєморозуміння (Rap 2015; Voeskh/Turij 2015).

1. Altner, Günter (2003): Können die Weltreligionen zur interkulturellen Verständigung beitragen?, in: Altner/Michelsen 2003, S. 81-96.
2. Altner, Günter/Michelsen, Gerd (Hrsg.) (2003): Friede den Völkern. Nachhaltigkeit als interkultureller Prozess, Frankfurt.
3. Andruchowytsch, Juri (Hrsg.)(2014).: Euromaidan. Was in der Ukraine auf dem Spiel steht. Berlin.
4. Angenendt, Arnold (2018): Toleranz und Gewalt: Das Christentum zwischen Bibel und Schwert, Münster.
5. Assmann, Jan (2003): Die Mosaische Unterscheidung oder der Preis des Monotheismus, München.
6. Auswärtiges Amt der Bundesrepublik Deutschland (2018): Fünf Punkte für Frieden in der Ukraine; <https://www.auswaertiges-amt.de/de/aussenpolitik/laender/ukraine-node/ukraine-konflikt/2165944> (veröffentlicht am 30.11.2018, abgerufen am 18.12.2018).
7. Bauer, Thomas (2018). Die Vereindeutigung der Welt. Über den Verlust an Mehrdeutigkeit und Vielfalt, Stuttgart 2018.
8. Beestermöller, Gerhard (2003): Krieg gegen den Irak - Rückkehr in die Anarchie der Staatenwelt? Ein kritischer Kommentar aus der Perspektive einer Kriegsächtungsethik, Stuttgart.
9. Beestermöller, Gerhard (2007): Kehrt Leviathan zurück? Der Terrorismus fordert die freiheitliche Demokratie heraus, in: HK 61, S. 335-339.
10. Benedikt XV. (1920): Pacem Dei Munus. Rundschreiben über den Völkerfrieden, in: AAS XII, 209-218.
11. Biberstein, Sabine (2004): „Das Werk der Gerechtigkeit wird der Friede sein“ (Jes 32,17). Biblische Perspektiven, in: Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (Hrsg.): „Das Völkerrecht. Ein Weg zum Frieden“. Welttag des Friedens 2004 (Arbeitshilfen 173), Bonn, S. 13-23.
12. Biser, Eugen (2003), Wege des Friedens, Augsburg.
13. Böckenförde, Ernst-Wolfgang (2007): Der säkularisierte Staat. Sein Charakter, seine Rechtfertigung und seine Probleme im 21. Jahrhundert, München 2007.
14. Boeckh, Katrin/Turij, Oleh (Hrsg.)(2015): Religiöse Pluralität als Faktor des Politischen in der Ukraine, München.
15. Die deutschen Bischöfe [DBK](2000): Gerechter Friede, hrsg. vom Sekretariat der Deutschen Bischofskonferenz (Die deutschen Bischöfe 66), Bonn.
16. Donat, Helmut (Hrsg.) (1983): Die Friedensbewegung. Organisierter Pazifismus in Deutschland, Österreich und der Schweiz, Düsseldorf.
17. Ecclesia Catholica (1993): Katechismus der Katholischen Kirche, München.
18. Forst, Rainer (2017): Toleranz im Konflikt. Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs, 5. Auflage Frankfurt.
19. Freistetter, Werner/Wagnsonner, Christoph (2010): Friede und Militär aus christlicher Sicht (Schriftenreihe „Ethica – Themen“ des Instituts für Religion und Frieden), Wien.
20. Freud, Sigmund (1974): Das Unbehagen in der Kultur, in: Studienausgabe hrsg. v. A. Mitscherlich, Frankfurt, Bd. IX, S. 181-270.
21. Girard, René (2006): Das Heilige und die Gewalt, Frankfurt.
22. Gnilka, Joachim (1986): Das Matthäusevangelium (Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament), 1. Teil, Freiburg.
23. Golczewski, Frank (2018): Unterschiedliche Geschichtsnarrative zur Ukraine im Kontext der aktuellen Krise, in: Justenhoven (a.a.O.), S. 35-59.
24. Havel, Václav (1990): Versuch, in der Wahrheit zu leben, Reinbek.
25. Heidenreich, Werner (2006): In Achtsamkeit zueinander finden – die buddhistische Sprache der Liebe, München.
26. Heinrich, Axel (2006): Denkmuster zur Eindämmung und zur Legitimation von Gewalt im Christentum und im Islam. Ein Literatureinblick (Deutsche Kommission Justitia et Pax: Gerechtigkeit und Frieden 109), Bonn.
27. Hinsch, Wilfried/Janssen, Dieter (2006): Menschenrechte militärisch schützen. Ein Plädoyer für humanitäre Intervention, München.
28. Hnyp, Maryana (2018): Ukrainian National Identity in Transition: Geopolitics and Values, in: Justenhoven (a.a.O.), S. 17-33.
29. Honneth, Axel (1992): Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte, Frankfurt.
30. Hossfeld, Frank-Lothar (2003): „Du sollst nicht töten!“. Das fünfte Dekaloggebot im Kontext alttestamentlicher Ethik. Stuttgart.
31. Huntington, Samuel (2002): Der Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Welt im 21. Jahrhundert, München.

32. Johannes Paul II. (1998): In der Achtung der Menschenrechte liegt das Geheimnis des wahren Friedens. Botschaft zum Weltfriedenstag am 1. Januar 1999, Vatikan.
33. Johannes Paul II. (2002): Pacem in terris: Eine bleibende Aufgabe. Botschaft zum Weltfriedenstag am 1. Januar 2003, Vatikan.
34. Julian, Hans (2018): Ein Segen macht Ärger. Die russische Orthodoxie schäumt vor Wut, denn der Patriarch von Konstantinopel zeigt sich bereit, eine eigenständige Kirche in der Ukraine anzuerkennen. Das könnte auch Präsident Poroschenko nutzen, in: Süddeutsche Zeitung vom 22./23. 9. 2018, S. 9.
35. Justenhoven, Heinz-Gerhard (Hg.)(2018): Kampf um die Ukraine. Ringen um Selbstbestimmung und geopolitische Interessen (Studien zur Friedensethik 61), Baden-Baden.
36. Justitia et Pax (2018): European Foreign And Security Policy And the Russia-Ukraine-Conflict (Gerechtigkeit und Frieden 135), Bonn: Justitia et Pax.
37. Kasper, Walter (2016): Barmherzigkeit. Grundbegriff des Evangeliums – Schlüssel christlichen Lebens, 5. Aufl. Freiburg.
38. Koschyk, Hartmut (2018): Heimat-Identität-Glaube: Vertriebene-Aussiedler-Minderheiten im Spannungsfeld von Zeitgeschichte und Politik, St. Ottilien.
39. Kress, Hartmut (2008): Religion, Staat und Toleranz angesichts des heutigen Pluralismus. Kritische Anmerkungen zum Böckenförde-Diktum, in: Ethica 2008, S. 291-314.
40. Küng, Hans (2001): Projekt Weltethos, 6. Aufl. München (1. Aufl. 1990).
41. Küng, Hans/Kuschel, Karl-Josef (Hrsg.) (2001): Wissenschaft und Weltethos, München.
42. Lapide, Pinchas (1987): Wie liebt man seine Feinde?, 5. Aufl., Mainz.
43. Leimgruber, Stephan (2007): Interreligiöses Lernen. Neuausgabe, München.
44. Morozzo della Rocca, Roberto (2010): Wege zum Frieden. Die internationale Friedensarbeit der Gemeinschaft Sant'Egidio, Würzburg.
45. Mykhailevko, Andrij (2015): Gott auf dem Majdan. Die Rolle der Kirchen in der Ukraine-Krise, Eichstätt.
46. Münkler, Herfried (2002): Die neuen Kriege, Reinbek.
47. Münkler, Herfried (2017): Kriegssplitter. Die Evolution der Gewalt im 20. und 21. Jahrhundert, Reinbek.
48. Nietzsche, Friedrich (1968): Zur Genealogie der Moral (1887), in: Werke, hrsg. von G. Colli u. a., Bd. VI-2, Berlin.
49. Nussbaum, Martha (2014): Die neue religiöse Intoleranz. Ein Ausweg aus der Politik der Angst, Darmstadt.
50. Otto, Eckart (1999): Krieg und Frieden in der hebräischen Bibel und im Alten Orient. Aspekte für eine Friedensordnung in der Moderne, Stuttgart.
51. Palaver, Wolfgang (2004): René Girards mimetische Theorie im Kontext kulturtheoretischer und gesellschaftlicher Fragen, 2. Aufl., Münster.
52. Päpstlicher Rat für Gerechtigkeit und Frieden (2006): Kompendium der Soziallehre der Kirche, Freiburg.
53. Preuße, Detlev (2014): Umbruch von unten. Die Selbstbefreiung Mittel- und Osteuropas und das Ende der Sowjetunion, Wiesbaden.
54. Rap, Myroslava (2015): The Public Role of the Church in Contemporary Ukrainian Society. The Contribution of the Ukrainian Greek-Catholic Church to Peace and Reconciliation (Studien zur Friedensethik 53), Baden-Baden.
55. Riccardi, Andrea (2018): Die gewaltlose Kraft des Friedens, Würzburg.
56. Rittberger, Volker/Hasenclever, Andreas (2001): Religionen in Konflikten, in: Küng, Hans/Kuschel, Karl-Josef (Hrsg.): Wissenschaft und Weltethos, München, S. 161-200.
57. Schockenhoff, Eberhard (2018): Kein Ende der Gewalt? Friedensethik für eine globalisierte Welt, Freiburg 2018.
58. Schottroff, Willi (1984): Die Friedensfeier. Das Prophetenwort von der Umwandlung von Schwertern in Pflugscharen (Jes 2,2-5/Micha 4,1-5), in: Schottroff, L. und W.: Die Parteilichkeit Gottes. Biblische Orientierungen auf der Suche nach Frieden und Gerechtigkeit, München, S. 78-102.
59. Schreiber, Wolfgang (2016): Der neue unsichtbare Krieg? Zum Begriff der „hybriden Kriegsführung“, in: APuZ 66 (35-36/2016), 11-15.
60. Sen, Amartya (2007): Die Identitätsfalle. Warum es keinen Krieg der Kulturen gibt, München.
61. Stipp, Hermann-Josef (2017): Monotheismus, Monolatrie, Gewalt und Identität. Alttestamentliche Gesichtspunkte zu den Monotheismus-Thesen von Jan Assmann, in: MThZ 68, S. 99-130.
62. van Herpen, Marcel H.(2016): Propaganda und Desinformation. Elemente „hybrider Kriegsführung“ am Beispiel Russlands, in: APuZ 66 (35-36/2016), 16-21.
63. Vogt, Markus (2009): Die Stärke der Schwachen. Vorstudien zu einem sozialetischen Programm, in: MThZ 1/2009, S. 2-17.

64. Vogt, Markus (2012): Ist der Mensch friedensfähig?, in: Delgado, Mariano u.a. (Hg.), *Friedenfähigkeit und Friedensvisionen in Religionen und Kulturen*, Stuttgart, S. 47-72.
65. Vogt, Markus (2013): Grundzüge christlicher Friedensethik, in: Bohrmann, Thomas u.a. (Hg.), *Handbuch Militärische Berufsethik*, Bd. 1: Grundlagen, Wiesbaden, S. 53-73.
66. Vogt, Markus (2015): Friedensethik als Impuls für sozialetische Grundlagenreflexionen, in: Bock, V./Frühbauer, J./Küppers, A./Sturm, C. (Hg.): *Christliche Friedensethik vor den Herausforderungen des 21. Jahrhunderts*, S. 17-30.
67. Vogt, Markus (2017): Politische Emotionen als moraltheoretische Herausforderung, in: *Münchener Theologische Zeitschrift* 68, 292-305.
68. Vogt, Markus (2018a): Crisis Prevention in a Time of Radical Change, in: *Ethics and Armed Forces* 1/2018, 10-17.
69. Vogt, Markus (2018b): Wege des Friedens, in: Martin Thurner (Hg.): *Eugen-Biser-Lectures 2017*, München (forthcoming).
70. Zagorin, Perez (2003): *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, Princeton/Oxford.
71. Zellner, Wolfgang (2018): Rolle und Perspektiven der OSZE zur Überwindung der Eskalation, in: Justenhoven (a.a.O.), S. 163-179.

Ард Кюпперс,
професор Католицького центрального інституту
соціальних наук (Німеччина)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ДЕМОКРАТІЇ

Будучи християнським теологом, я міцно переконаний, що з точки зору демократії, як ніколи актуальною є ключовий вислів, який характеризує духовні засади буддизму: «Власне шлях і є метою». І це в жодному разі не варто розглядати, як щось банальне. Адже демократія занадто часто скорочується лише до узаконення правління народом. Розуміючи демократію таким чином можна стверджувати, що Росія чи Туреччина є демократичними державами. Оскільки як і російський президент Володимир Путін, так і турецький президент Реджеп Таїп Ердоган час від часу проводять вибори, щоб узаконити їх правління народом. До участі у цих виборах допускаються не всі кандидати, а ті, яким все ж пощастило взяти участь у виборчій боротьбі, зазнають утисків та висвітлюються у засобах масової інформації у зовсім іншому світлі, ніж кандидати від уряду – але будьмо прогресивними: якщо знівелювати цим фактом, то такі вибори можна назвати демократичними. Принаймні у тому випадку, якщо розглядати демократію лише як легітимацію влади народом, точніше його більшістю. Насправді ж більшість росіян підтримує авторитарне правління Путіна, так як і більшість турецького населення очевидно підтримує авторитарне правління президента Ердогана. Тут справджується вислів німецького письменника Ернста Юнгера: "Народ є власним тираном"¹.

Не зважаючи на те, що тут я перебуваю в країні де більшість представників ортодоксальної церкви, я дозволю собі процитувати Папу Івана Павла II, людину, яка, як і багато з вас, пережила найважчі часи комуністичного режиму. Він написав у 1991 році, після розпаду СРСР: “Церква цінує демократичну систему

---

¹ Ernst Jünger, *Epigramme*, in: Ders., *Sämtliche Werke*, Bd. 12, 2. Aufl., Stuttgart 2002, 505-514, hier: 510.

правління у тій мірі, у якій вона гарантує участь населення у прийнятті політичних рішень та доступ до участі у правлінні, а також у виборі свого уряду та контролю уряду навіть там, де виникає необхідність змінити уряд мирним шляхом. Справжня демократія можлива лише у правовій країні та за умов наявності у людей справжнього розуміння демократії” (*Centesimus annus* 46).

Отже, за демократії мова йде не про першочергову легітимізацію влади, а про її обмеження. І це починається з того, що демократія повинна гарантувати можливість поставити владу під сумнів, а саме як власне представників влади, так і шляхи її реалізації. Цей аспект був теж дуже влучно сформульований вже вище цитованим Ернстом Юнгером, а саме: "Демократія намагається створити такий стан, за якого кожен матиме змогу поставити питання будь-кому іншому"¹.

І це стосується в першу чергу представників влади. За демократії людям повинне бути надане право ставити питання, зокрема неприємні питання, їх президентам, заступникам президентів, їх підлеглим та міським головам, а також їх роботодавцям, профспілкам, та й до слова єпископам. Наприклад: звідки у тебе стільки грошей? Одного разу я побачив фотографії дачі російського прем'єр-міністра Дмитра Медведєва, зроблені за допомогою дрона російським опозиціонером Олексієм Навальним. Його багатство просто вражає, оскільки перед початком політичної кар'єри Медведєв не займався підприємницькою діяльністю і не прославився у якійсь певній сфері, а був викладачем та держслужбовцем. За умов демократії повинна бути надана можливість запитати його: “Звідки у тебе гроші на покупку такого помпезного маєтку?”

За демократії повинна гарантуватись можливість поставити такі питання високопосадовцям. І у цьому є багато спільного з корінним значенням слова “толерантність”, оскільки латинське слово *tolerare* дослівно означає “терпіти”, “витримувати”. У демократичному суспільстві представники влади повинні витримати той факт, що їм ставлять такі питання і що їх правління ставлять під сумнів.

Однак ці “терпіти” та “витримати” стосуються не лише уряду, але й народу, усіх людей, як учасників демократії. За умов демократії кожен із нас повинен витримати і бути терпеливим до того факту, що існують люди, які мають іншу думку у питаннях політики, навіть якщо мова йде про наші фундаментальні політичні переконання. Більше того, при демократії я повинен не лише змиритись з існуванням інших поглядів та думок, я повинен також шукати наші точки перетину. А це починається з готовності до діалогу. Я повинен бути готовим у процесі демократичного дискурсу вислухати іншого та його аргументи і намагатись досягнути компромісу між його поглядами та моїми переконаннями.

І це не повинно звучати надто пацифістично – наявність у людей різних, ба навіть ґрунтовно-відмінних, політичних поглядів є цілком нормальним явищем в умовах демократії. Таким чином суперечки спричинені цими різними політичними поглядами є невід'ємною частиною демократії. Проблемою ж стає перехід суперечливих дискусій у боротьбу позицій: у той час як суперечки сконцентровані на аналізі протилежної позиції, при боротьбі позицій метою є

---

¹ Ebd.

“побороти” інакодумця. Суперечки є частиною демократії, а боротьба позицій, при якій втрачається повага до думки іншого, руйнують її.

І це зовсім не мудрість, яку я хочу внести в молоду демократію в Україні на прикладі однієї із старших демократій, бо навіть найстарші приклади демократії постійно стикаються з новими випробуваннями. Варто лише звернути увагу на сучасний політичний клімат у США чи Великій Британії, двох найдавніших і дотепер найстабільніших прикладів демократії у світовій історії. Толерантність між політичними таборами вивітрилась у цьому випадку драматичним чином. Як наслідок, популісти, для яких не є характерною участь у демократичному дискурсі, але які віртуозно володіють навичками ведення боротьби позицій, прагнуть влади.

Але як німцю мені не варто вказувати пальцем на інших, оскільки від нещодавна ми спостерігаємо у Німеччині зовсім схожий досвід. Україна має власні проблеми, однак багато хто з вас все ж помітив, що три роки тому канцлер Німеччини Ангела Меркель вирішила відкрити кордони для біженців від громадянської війни у Сирії. Після цього, понад мільйон людей емігрували в Німеччину і переважно це були не сирійці. І зараз у нас в Німеччині спостерігається така ж ситуація, коли ми більше не сперечаємось з питання про прийом біженців та міграцію у Німеччині, а ведемо боротьбу позицій. І причиною цього явища є той факт, що ведення демократичних дебатів стосовно цієї політики ускладнюється, оскільки це питання від самого початку є морально зарядженим. Я не хочу зараз вдаватися у деталі, але це наглядний приклад того, що моралістичне забарвлення політичних питань призводить до популізму, бо коли я щось моралізую, я одночасно осуджую моральні погляди інакодумця. І це зазвичай не приводить до зміни поглядів опонента, а лише до загострення ситуації. І саме це ми зараз переживаємо у Німеччині: моралізація дебатів послаблює стримані політичні сили; посилюються лише політичні межі, а демократичні дебати отруюються.

Тож як виглядають демократичні дебати, які відповідають цьому принципу толерантності? Юрген Хабермас, який є безперечно найважливішим серед живих соціальних філософів Німеччини, розробив теоретичні засади, які він сам назвав «ідеальними умовами для ведення діалогу». І ця ідеальна структура демократичного діалогу базується на наступних принципах:¹

1. Кожен має право взяти участь у дискурсі.
2. Кожен має право висловити під час дискурсу своє твердження чи тезу і кожен учасник дискурсу має право поставити її під сумнів.
3. Кожен має право без вагань висловити свої наміри, бажання та потреби.
4. Ніхто не має права жодним прямим чи непрямим примусом перешкоджати реалізації цих прав у ході демократичного дискурсу.

Хабермас красиво сформулював неприпустимість жодного примусу окрім «невимушеної вимоги кращого аргументу».

Звичайно ж ці принципи залишаються ідеалом, який ми не зможемо досягнути в реальних умовах демократії. Але в умовах демократії повинні бути

¹ Siehe dazu Jürgen Habermas, *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln*, Frankfurt a.M. 1983, 99.

забезпечене створення інституційних та структурних передумов, які б зробили можливим наближення до цього ідеалу.

Важливими елементами у цьому процесі є:

- На першому місці є звісно ж необмежена свобода думок та преси.
- Важливою та необхідною є наявність міцного громадянського суспільства. Громадянам має бути надана можливість самоорганізуватися відповідно до їх інтересів та потреб.
- Політичні партії повинні бути демократичними у своїй внутрішній структурі, тобто їх програми повинні розроблятися на основі вільних, демократичних дебатів.
- Вільна і незалежна від держави преса. І не лише від держави. За можливості, повинно існувати якнайменше зв'язків між політикою, економічною діяльністю та пресою.
- Преса повинна бути множиною. Тому в ландшафті преси не повинно спостерігатись картельних структур.
- Необхідно побороти корупцію. Необхідно запобігти можливості «покупок» політичних рішень.

Ігор Вегеш,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології і державного управління

ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна)

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУ ТОЛЕРАНТНОСТІ У СВІТОВІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ

Толерантність є одним із ключових концептів, що утверджуються у розвинених суспільствах сучасності. Її можна трактувати як здобуток демократії, а також як своєрідний критерій, на основі якого можна говорити про прогресивність тих чи інших суспільств. Однак, варто також зазначити, що сам концепт толерантності пройшов чималий шлях від висловлення ідеї про терпимість в сенсі сприйняття іншого до розробки та реалізації на практиці повномасштабних принципів толерантності.

У Статті 1 «Декларації принципів толерантності», що була утверджена Резолюцією Генеральної Конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 р., толерантність трактується як «повага, як прийняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу», як «активне ставлення що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини», як «поняття, що означає відмову від догматизму, від абсолютизації істини», а також як визнання ідеї, що «кожен має право дотримуватися своїх переконань та визнає таке ж право за іншими» [3, с. 6-7]. Тим не менше, попри достатню чіткість викладених тез, у наш час зустрічаємо значну кількість трактувань толерантності. Це обумовлює настійливу потребу дослідити витоки, становлення та еволюцію

концепту толерантності в межах різноманітних теоретичних підходів сучасної науки (від етики і політичної науки до психології та соціології).

Поняття та ідея толерантності починають увиразнюватися з настанням епохи Нового часу, що обумовлювалося процесами Реформації та появою політичних теорій, які згодом заклали підвалини для лібералізму. Однак, наближені до толерантності ідеї висловлювалися задовго до Нового часу, фактично, вони були частиною пізнавального дискурсу впродовж усієї історії людської цивілізації. Звичайно, в різні часи і в різних спільнотах цей дискурс забарвлювався по різному, але потреба в ньому залишалася константною. Толерантність за всіх часів вважалася надзвичайно важливою людською чеснотою, тією чеснотою, яка вимагала зусилля, над якою потрібно працювати.

Вже у релігійних вченнях буддизму, християнства, ісламу та ін. можна зустріти близькі до толерантності ідеї. Зокрема, християнство вчить «любові до ближнього», вчить поважати інших та допомагати їм. Постать Ісуса Христа взагалі може вважатися одним із найкращих взірців толерантного ставлення до інших, незалежно від їх етнічної, статевої чи релігійної приналежності, прикладів чого у Біблії більш, ніж достатньо. Буддизм вчить не заподіювати шкоду нічому живому. Морально-етична філософія давнього Китаю також пропонує ідеї, які межують із нинішнім трактуванням толерантності. У даосизмі проголошується «принцип недіяння», як фундаментальний принцип, яким повинен керуватися правитель у ставленні до своїх підданих – роль держави, як і будь-якої іншої сили, що може бути спрямована на «іншого», повинна бути зведена до мінімуму. Конфуціанство проголошує принцип «жень» (людинолюбство, гуманність), яким повинні керуватися всі без винятку соціальні індивіди задля втілення гармонійного, неконфліктного суспільства.

Мислителі античної Греції намагались визначити та обґрунтувати умови для забезпечення гармонійної життєдіяльності полісу, у зв'язку з чим зачіпали проблематику, яку нині ми включаємо у дискурс толерантності. Наголошуючи на всеохоплюючій властивості моральних законів, Сократ відстоював право людини на власні переконання. Представники різних напрямків античної філософії – від стоїцизму до кінізму – відстоювати ідеал космополітизму, наголошуючи на важливості усунення кордонів між державами, а також між представниками різних спільнот (до прикладу, між еллінами і варварами). Таким чином, в межах цієї філософії категорія «іншого» розглядається не в контексті протиставлення, а в контексті визнання можливості (необхідності) спільної праці з «іншим» для досягнення спільного блага.

Починаючи з епохи Відродження, тематика толерантності дедалі частіше стає предметом розмислів науковців та філософів. В межах натуралістичного гуманізму М. Монтень, визнаючи спільні для всіх риси людської природи, наголошував на тому, що люди різняться між собою. У зв'язку з цим, мислитель відстоював принципи толерантності, поблажливості та квієтизму (немає ідеї, задля якої варто вбивати інших чи дати вбити самого себе) [5, с. 18]. Багато в чому визначальною була робота англійського філософа Дж. Локка «Листи про терпимість», в якій він розглянув проблему релігійної нетерпимості. Вчений вважав, що кожна людина наділена правом висловлювати судження та

розвиватися на власний розсуд. Хоча контекст віротерпимості є завузьким для сучасного розуміння толерантності, однак ця спроба Дж. Локка заклала підвалини для подальших досліджень у цій сфері, а також створила теоретичні передумови для входження концепту толерантності у ширший науковий дискурс.

В епоху Просвітництва, коли постало питання про побудову справедливого суспільства, філософія звернулася до вивчення стосунків між соціальними індивідами. Ідея «людства» проголошується як найвища етична мета. Крізь призму теорії суспільного договору просвітники висвітлили адекватні умови та фундаментальні принципи для побудови справедливого суспільства, що згодом знайшло своє відображення також і в конструюванні концепту толерантності.

Основні теоретики лібералізму в ХІХ ст., осмислюючи категорію «свобода», також впритул підійшли до започаткування нового дискурсу толерантності. Дж. С. Мілль у своїй праці «Про свободу» [4] описав толерантність як невід'ємний чинник свободи, а також як конкретний механізм, який може забезпечити від свавілля держави та суспільного цілого. В цьому контексті мислитель також не міг залишити поза увагою таке важливе питання як «межі» толерантності, тим самим започаткувавши розгляд одного із найскладніших аспектів проблематики толерантності.

У ХХ ст. філософія та політична етика звертаються до переосмислення категорії «іншого», що призводить до появи сучасного концепту толерантності. Різні філософські та наукові напрямки – від екзистенціалізму до структуралізму – намагаються запропонувати нове трактування «іншого» крізь призму власних концептуальних підходів. Це призвело також і до глибинних зрушень у концептуалізації толерантності в межах різних наукових підходів. В руслі структурної антропології поняття «толерантності» розробляв К. Леві-Строс, в соціології крізь призму концепту «соціального поля» толерантність проаналізована у працях П. Бурдьє, а у філософії екзистенціалізму толерантність трактована в роботах Г. Марселя.

Унікальними в контексті розвитку ідеї толерантності є принципи політичної етики М. Ганді, яка опирається на вчення про ненасильницький опір супротивнику («сатьяграха»). М. Ганді закликав ставитися до негативних вчинків противника як до таких, що породжені незнанням, а не свідомим наміром чинити зло. За таких умов, «природним є формулювання мети боротьби, яка не ставить перед собою завдання ліквідації супротивника, а намагається залучити його до співпраці на благо спільній справі» [2, с. 116]. Вже тут простежується наближене до сучасного трактування толерантності як активної, дієвої сили (всупереч пасивному формату терпимості), що набуло подальшого вдосконалення як в етико-політичних теоріях, так і в практиці толерантного ставлення до іншого, яка почала набувати обертів у західних суспільствах другої половини ХХ ст.

Аналізуючи механізми ефективної соціальної взаємодії, Ю. Габермас впритул підійшов до осмислення толерантності. Протиставляючи такі категорії як «включення» і «залучення», філософ віддав безперечну перевагу останньому. «Включати» когось означає співпрацювати з ним на тих умовах, за яких він стає таким як ми, тобто перестає бути собою («іншим»). У той же час, «залучати» когось означає співпрацювати з ним на тих засадах, що він залишається собою

(«іншим»). Ю. Габермас зазначав: «Залучення означає тут не включення до своїх і відокремлення від інших. «Залучення іншого» радше означає, що межі спільноти відкриті для всіх – у тому числі і для тих, котрі є чужими між собою і хочуть залишатися такими» [1, с. 7]. Такий формат толерантності є одним із найглибших у сучасній науці, адже дозволяє сприймати «іншого» у перспективі взаємодії, співпраці.

Тож, якби перед сучасним дослідником концепту толерантності постало завдання якимось чином систематизувати всі концептуальні підходи до трактування толерантності, а також адекватно зобразити еволюцію даного концепту (від найдавніших часів до Дж. Локка, від Дж. Локка до Ю. Габермаса), то в цілому можна було б чітко виокремити три періоди:

1) трактування толерантності як терпимості, пасивне ставлення до «іншого», як до когось, кого потрібно терпіти (найнижчий рівень толерантності, який може бути забезпечений законодавчо, але який видається недостатнім для створення ефективно функціонуючого простору толерантності);

2) трактування толерантності як підтримання «нейтралітету» у ставленні до іншого, визнання за «іншим» прав, якими наділені ми самі, але в той же час небажання діяти із ним спільно;

3) трактування толерантності як активного механізму для конструювання моделей взаємодії та співпраці з «іншим» (саме цей формат активної толерантності закладений в основу «Декларації принципів толерантності»).

1. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії / переклад з нім. А. Дахній. Львів : Астролябія, 2006. 416 с.
2. Гальтунг Ю., Несс А. Політична етика Ганді / переклад з норв. Н. Іванчук. Львів : Видавництво «Місіонер», 2001. 279 с.
3. Декларация принципов толерантности. Ижевск : Ижевская городская общественная организация «Центр социальных и образовательных инициатив», 2002. 12с.
4. Міл Дж. Ст. Про свободу / переклад з англ. Є. Мірошниченко. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 463 с.
5. Татаркевич В. Історія філософії: Том 2 / Татаркевич В. Історія філософії: у 3-х т. / перекл. з польської Я. Саноцький, О. Гірний. Львів : Свічадо. Том 2. Філософія Нового часу до 1830 року. 1999. 352 с.

Максим Лепський,
доктор філософських наук, професор кафедри соціології,
декан факультету соціології та управління
Запорізького національного університету, (Україна)

МИРОТВОРЕННЯ VS КОНФЛІКТОЛОГІЯ КОНФІГУРАЦІЯ СВІТОГЛЯДУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У науці є трендові теми в рамках існуючих сучасних парадигм або сформованих термінологічних універсумах, як єдності пов'язаних змістовних універсалій, семантично формуючих світоглядні поля та картини світу.

Серед таких сучасних універсалій є поле конфліктології. Світ конфліктів та їх вирішення пронизує різні світи життєдіяльності, як особливий комунікативний процес, що має як універсальне загальне значення, так і особливе соціальне, політичне, економічне, культурне, військове, технологічне, інформаційне або в інших вимірах особливого, а також конкретне в унікальності подій та ситуацій.

Привабливість упередження, попередження, вирішення та аналізу конфліктів зробили популярними переговори, медіацію, якими майорять воркшопи, тренінги, майстер-класи, вебінари та таке інше. Але... Ми можемо зауважити відносно методології універсалізації конфліктології. Якщо використовувати фізичну метафору, саме конфлікти є полем тяжіння, що вибудовує навколо себе смислові, семантичні, семіотичні, ціннісні, структурні, функціональні та інші зв'язки та відносини. Іншими словами, поле вибудовується не навколо миру, а навколо однієї з форм протистояння, яка є протиборством, боротьбою та має різні форми диференціації, аж до найбільш масштабного конфлікту – війни, що є протилежним миру. У конфліктології взагалі використовують військові за походженням теорії, механізми, смисли та метафори боротьби та війни.

Ми не заперечуємо необхідність попередження, дослідження та вирішення конфліктів та власне, її найбільш масштабних, енергоємних, найбільш руйнуючих, крайніх форм – військового конфлікту та війни. Разом з тим, часто дослідники визначають суттєві відмінності між конфліктом та війною, як-то масштабність, ємність енергії, потужності ресурсоємності, а також рівня загрози не тільки для репутації, власності, здоров'я, але й для життя окремих людей та навіть держав та цивілізацій.

Логіка війни, як і конфліктів (які можуть бути спусковим, вірніше запусковим механізмом війни) – це логіка інферно, яка затулює з кожними витком з чітко локалізованого, короткострокового, до масштабного й тривалого за часом боєзіткнень у прямому та переносному смислах, із залученням все більших ресурсів (людських, енергетичних, матеріальних, фінансових, технічних та таке інше). У конфліктології, як власне у військовій теорії, мир стає чимось випадковим, короткостроковим, міжконфліктним, іноді тривалішим за часом, якщо має максимальну оптику міжвоєнного періоду.

Логіка конфліктології має посилення вірогідності вибору ідентифікації з Іншого до Ворожого, мабуть ще з часів Римської імперії, у якій «hostis» позначає одночасно «чужака» та «ворога». Не менш дwoякою є фраза «domi militiaeque» – «дома та за кордоном» або «у мирний та військовий час», де militiaeque усвідомлюється як «за кордоном» та водночас як «військовий похід» [1, с.195]. Навколо цієї логіки відбувається різноспрямований рух у ідентифікаціях Другого–Іншого–Чужого–Ворога. Саме динаміка та інтенсивність конфлікту може включати рух у інтервалі Другий–Інший–Чужий або при вирішенні конфлікту у зворотному напрямі. Перехід до ідентифікації Ворог, часто позначає боротьбу або навіть війну. Саме світогляд конфлікту як домінації формує світогляд нетолерантності. Якщо ми ставимо під велике питання, сумнів конфліктологію як базову дисципліну для толерантності, потрібно розглянути альтернативу. До того ж, на мій погляд, толерантність є однією з властивостей миру.

Разом з тим потрібно розглянути і сумніви відносно альтернативи – домінації миру, як польової універсалії. Це питання: наскільки будівництво миру та мирологія (іренологія) здатні забезпечити гармонійність та антивоєнний потенціал?

Мир має не так багато диференційованих за інтенсивністю та близьких за суттю понять предметного поля, деякі з них вже мають негативну конотацію. Раніше одним з важливіших для поля «миру» було поняття порядок, ще з грецького космосу, що протистоїть хаосу. Але зараз порядок у своєму смислі має велику вірогідність позначення тотального або тоталітарного порядку, з жорсткими дисциплінарними практиками терору, насилля та страху. Саме це викликає смислову занепокоєність. Замість цього вірогідною залишається спроба введення усвідомленої цілісної взаємодії та особистого вибору толерантності.

Сумніви відносно універсального значення миру пов'язані також з масштабуванням миру, як концентрації сили та міці суб'єктів миру, що можуть попередити та подолати війну. Саме тому основним у предметному полі миру у сучасному світі конвекційно стає поняття безпеки, як випереджаючої та адекватної відповіді на небезпеки та загрози. У предметному полі миру знаходиться поняття розвитку (у позитивному значенні, що протистоїть руйнації), як отримання нової якості життя, зручності та людиноцентризму. До того ж суттєвою альтернативою страху є власне не безстрашність (заперечення страху), а сміливість та пов'язаний з нею виклик. Замість страху та насилля знаходяться творчість та концентрація самоздійснення (свідома, спонтанна або окультурена – це менш важливо). Саме творчість є основою для створення нового, вимагає повної концентрації зусиль, енергії, знаходження у потоці конструктивного мислення.

Для дослідження миру не менш важливими є поняття категоріального ряду, що визначає складові миротворчої діяльності.

Так, у нашому дослідженні 2014-2017 рр. ми використовували у складових миротворчої діяльності основні поняття, що використовуються у практиці та на відкритих сторінках офіційного сайту ООН, а саме: Примушення до миру (Peace enforcement); Миротворча діяльність (Peacekeeping); Попередження конфлікту та посередництво (conflict prevention and mediation), Встановлення миру (Peacemaking); Миробудівництва (Peacebuilding); Значення миротворчої діяльності (Role of peacekeeping) та Роззброєння (Disarmament). Уточнення їх перекладу відбувалося у глосарії термінів ООН. Ці визначення були розставлені за мірою зниження напруги у військовому конфлікті. Також ми вважали за потрібне додати до цих визначень поняття «Превентивної дипломатії» та «Багатоканальної дипломатії», які відображують заходи мирного врегулювання спорів та конфліктів. [2, с.8]. У цьому питанні конфліктології переговорам залишається простір у складі миротворення, при цьому домінація та фокусування їх зовсім інші у полі миротворчої діяльності. Разом з тим, необхідно підкреслити, що у міжнародній практиці давно відмовились від миротворення як бездіяльності та умиротворення агресора, але дисциплінарні, нормативні та регламентні правила та обмеження створюють систему занадто інерційну та повільну.

Як можливо розрізнення миротворення від псевдоконфліктів (результат маніпулятивних або спонтанних дій) та квазімиротворчості (політичний процес,

що помилково сприймається як миротворчий), псевдомедіації (посередництво зацікавленої у конфлікті сторони), ці терміни введені у науковий обіг Олександром Русецьким та Ольгою Дорохіною у Грузії [3, с.35-39]. На мій погляд потрібно введення поняття псевдомиротворчості, як зафарбованої під мир ширми військової діяльності.

На рівні освіти, як створення імунітету людини та суспільства від проявів терору та війни, важливе місце посідають толерантність та запобігання дискримінації. Залишається відкритим питання щодо зіткнення культур війни та миру, насилля та толерантності, страху та сміливості.

Підсумуємо. По-перше, у польовій будові раціонально або конвенційно «сконструйованих» «логій» та наук, на мій погляд, необхідно розглядати предметне поле миротворення, що не визначає відсутність дослідження та практики вирішення та попередження конфліктів та війни, але визначає інший ракурс, оптику, фокус, диспозицію, точку зборки такої універсалиї як мир в її дослідженні. По-друге, предметне поле миротворення уточнює його зміст у поняттях «безпеки», «розвитку», «творчості», «сміливості», «толерантності», «бездискримінаційності». Категоріальний ряд «миротворення» визначає її склад у поняттях «примушення до миру», «миротворча діяльність», «попередження конфлікту та посередництво», «встановлення миру», «миробудівництво», «значення миротворчої діяльності», «роззброєння», «превентивна та багатоканальна дипломатія». По-третє, у предметному полі важливим є визначення демаркації та розрізнення миротворення з псевдомиротворенням (за якою як за «ширмою» знаходяться військові та політичні амбіції, жадоба влади, некрофілія та таке інше), квазімиротворчістю (яка може бути спрямована на вирішення конфлікту та призводить до руйнування миру, як усталеного розвитку та безпеки), псевдомедіації, гіпер/гіпо- безпеки, як надмірної/недостатньої безпеки, що не може забезпечити виживання та розвиток людини, її прав та свобод.

1. Бирд М. SPQR: История Древнего Рима / Мэри Бирд; Пер. с англ. М.: Альпина нон-фикшн, 2017, 696 с.
2. Миротворення в умовах гібридної війни в Україні / за заг ред. М.А. Лепського. Запоріжжя: КСК-Альянс, 2017, 172 с.
3. Псевдоконфликты и квазимиротворчество на Кавказе / Русецкий А.В., Дорохина О.Н. Тбилиси: Грузинский национальный комитет Хельсинской гражданской ассамблеи, 2009, 276 с.

Алла Петренко-Лисак,
кандидат соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна)

ПРОСТІР ТРАНЗИТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Толерантність як соціальне явище та спосіб поведінки соціальних суб'єктів не є і навряд були усталеними попри досить чітке етимологічне та епістемологічне становище. Окремі суперечки щодо термінологічної точності

дещо живлять евристику, тоді як реальні соціальні процеси і зміни вимагають порозумітися з трансформаціями не стільки в соціальних відносинах, скільки у їхніх феноменах, до яких можна віднести й толерантність. Чому феномен, – тому що попри узагальнене наукове оформлення поняття, саме явище толерантності існує в соціальному полі буденних практик незалежно від науково-теоретичної описової моделі, яка повсякчас наздоганяє соціальну реальність. Проте цінність моделі якраз в тому, що вона виконує роль мірила (ідеального типу), який застосовується у вимірювальних практиках емпіричних розвідок. Зокрема, в черговий раз дослідницька та аналітична спільнота постають перед необхідністю визначитись в координатах. Причиною тому стала пришвидшена динаміка змін. Плинна модерність диктує не тільки потребу в оновленому сприйнятті соціальної реальності, але й її оцінку, що відіграватиме роль діагностичної функції, завдання якої порозумітися з умовами і швидко визначитись з подальшими перспективами. Толерантність плинних часів – це явище транзитивного характеру. Транзитивність толерантності проявляє себе в її змінюваних несталих поточних координатах. Особливої складності визначення набуває через чітке означення вихідної точки, проте розмите розуміння точки спрямованого руху. Рух і зміни стають нестійкими, дискретними, опасливими, непевними.

Транзитивна толерантність – це соціальний процес, що відбувається в існуючому соціокультурному полі та супроводжується зламом інститутів, які її закріплювали, встановленням і зміцненням мережі новітніх інститутів громадянського суспільства з посиленням мінливих функцій динаміки структур.

В рамках екзистенційно-гуманістичного підходу толерантність вважається цінністю в рамках життєвої позиції індивіда, яка важлива як вільний і відповідальний вибір. Диверсифікаційний підхід керується тезою складності та багатомірності феномена толерантності через її розмаїття форм і проявів. Психологічний підхід, зосереджений на індивідуальних проявах толерантності, акцентований на психічних основах поведінкових моделей. Діалогічний підхід вимагає шукати толерантність в практиках домовленостей, взаємних згод та готовності приймати сторонні позиції. Зрештою, фасилітативний підхід визначає шляхом до толерантності просвіту, свідоме формування та впровадження її засад. Кожен підхід окремо цікавий і дієвий в ролі теоретичної обгортки, тоді як в системній єдності всі підходи здатні постати соціально-технологічним інструментом формування і контролю явища з боку соціальних інститутів, які дотримуються ідеології значимості толерантності в системі соціальних відносин. Особливо в умовах нестабільності.

Нестабільні умови толерантності – це плаский плинний соціальний часопростір її існування. Толерантність в медіаполі здобула статус «номінальної краси» чи «рейтингового гачка», що декларується нормативними документами і наказами. Проста у визначенні, але досить складна у функціонуванні, - толерантність мінлива в обох формах. Здавалося б, що може змінюватись в таких зрозумілих ознаках як терпимість, взаємоповага, усвідомлення різноманіття... За «твердих» часів дійсно, не тільки поняття, але й нормативні вимоги до поведінки були досить сталими та незмінними. Але час «поплив»... Соціальні форми стали

«плинними» і толерантність теж набула все більше поширюваних перехідних форм. Про що досить ґрунтовно та аргументовано писав З. Бауман.

В полі права толерантність вмiло конфiгурується адвокатськими практиками на користь вигiдної для клiєнта позицiї. В полі медiа толерантність репрезентується оцiночними текстами, що вiдображають позицiю власника медiаресурсу (вiд держави до приватної особи). В полі науки толерантність функцiонує як iдеальний конструкт в аспектному баченнi; вона дискурсивна та полiварiантна. В полі освiти і виховання толерантність виконує роль домiнуючих в соцiумi iнституцiй: держави, релiгiї чи сiм'ї. В точках перетину полiв утворюються зони зiткнень або утворюється густе нашарування сенсiв. В першому випадку – конфлiкт, в другому – ущiльнення. Але і конфлiкт, і ущiльнення за умов плаского волого свiту (про який можна прочитати в роботах Т. Фрiдмана та П. Гiлена, і характеристиками якого є плинність, нестабiльнiсть, вiдкритiсть, мобiльнiсть) постають в форматi топологiчної логiки і кривизни простору. Толерантність за таких умов теж стає нестабiльною, плинною і мобiльною, пристосовуючись до мiнливого оточення. Топологiя соцiального простору толерантностi – транзитивна, а саме: перехiдна в неозначеному фiналом станi переходу. Постiйнi викривлення соцiального простору (через пришвидшення процесiв нерiвномiрного розподiлу і поширення благ, соцiальних груп та процесiв, мiграцiї людей, речей та iдей) посилюють ускладнення в спробах зафiксувати прояви толерантностi в тих чи iнших точках соцiального простору і часу. Зокрема, процеси мобiльностi – перемiщення не тiльки в форматi мiграцiй людей, але iдей і речей. Толерантність як регулятивна основа соцiальної поведiнки перманентно трансформується, конфiгурується і втiлюється в форми соцiальних дiй, не означених сталiстю та переконанiстю дiючого суб'єкта.

Викликом в дослiдженнi толерантностi є потреба в розробцi iнструментарiю, здатного фiксувати динамiчний стан здавалося б усталених конструкцiй. З метою не стiльки констатацiї і дiагностики (що безсумнiвно необхiдне), скiльки для визначення вихiдної умовної точки соцiальних змiн з метою iх передбачення (і посилення iхньої дiї через ущiльнення) або конструювання (як упередження небажаних наслiдкiв). Двi технологiї роботи з плиннiстю: ущiльнення та розрiдження – можуть бути як дослiдницькою стратегiєю, так і конструктною.

Ущiльнення потоку – це створення гальмiвних умов, плинність вповiльнюється, система контактiв переходить в домiнанти сильних зв'язкiв. Розрiдження потоку – навпаки – є створенням прискорювальних стимулiв, плинність стає миттєвою, система контактiв переходить в слабкi зв'язки. Толерантність, як характеристика поведiнки соцiальних суб'єктiв в потоках транзитiв – технологiчних переходiв вiд повiльностi до пришвидшення набуває транзитивних рис – а саме, динамiчних ознак як локальних вигод. Спроби вибудувати модель толерантностi стають успішними тодi, якщо пристосовуються до тимчасових формацiй (плинних конструкцiй соцiальної реальностi) при незмiнному залученнi iнституцiй, здатних впливати на конфiгурацiї простору (вiд фiзичного до ментального) та сприйняття часу (профанного та сакрального). Вагома роль тут у суб'єктiв модерацiї поля толерантностi – жорстких iнституцiй:

сім'ї, церкви, політики та «рідких»: соціальних медіа, де суб'єктами стають окремі індивіди. Толерантність вислизає з під контроль жорстких інституцій і замість кристалізації, розпорошується множинністю публічних сценаріїв презентації, наприклад, кібервіртуальної поведінки. Толерантність, медійована кібервіртуальними соціальними мережами, почасти стає біфуркаційною точкою соціальних змін, передбачити які можна, якщо сформувати якісний діагностичний інструментарій з вбудованими елементами упередження небезпечних трансформацій.

Можна означити два підходи до керованих змін. Перший: в результаті транзитивних процесів відбувається реорганізація всієї суспільної системи, постає її якісна зміна через набуття нею нових властивостей. Цей процес, будучи швидким, призводить до того, що нова суспільна форма набуває значних переваг перед попередньою. Такий варіант апелює до необхідності швидких змін, які визначаються гарантією успіху. І другий, - навпаки, - якщо процес змін повільний, то нова форма не встигає стати ефективною, руйнуючись чи трансформуючись в процесі слабкого руху. Тож існує інший підхід – в свідомій повільності. В цьому випадку стратегія покладається на ідеологію усвідомленого гальмування в загальному пришвидшеному глобальному русі. Виграшом постає ґрунтовна міцна логіка, якість результату чи продукту, створеного тривалим вивіренним процесом.

Таким чином, сучасний науковий дискурс з одного боку має досить широкий спектр вивчення і досліджень феномену толерантності, і який можна використовувати в подальших розвідках. З іншого боку, сама толерантність, будучи змінним, нестабільним утворенням соціального світу в його цінностях, відносинах, практиках викликає потребу постійного оновлення тлумачення поняттєвого апарату. За умов мінливої реальності, плінних часів модерну та нестабільності інституцій толерантність трансформується в її вираженні та сприйнятті, оцінці подій та ситуацій, що містять її елементи. З одного боку, вона здатна бути фоном суспільного життя, конфігуруючи соціальні події; з іншої сторони, вона є наслідком соціальних відносин, що вибудовують формат умов, за яких і визначаються координати толерантності. Потреба в оновленому інструментарії її дослідження знову постає перед науково-дослідницькою спільнотою. І перед потужним емпіричним кроком варто визначитись в оновлених рисах ключового поняття, що постануть основою гіпотез. Не забуваючи, що поки триватиме процес вивчення, швидкоплинна реальність вже знову натякатиме на нові виклики.

Радим Губань,

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Україна)

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ТОЛЕРАНТНОСТІ І ПРОБЛЕМИ ЇЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Актуальність обраної теми зумовлена необхідністю винайдення ефективних міжнародних, регіональних та національних інструментів нормативного

регулювання, які здатні зафіксувати і виразити в правових формах основи толерантності таким чином, аби це сприяло порозумінню між індивідами та спільнотами. Гостро усвідомлюючи цю необхідність ЮНЕСКО 2 листопада 1991 р. прийняла резолюцію 5.6, в якій, між іншим, розглядалося і питання проголошення 1995 р., роком присвяченим толерантності і питанням етики. Ця ідея знайшла своє відображення і в резолюції 5.14, прийнятій Генеральною конференцією ЮНЕСКО 15 листопада 1993 р. І вже 20 грудня 1993 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 48/16, у якій 1995 р. проголошувався роком ООН, присвяченим толерантності. А в резолюції 49/213 Генеральна Асамблея вже закликала держави співпрацювати з ЮНЕСКО заради виконання національних і міжнародних програм, які були організовані у зв'язку із проведенням року толерантності.

І врешті 16 листопада 1995 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО резолюцією 5.61 затвердила Декларацію принципів толерантності.

Автори Декларації виходили з того, що толерантність, як ніколи раніше, є важливою в сучасному світі, оскільки ми живемо в еру глобалізації економіки і значної мобільності, швидкого розвитку комунікацій, інтеграції і взаємозалежності, в еру масштабних міграцій і переміщення населення, урбанізації і перетворення соціальних структур. Кожний регіон не є однорідним, тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує всім частинам світу. Від такої загрози неможливо відмежуватися національними кордонами, оскільки вона має глобальний характер (п. 3.1 Декларації принципів терпимості). У цій же статті Декларації (п. 3.2) говориться про те, що толерантність є необхідною у відносинах як між окремими людьми, так і на рівні родини й громади. У школах, в університетах, у межах неформальної освіти, вдома і на робочому місці необхідно зміцнювати дух толерантності. Робився акцент і на ролі засобів комунікації, які мають поширювати цінності толерантності, пояснюючи небезпеку прояву неувagi щодо груп і ідеологій, які проповідують нетерпимість.

Але що ж у Декларації розуміється під поняттям “терпимість”?

Толерантність – це добродійність, яка сприяє заміні культури війни культурою миру (п. 1.1); толерантність – це насамперед активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини (п. 1.2); толерантність – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі і культурного плюралізму), демократії і правопорядку. Толерантність – це поняття, яке означає відмову від догматизму, від абсолютної істини, стверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах в галузі прав людини (п. 1.3); і врешті, толерантність означає, що кожний вільний дотримуватися власних переконань і визнає таке ж право за іншими. Толерантність означає визнання того, що люди за своєю природою різняться зовнішнім виглядом, соціальним статусом, мовою, поведінкою і моральними цінностями та наділені правом жити в мирі й зберігати індивідуальність. Толерантність також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим (п. 1.4). Цікаво, що у визначенні поняття «толерантність» записано, що толерантність – це не лише моральний обов'язок, але й політична та правова необхідність.

З метою мобілізації громадськості, звернення уваги до небезпек, які приховуються в нетерпимості, зміцнення прихильності та активізації дій на підтримку заохочення терпимості й виховання в її дусі, 16 листопада встановлювалося щорічним міжнародним днем, який присвячений толерантності (ст. 6 Декларації).

Варто відзначити, що держави, які приймали цю Декларацію, зобов'язалися заохочувати толерантність й ненасилля, використовуючи з цією метою програми та установи у сфері освіти, науки, культури і комунікації (ст. 5 Декларації).

Для того, аби зробити суспільство більш толерантним, держави вирішили, що їм необхідно ратифікувати існуючі міжнародні конвенції з прав людини і, якщо в цьому є потреба, розробити нове законодавство з метою забезпечення в суспільстві рівноправного підходу й рівності можливостей для всіх груп та окремих людей (п. 2.2). Треба зазначити, що ст. 4 Декларації цілком присвячена питанню ролі освіти як засобу запобігання нетерпимості.

А в своєму виступі з нагоди Міжнародного дня боротьби за ліквідацію расової дискримінації Генеральний секретар ООН 21 березня 2006 р. сказав: “Нетерпимості навчають, і від неї можна відучити. Правові гарантії є засадничою частиною цієї боротьби. Однак освіта повинна бути в авангарді, оскільки вона може розширювати ознайомлення та культивувати толерантність. Вона повинна починатися в родині, звідки, врешті, і йде початок багатьох расистських підходів, продовжуватися в школі й стати невід'ємною частиною наших публічних дискусій [1].

Незважаючи на заклики держав до толерантності, насправді її утвердження проходить вкрай повільно, про що свідчать хоча б антиісламські виступи, які відбулися практично на всіх континентах після вибухів 11 вересня 2001 р., у зв'язку з чим в рамках ООН були підготовлені з цього приводу доповіді [2].

Однак позитивним фактором є те, що деякі держави відреагували на таку ситуацію. Так, приміром, у США у зв'язку з цими подіями був призначений спеціальний радник з питань релігійної дискримінації [3].

Проте не лише мусульмани є постраждалими. Досить відомою стала справа Абдул Рахмана. Афганець Абдул Рахман був арештований владою Афганістану за те, що відмовився від ісламу і прийняв християнство [4]. Відповідно до норм шаріату, який на той час діяв в Афганістані, йому загрожувала страта [5]. І хоча суддя йому неодноразово пропонував відмовитися від християнства і, таким чином, уникнути покарання, Абдул Рахман не погодився [6]. Мабуть, справа цим би і скінчилася, якби в неї не втрутився американський президент [7]. Очевидно, що все-таки звільнення Абдул Рахмана із в'язниці через “причину душевної хвороби” відбулося не без втручання світової спільноти [8]. Власне, це підтвердив і представник ООН Адріан Едвардс, який повідомив, що з цього приводу були консультації з урядом Афганістану [9]. У результаті ця справа закінчилася тим, що, отримавши політичний притулок в Італії, афганець був таємно доставлений літаком на Апенніни (варто зауважити, що після прибуття він знаходився в таємному місці під цілодобовою охороною, оскільки була реальна загроза замаху на його життя з боку мусульман) [10].

Не сприяє утвердженню терпимості й позиція бельгійського католицького священика Самуеля Оздеміра, який назвав кожную дитину-мусульманина, народжену в Європі, “бомбою уповільненої дії для дітей європейської культури, які незабаром стануть меншістю”. У своїх проповідях він зазвичай закликає боротися з секуляризмом та ісламською експансією на Захід, а також попереджає про реальність загрози громадянської війни в Європі. “Такого поняття, як помірковані мусульмани, просто немає”, – стверджує священик [11].

Спеціальний доповідач з питання про свободу релігії і переконань Абдельфаттах Амор відзначив, що боротьба з тероризмом, яка супроводжується зловживаннями в деяких регіонах і забороною цілих громад і релігій, які є об'єктом постійних підозр і які зазнають дискредитації, нерідко призводить до ліквідації свободи релігії чи переконань. Він також звернув увагу на те, що замах на свободу релігії чи переконань нерідко провокуються деякими засобами масової інформації, які шукають сенсацій, стереотипів і кліше.

Що ж стосується міжрелігійного діалогу, то Спеціальний доповідач констатував, що, незважаючи на ряд нещодавніх ініціатив, такий діалог не отримав серйозного і відвертого розвитку. Шлях до релігійного діалогу все ще лежить через перепони, які можна подолати лише за умови знання інших релігій. У зв'язку з цим Спеціальний доповідач вважає, що при виконанні своїх міжнародних зобов'язань у сфері свободи релігій чи переконань, держави, які помилково припускають своїм обов'язком залишатися обабіч міжрелігійних суперечок, повинні активніше втручатися в міжрелігійний діалог на офіційній основі, заохочуючи його конкретними релігійними заходами [12].

В той же час, певні особи, навпаки працюють над розпалюванням ненависті. Причому, як правило, за ними нерідко стоять російські спеціальні служби (наприклад, справа про так зване «згвалтування» мігрантами в Берліні російськомовної дівчинки Лізи [13]). Нещодавно у німецькому Хемніці сталися заворушення через вбивство етнічного німця мігрантами. Зрозуміло, що відсоток вбивць-мігрантів є надзвичайно малим, але ЗМІ приділяють цим питанням надзвичайно багато уваги. Особливо це намагаються робити російські ЗМІ, при цьому намагаючись вплинути на внутрішньополітичну ситуацію в державі [14].

Незважаючи, на наслідки, які викликала публікація у Датській газеті карикатур на пророка Мухаммеда. Це знову пробують повторити. Нідерландський депутат Герт Вілдерс оголосив конкурс карикатур на пророка Мухаммеда з призовим фондом понад 8,5 тисяч євро. І лише з огляду на масові протести мусульман та через небажання наражати інших на небезпеку конкурс був припинений [15]). Таким чином, попри наявність рамкового документу, в якому визначається толерантність та її принципи, відсутність політичної волі щодо його імплементації в національні правові системи негативно впливає на втілення ідей терпимості в життя.

1. Обращение Генерального секретаря по случаю Международного дня борьбы за ликвидацию расовой дискриминации 21 марта 2006 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/russian/basic/sg/messages/2006/racial_discr06.htm.
2. Commission on human rights. Report by Mr. Doudou Diene, special rapporteur on contemporary forms of racism racial discrimination, xenophobia and related intolerance. Racism, racial discrimination, xenophobia

and all forms of discrimination. Situation of muslim and arab peoples in various parts of the world. E/CN.4/2004/19.

3. Комиссия по правам человека. Доклад Специального докладчика по вопросу о современных формах расизма, расовой дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости Дуду Дьена Положение мусульманского и арабского населения в различных регионах мира. E/CN.4/2006/17.
4. Авдотьева М. Обратившийся в христианство афганец попросил убежища за рубежом, сообщила Миссия ООН в Афганистане [Электронный ресурс] / М. Авдотьева. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/news/fullstorynews.asp?newsID=5304>.
5. Дубин Ж. Афганец готовится принять смерть за Христа [Электронный ресурс] / Ж. Дубин. – Режим доступа : <http://www.podrobnosti.ua/criminal/ethical/2006/03/20/297058.html>.
6. Жариков М. Обратившийся в христианство афганец заявляет о своей готовности умереть за веру [Электронный ресурс] / М. Жариков. – Режим доступа : <http://www.podrobnosti.ua/society/2006/03/26/299033.html>.
7. Жариков М. Буш обещает помощь афганцу, перешедшему в христианство [Электронный ресурс] / М. Жариков. – Режим доступа : <http://www.podrobnosti.ua/society/2006/03/23/298016.html>.
8. Козаков Д. Освобождение Абдул Рахмана [Электронный ресурс] / Д. Козаков. – Режим доступа : <http://www.itar-tass.com/level2.html?NewsID=5357304&PageNum=1>.
9. Овчаров Б. Приговоренный к смерти Рахман попросил убежища за пределами страны [Электронный ресурс] / Б. Овчаров. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/society/2006/03/28/299857.html>.
10. Козаков Д. Абдул Рахман уже на Апенинах [Электронный ресурс] / Д. Козаков. – Режим доступа : <http://www.itar-tass.com/level2.html?NewsID=5458192&PageNum=2>.
11. Туманов В. Бельгийский священник обвинен в расизме за предупреждения об угрозе исламизации Европы [Электронный ресурс] / В. Туманов. – Режим доступа : <http://podrobnosti.ua/society/2006/04/03/301600.html>.
12. Комиссия по правам человека. Доклад специального докладчика по вопросу о свободе религии или убеждений г-на Абдельфатха Амора. Посягательства на свободу религии или убеждений. E/CN.4/2004/63.
13. Прокуратура пришла к выводу, что ее никто не похищал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ru.tsn.ua/svit/v-germanii-zayavili-o-raskrytii-dela-iznasilovannoy-russkoyazychnoy-devochki-lizy-570255.html>
14. Меркель в опасности. Новый политический скандал в Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://news.rambler.ru/world/40779089/?utm_content=rnews&utm_medium=read_more&utm_source=copylink
15. В Голландии отменили конкурс карикатур на пророка Мухаммеда [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://religions.unian.net/religionsworld/10244679-v-gollandii-otmenili-konkurs-karikatur-na-proroka-muhammeda.html>

Роман Додонов,
доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії
Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ СХИЗМОГЕНЕТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ В УКРАЇНІ

Звернення до проблеми толерантності в сучасному українському соціумі є цілком виправданим з огляду на небезпечні тенденції, що загрожують розколу держави. Саме дефіцит толерантності, брак довіри і непереборне прагнення політиків різних таборів досягати мети будь-якою ціною сприяли тому, що в Україні був запущений схизмогенетичний процес. Термін схизмогенез (від дав.-гр. *σχισμα* – поділ, розщеплення та *γέννωω* – породжую, створюю) запропонував культуролог Грегорі Бейтсон у своїй статті «Контакт культур і схизмогенез» [1]

для позначення процесів, які призводять до розколу цілого на окремі складові. Це поняття використовують сімейні психологи для пояснення причин розлучень, а також етнологи і конфліктологи. Безпосередньо для опису процесів, що відбуваються в соціокультурному просторі сучасного українського соціуму, даний концепт задіяв київський філософ Володимир Фадєєв [2].

На наш погляд, відсутність терпимості до Іншого, сприйняття його не як несхожого на нас, але самодостатнього в ціннісному плані суб'єкта, що має право на існування поряд з нами, а як ворога, якого слід або перетворити на подобу себе, або знищити, є стійкою рисою вітчизняної політичної культури. І цей дискурс нетерпимості формулювався і підтримувався владними елітами на всіх рівнях, починаючи від індивідуального (принцип особистої відданості лідеру) і завершуючи регіональним виміром. Упровадження в соціально-політичний контекст тези про початкову розколотість країни, що утворилася з уламків Російської та Австро-Угорської імперій, про її географічне розташування у зоні зіткнення різних цивілізацій, про неусувні протиріччя між Заходом та Сходом сприяло накопиченню схизмогенетичних чинників, без врахування яких важко описати, наприклад, нинішній конфлікт на Донбасі.

Специфіка історичного розвитку окремих регіонів держави, обумовлених «силовим тяжінням» до сусідніх цивілізаційних центрів, спровокували суперечки навколо проблем національної ідентичності. Об'єктивно існуючи відмінності у ціннісних орієнтаціях населення регіонів поступово набували політичного забарвлення, що знайшло свій вираз у програмах політичних партій та рухів. Знову й знов, у кожній передвиборчій кампанії політичні сили загравали з електоратом шляхом підкреслення спільних з ним цінностей, які вони начебто репрезентували. Спекулювали на етнічному походженні, «чистоті крові», мові, релігії, історичній пам'яті, на ставленні до радянського минулого, до Голодомору, колективізації, перших п'ятирічок, сталінських репресій, перемоги над нацизмом – аби лише набрати побільше голосів на виборах. Сама риторика амбівалентності україномовні/російськомовні, галичани/східняки, націоналісти/комуністи, католики/православні орієнтувала на антагоністичне протистояння, несумісне з толерантністю й повагою до опонента. У результаті в Україні сформувалися конкуруючі зі столицею регіональні центри, розташовані на географічній периферії (Крим, Харків, Донецьк, Одеса, Львів, Ужгород тощо). У державі сформувався «поліцентризм соціокультурного ландшафту», який живиться амбіціями українських олігархів мати власну вотчину. Не можна заперечувати, що в деяких випадках для констатації вказаного поліцентризму дійсно були об'єктивні підстави, але найчастіше він був продуктом умоглядних спекуляцій політично заангажованих інтелектуалів.

Підмічений С. Гантінгтоном електоральний поділ України по умовній осі «Захід-Схід» позначив протистояння між регіонами, мешканці яких дотримуються різних позицій щодо державної мови, зовнішньополітичного курсу, ставлення до історичного минулого. Якщо жителі Заходу виступали переважно за євроатлантичний зовнішньополітичний курс (вступ України до НАТО і ЄС), збереження за українською мовою статусу єдиної державної мови, за визнання Голодомору 1932-33 рр. геноцидом української нації, а воїнів УПА – воюючою

стороною у Другій світовій війні, то мешканці Сходу, принаймні до 2014 року, дотримувалися курсу на зближення з Росією, виступали за визнання російської мови другою державною чи офіційною, а воїнів УПА звинувачували у співпраці з німецькими окупантами.

Надалі протиставлення північно-західного і південно-східного регіонів символічно виражалося як протиставлення двох регіональних центрів – Львова і Донецька. Показовим у цьому плані став, зокрема, дослідницький проект «Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні», автори якого й самі визнавали потенційну небезпеку використання даного протиставлення у політичній боротьбі [3]. За висновками дослідників, політичні партії вибудовували свої передвиборчі програми, слідуючи стратегії своїх базових регіонів і конкуруючи між собою за поки ще індіферентний електорат центральних регіонів. При цьому, незважаючи на істотні відмінності в поглядах на політичні процеси, сама політична ідентичність для жителів Заходу і Сходу України не була значущою. Проте прихід до влади однієї з конкуруючих партій призводив до різкої зміни у внутрішній і зовнішній політиці країни. Отримавши підтримку виборців базового регіону, новообрана урядова команда проводила політику відповідно до своїх передвиборчих обіцянок, протиставляючи жителів різних регіонів і підсилюючи у такий спосіб симетричну схизмогенетичну відповідь.

Чи не найбільший вплив на розгортання політики ідентичності мало так зване «мовне питання». Для регіональних еліт переважно російськомовних Сходу і Півдня України, населення яких становить значна частина етнічних росіян, мовне питання стало способом посилення свого впливу в боротьбі за владу. Після Помаранчевої революції у 2004 році електоральною стратегією регіональних еліт Півдня і Сходу стала боротьба за визнання російської мови другою державною, що знайшло відображення в програмах Партії регіонів на всіх наступних виборах. За даними дослідження «Мовна політика та мовна ситуація в Україні (2006-2008 рр.)», 51 % росіян і 53 % жителів Заходу віддавали перевагу мовній політиці Партії регіонів, тоді як 54 % україномовних і 68 % жителів Заходу були її противниками [4]. Дана обставина сприяла подальшій регіональній поляризації в Україні.

Втім, «ігри з ідентичністю» слід розглядати не лише як результат активізації регіональних політичних і культурних еліт, що прагнули відокремитися від центру та отримати більше владних повноважень. На думку Володимира Фадєєва, їх поширення в останні десятиріччя свідчить про універсальні, об'єктивно існуючі не лише в Україні, а й в інших суспільствах соціокультурні причини, що детермінують поживлення партикуляристських політичних стратегій.

Серед цих причин він називає, по-перше, послаблення впливу держави на громадське життя, що виражається в поступовому згортанні соціальних програм і дерегуляції соціально-економічних процесів. Відступ держави загального добробуту обумовлює виникнення нового соціокультурного середовища, в якому все менш дієвими є державні регулятиви. Громадянське суспільство автоматично компенсує їх укладенням нових горизонтальних соціальних зв'язків. У той же час послаблення загальнонаціональних зв'язків проковує послаблення й

загальнонаціональних уподобань, відчуття спільності долі та ідентичності. Те, що було властиво державі епохи Модерну – підтримання загальнонаціональних життєвих стандартів, політики, ідентичності – поступово втрачає необхідні механізми відтворення.

По-друге, ослаблення національної держави супроводжує поживлення транснаціональних зв'язків, які вже традиційно пов'язують з процесом глобалізації та формуванням наднаціональних регіональних структур. Якщо врахувати, що національні культури генерувалися класом інтелектуалів (письменників, журналістів, вчителів), який з'явився разом з розповсюдженням друкарень, газет та початкової освіти, то в результаті виникнення транснаціональних комунікаційних мереж, міграційних потоків, культурних взаємообмінів тощо відбувається й ослаблення національних зв'язків.

Отже, чи не головним чинником схизмогенезу в Україні можна вважати штучну абсолютизацію політичними партіями соціокультурних відмінностей регіонів для побудови власних електоральних стратегій. Подібні відмінності знайшли віддзеркалення у самосвідомості жителів регіонів. З огляду на те, що соціально-економічні програми політичних партій несуттєво відрізнялися одна від одної, часом досить жорстке протистояння забезпечувалося за рахунок протиставлення позицій, які навряд чи можна вважати першочерговими й реально актуальними.

Без врахування зазначених обставин не можна пояснити причин сепаратистського руху на Сході нашої країни, які вилилися у запеклі бойові дії. Підвищена «антиукраїнськість» Донбасу не є випадковим явищем; тамтешній сепаратизм не виник дивним чином з порожнечі «за наказом з Білокам'яної». Навпаки, цей рух дбайливо виплекувався декількома поколіннями українських політиків, які щоразу під час виборчих кампаній заводили мову про відмінності між громадянами різних регіонів країни. Зрозуміло, існує величезна спокуса звалити провину на зовнішні фактори, пояснити всі наші біди, людські жертви, руйнування, економічні втрати підступністю ворога, який заважає нам мирно розбудовувати нашу державу, – і на цьому зупинитися. Дехто з українських авторів так і робить: спекулює на факті «московської агресії» і, водночас, не помічає внутрішні реалії, що цю агресію уможливили.

Набагато складніше проаналізувати ситуацію й відверто визнати, що схизмогенез в Україні був запущений у тому числі самими українськими політиками, які заради депутатських повноважень та привілеїв роздирали країну на шматки. Необхідно визнати наявність у політичному житті України багаторічного культивування регіональними елітами уявлень про економічну, соціальну, ціннісно-світоглядну, культурну несумісність мешканців Донбасу та іншої частини України. А сам східноукраїнський конфлікт слід розглядати як продовження тривалого схизмогенетичного процесу, спровокованого використанням соціокультурних відмінностей у політичній боротьбі. Розглядаючи причини цього конфлікту, не слід відкидати ані внутрішніх, ані зовнішніх чинників [5, с. 10]. Схизмогенез по-українськи підготував плідний ґрунт для сепаратистських рухів, якими вміло скористувалися росіяни.

Суттєвим чинником подолання конфліктогенних та схизмогенетичних тенденцій у нашому суспільстві є формування культури толерантності. Як зазначає Л.С.Тарасюк, «толерантність, критичне мислення, свобода і відповідальність особистості у відкритому суспільстві пов'язані один з одним, становлять фундамент демократії і створюють умови розвитку, руху суспільства вперед» [6, с.41]. Високий рівень культури толерантності передбачає й високий рівень зрілості особистості, її здатність до порозуміння, спілкування, довіри, визнання множинності цінностей соціального світу і поваги до них. Кожному політику варто визначитися з набором базових цінностей, які не є предметом компромісів. До цього переліку, вочевидь, мають увійти сама Україна як незалежна держава, її територіальна цілісність і демократичний устрій тощо. Можливо, цей перелік може бути розширений, що, власно кажучи, і утворює ідеологічний набір конкретної політичної сили. Конкуренція політичних проектів – це нормально, головне, що б дрібне й несуттєве не затуляло найголовнішого. Тоді й толерантність до поглядів політичних опонентів знайде під собою стійке світоглядно-аксіологічне підґрунтя, унеможливллюючи розкол країни.

1. Bateson G. Culture Contact and Schismogenesis. *Man*. 1935. Vol. 35: 178-183.
2. Władimir Fadieiev. Tożsamość i schizmogeneza. O społeczno-kulturowych uwarunkowaniach kryzysu ukraińskiego. *Studia Sociologica* VII. 2015. Vol. 2: 166-180.
3. Черниш Н., Маланчук О. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз. *Україна модерна*. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Київ-Львів, Критика, 2007: 90.
4. Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ, Києво-Могилянська академія. 2008: 11-54.
5. Додонов Р. Схизмогенез по-українському. В кн.: В. Додонова, Р. Додонов, *Монологи про Донбас*. Вибрані праці з проблематики східноукраїнського конфлікту. Київ, Видавець Руслан Халіков, 2018: 9-15.
6. Тарасюк Л. Проблема культури толерантності в сучасному суспільстві. *Гуманітарний часопис*. 2013. № 1: 39-44.

Світлана Кальцева,
кандидат політичних наук, доцент кафедри політології
Запорізького національного університету (Україна)
Галина Мірошніченко,
кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальної філософії та управління
Запорізького національного університету (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ

Феномен толерантності й фактори, що її обумовлюють, - одна із актуальних тем сучасності.

Толерантність у суспільстві на сучасному етапі є не тільки теоретична доктрина, а й характеристика відносин між людьми, соціальними групами, інститутами. У 1995 році організація ООН по ініціативі ЮНЕСКО прийняла

Декларацію принципів толерантності, згідно якої толерантність розглядається як цінність та соціальна норма громадянського суспільства. В Декларації підкреслюється, що конструктивна взаємодія може бути досягнена лише на основі формування принципів толерантної свідомості та поведінки, вироблення навичок позитивної міжкультурної взаємодії.

Проблема толерантності набуває особливу актуальність у зв'язку з процесом глобалізації, у межах якої стикаються цивілізаційні, релігійні, національні та етнічні ідентичності різних культур і народів. Актуалізується потреба в вивченні етнонаціональних особливостей та навичок ефективної міжкультурної комунікації суб'єктів, що складають єдиний соціокультурний простір.

Реалізація толерантності в українському суспільстві визначається його поліетнічністю та поліконфесійністю. Трансформаційні процеси загострили соціальні відносини, послабили діалог між різними групами, посилили інтолерантні настрої та дії. Можливості реалізації толерантності в українському суспільстві залежить від цілого ряду факторів, серед яких: соціальні, культурні та політичні традиції; рівень загальної культури громадян, їх готовність зрозуміти представників інших соціальних груп, виважена політика правлячої еліти.

Важливою складовою частиною політичного життя є політичні традиції, які досить функціональні й які необхідно враховувати в реальній політиці. На основі політичних традицій формуються загальні погляди, орієнтири, установки; особа залучається до свого родового політичного начала, що сприяє ідентифікації людей з відповідними соціальними групами, суспільством в цілому. Особливо їх стимулюючий ефект проявляється в процесі консолідації етносу, зростанні його самосвідомості. Традиція виступає одним із засобів впливу на процес становлення, розвитку та перетворення політичних відносин, додатковим засобом поширення політичного досвіду, подальшого управління тієї чи іншої форми соціальної практики.

Плюралізм традицій в політичному житті є закономірним. Традиції, які функціонують в тому чи іншому суспільстві, взаємодіють одна з одною, і варіанти при цьому можуть бути різними: від толерантного співіснування до відкритого конфлікту. Боротьба традицій – це джерело розвитку політичної системи суспільства. Але їх поляризація, абсолютизація окремих видів є основою дестабілізації.

Можна припустити, що деякі з таких традицій будуть носити взаємовиключний характер. Подібне явище особливо характерне для суспільств, що перебувають в стані кризи. Стабільна політична система, як правило, передбачає відпрацьовану часом та доведену життям згоду різних політичних позицій з принципових питань, розбіжності можуть мати частковий, обмежений характер. За таких умов міцно закріплюється традиція узгодженого та взаємодоповнюючого співіснування наявних політичних традицій, це сприймається як норма.

В періоди криз актуалізується проблема вибору. Це, в свою чергу, сприяє диференціації політичних сил, в цілому, й політичних традицій, зокрема. Іноді такий стан речей загострюється та посилюється окремими групами при спробах нав'язати певні традиції та дискредитувати «чужі», які не відповідають їх

інтересам. Звичайно, це приносить в політичний процес конфронтацію, створює конфліктні ситуації. Тому дана проблема повинна враховуватися при розробці відповідних політичних рішень.

Попередити зростаючу напругу або вирішити вже наявне зіткнення можна декількома шляхами. Перший – захист та культивування одних традицій та заборона (тим чи іншим методом) інших. Другий втілює в собі цивілізоване мислення, толерантне ставлення до різних форм життя й передбачає створення таких умов, коли традиції, стикаючись одна з одною, взаємодіють, втрачають певною мірою виключність, проявляють взаємне терпіння.

Досить часто в реальному житті вдаються до спроб штучної руйнації традицій. Особливо такі дії проявляються в кризові епохи, коли в основу майбутнього життя закладаються цілком нові критерії, а досвід попередніх поколінь абсолютно та категорично заперечується. Вважається можливим за допомогою різних нормативних актів «обірвати» життя тих традицій, які не відповідають вимогам часу, а іноді протидіють їм. При цьому ігнорується той факт, що втручання в життя суспільного організму має певні межі.

В протилежному випадку, тобто штучна руйнація традицій, приводить (в залежності від інтенсивності руйнацій) або до посилення ентропійних процесів в суспільному житті, або до стагнації. Традицію не можна знищити просто наказом, вона повинна бути витіснена новою традицією, більш сильною або більш корисною. На жаль, далеко не завжди останнє вдається в повній мірі.

Головним завданням української влади й суспільства є консолідація нації, формування її як політичної спільноти. Проекти майбутніх перетворень повинні враховувати детермінуючий вплив політичних традицій, що є запорукою ефективності функціонування політичної системи. Без формування культури толерантності вирішити це завдання неможливо!

Процесу демократизації суспільства сприяє формування активної толерантності принципу й норми суспільно-політичного життя. Такий підхід обумовлює необхідність підтримки толерантної взаємодії як на персоніфікованому, так і на інституційному рівнях, відповідна політика владних структур.

РОЗДІЛ 2. ПРОЕКТУВАННЯ ПРОСТОРУ ТОЛЕРАНТНОСТІ: ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДІЇ

Рена Марутян,
кандидат історичних наук, доцент кафедри глобалістики,
євроінтеграції та управління національною безпекою Національної академії
державного управління при Президентові України (Україна)

МЕЖІ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ДИСКУРСІ ВІЙНИ

Толерантність є однією з моральних цінностей гуманізму, вона базується ні на протистоянні, а на співіснуванні з «іншим», ні на запереченні, а на визнанні «іншого», ні на покірливої терпимості до насилля, а на спротив йому.

У масовій свідомості цей термін розуміється у різних конотаціях: 1) вища духовна якість, що дозволяє людині без агресії сприймати людину з іншими цінностями; 2) терпиме, лояльне відношення до вірувань, думок, поглядів іншої людини; 3) поведінка людини у ситуації конфлікту, коли є бажання досягти порозуміння та узгодження різних точок зору без застосування насилля та приниження людської гідності. Таке розуміння толерантності дозволяє визначити її: як психологічний феномен (душевні якості людини), соціальний феномен (взаємовідносини між особистостями), комунікативний феномен (модель поведінки). Соціальне призначення феномену толерантності в її регулятивній функції по відношенню до моделі поведінки людини, а її межі пов'язані з відповіддю на питання: по відношенню до чого або до кого потрібно бути толерантним? потрібно чи ні терпіти нетерпиме?

Питання меж толерантності є давнім філософським питанням. Платон сформував «парадокс терпимості» - необмежена терпимість призводить до втрати терпимості, якщо не захистити терпиме суспільство від нетерпимих, то терпимі будуть знищені. К.Поппер вважав, що заради терпимості треба проголосити що можна не бути терпимим до нетерпимих.

Терпимість неможна розуміти як байдужість, вседозволеність, вона *активна* по відношенню до проявів крайніх форм нетерпимості. Іноді межі толерантності розуміють як межу між толерантністю та байдужістю, конформізмом. Зарубіжна історіографія проблеми розглядає межі толерантності з точки зору прагматичного підходу через теорію «благотворної толерантності» – толерантно треба відноситися тільки до того, боротьба з чим може призвести до ще більшої інтолерантності. Тобто прагматична толерантність визначається ефективністю та корисністю її застосування [1]. Таким чином, межі толерантності визначаються рівнем безпеки, єдності народу, добробутом держави та іншими суто прагматичними міркуваннями. Але при тому, що проблема визначення меж толерантності є предметом наукового дискурсу з давніх часів, до сьогодні немає єдиних підходів до її сутнісних характеристик.

В українському дискурсі війни межі толерантності не визначені, тому що цей дискурс тільки починає формуватися. Українська дослідниця Г.М.

Яворська[4] розбираючи мову війни пише про те, що російсько-український військовий конфлікт є локальним за своєю сутністю, але його дискурс є глобальним, про нього говорять у всьому світі. Він виходить за межі медійної сфери - під час гібридної війни, інформація, тобто оповіді про неї (події чутки, плітки, анекдоти, тощо) перетворюється на зброю при застосуванні якої руйнується не фізичні об'єкти, а уявлення про дійсність. Фізичні дії у театру військових дій супроводжуються процесами їхнього дискурсивного осмислення, словесного опису та аналізу.

Мова війни та меми. Мова війни не дорівнює мові ворожнечі і вербальної агресії, це зовсім різні питання. Є негативні слова «колорады», «майдауны» і здається, що головне, це вербальна агресія. Але провідною функцією негативної лексики є інша функція - позначення власного місця людини, яка говорить це слово, в конфлікті. Функція мови війни полягає не в тому, щоб когось образити, а в тому щоб визначити, хто я. Якщо я вживаю слово «сепары», я не буду вживати слово «майдауны», таким чином я позначаю свою позицію в цьому конфлікті. Тобто, є два взаємодоповнюючих набори слів для позначення чужих і своїх для кожної зі сторін конфлікту. Той, хто вживає «ватник» і «колорады» не користується словом «свидомит» і «нацик» і навпаки.

Тобто, справа не в слові, як в такому, не в слові «колорады» або «ватники», вибір лексичної одиниці з цього набору стає знаком належності до цієї чи іншої сторони конфлікту. Тобто, це функція ідентифікації власної позиції. Абсолютно очевидно, бо в ситуації війни треба знати з ким ти маєш справу, це життєво важливо і задає перспективу висловлювання.

Вербальні показники громадянської позиції в конфлікті не релятивізуються. Наші соціальні ролі можуть змінюватися, ми можемо одночасно бути дитиною і батьком, матір'ю, а в позиції сторони конфлікту, тобто в мові війни цього не відбувається. Не можна сьогодні казати «сепар» а завтра «майдаун». Тут діє механізм табування, якій забезпечує неможливість релятивізації тобто обміну позиції в конфлікті. Мовна гра це засіб лінгвістичної самооборони [4].

Таким чином, мова війни не дорівнює мові ворожнечі та вербальній агресії. Мову ворожнечі, її можна регулювати за допомогою прямої заборони, цензури, гнучкими, більш редакційними практиками і таке інше. Цензура, це вилучення мовних одиниць і фрагментів тексту без їх заміни. Політкоректність, це інша річ, це реформування, тобто це заміна поганого визначення на більш прийнятне. Мовні навички в певному соціальному діапазоні можуть бути змінені, але вони

пов'язані з антидискримінаційними рухами і тому це не мова війни і не цензура, це те, що пов'язано з дискримінацією. Але ці всі засоби - цензура, політкоректність не підходять для мови війни, тому що це позначення власної позиції у конфлікті. Слово само по собі не має значення, якщо ми заборонимо слово «вата», знайдеться інше слово. Тобто, основна особливість мови війни в тому, що з нею неможливо боротися, вона існує доти, доки існує війна як фізичний факт, тому що під час війни людина, громадянин хоче самоідентифікувати себе в цієї війни.

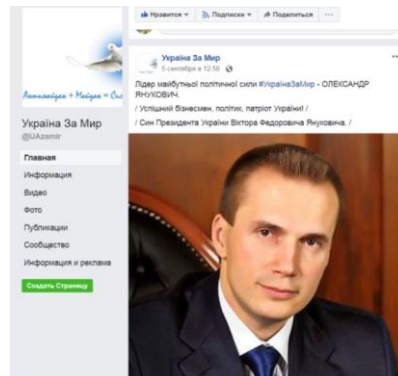
Сучасна російсько-українська війна має й когнітивний вимір, якій реалізується насамперед за допомогою смислових засобів і наративу, тому Україна повинна брати активну участь у смислотворчості цієї війни [3].

Сьогодні є декілька дискурсів збройного конфлікту: національний та міжнародний. І ці виміри не збігаються, вони різні: за словами Кремля, це «громадянська війна» або «внутрішній конфлікт»; для деяких країн ЄС – збройний конфлікт, українська криза; а Курт Волкер називає воєнні дії в Україні «гарячим конфліктом». Саме тому стратегічною ціллю України у смисловій війні повинно стати формування власного єдиного наративу війни з Росією та транслявання його всім суб'єктам й об'єктам цього конфлікту.

Мова ворожнечі, наприклад антонімічне протиставлення «перемога-зрада» переводить наратив перемоги над зовнішнім противником до наративу перемоги над власною владою, тобто, це протиставлення «влада-народ». Все це впливає на єдність суспільства, має негативні наслідки для соціальної та політичної стабільності особливо у контексті майбутніх виборів 2019 року.

Наратив «Миру та стабільності». Особливістю сучасного дискурсу війни стала зміна риторики політичних кіл, що прагнуть реваншу. У українському політичному дискурсі з'являються гасла «миру та стабільності», які замість концепту «перемоги» пропонують українському суспільству концепт «миру за будь-яку ціну», фактично маніпулюючи суспільством, граючи на природному бажанні людей жити у безпеці. Відбувається підміна смислів. Це дуже небезпечна тенденція. Мир і спокій будь-якою ціною є метою незрілого суспільства. Ці архаїчні радянські смисли на кшталт «тільки б не було війни» або «худий мир краще доброї сварки», насправді мають єдиний зміст – не треба чинити опір, бо буде ще гірше, краще домовитися з сильним ворогом, піти йому на поступки.

Так з вересня 2019 року починаючи зі столиці, а потім й у регіонах України з'являються біг-борди з політичної рекламою, головне гасло якої є слово «Мир» у різних варіаціях. В той же час в соціальній мережі Фейсбук з'явилася хештег #УкраїнаЗаМир та аналогічна сторінка, на якій розміщується реклама майбутньої політичної сили, що пов'язують зі старшим сином В.Януковича – Олександром Януковичем. Це може бути спробою реванша з боку антимайданівських політичних кіл, а може бути симулякром, що створений для інших цілей.

Колишній член «Партії регіонів», нинішній член «Опозиційного блоку» Вадим Новинський очолив всеукраїнський рух «Партія миру».

У вересні 2018 року народний депутат, колишній член Партії регіонів та Опозиційного блоку Євген Мураєв зареєстрував партію з назвою «Наші». Її головою став його помічник-консультант на добровільних засадах Дмитро Заборін.

Навіть з назви партії можна зрозуміти, що дана політична сила пропонує поділ суспільства на своїх та чужих або навіть ворогів, на наших та не наших, а що роблять з чужаками під час війн та конфліктів всім відомо. Чи є це насправді гаслами миру та стабільності?

Побачивши рекламу цієї політичної сили на думку приходять цікаві аналогії, які нагадують схожі за змістом символи, що є дуже популярними у Росії.

Це зокрема символіка прокремлівського молодіжного руху «Наші», автором та ідеологом якого був заступник голови адміністрації Президента РФ В.Сурков. У російському опозиційному середовищі учасників даного руху називають «нашистами» і «путінюгендом», порівнюючи з «гітлерюгендом». Дизайн букв на рекламі партії «Наші» Є.Мураєва нагадує також дизайн зірки – символу армії РФ.

На тлі появи такої кількості «голубів миру» українцям варто пригадати антиутопію Джорджа Орвелла «1984», у якій «міністерство миру» займалося питаннями війни, а на будівлі «міністерства правди» були гасла: «Війна – це мир!», «Рабство – це свобода!», «Байдужість – це сила!». Так й зараз, в сучасній Україні, «Мир» пропонують народіві саме ті, хто приніс на цю землю війну.

Межі толерантності у дискурсі російсько-української війни повинні бути інституціоналізовані у державі за допомогою організаційних та правових механізмів.

2 жовтня 2018 року Комітет ВР з питань свободи слова і інформаційної політики підтримав на закритому позачерговому засіданні законопроект (рег.№9068)" «Про телебачення і радіомовлення» що передбачає штрафи для ЗМІ за публікації фейкових новин і заперечення російської агресії [2]. Зміст законопроект є результатом аналізу європейського досвіду та правових стандартів, за якими функціонує інформаційна сфера європейських країн. Він дасть можливість штрафувати ЗМІ за свідоме транслявання висловів, які сприяють розпалюванню міжнародної та громадянської ворожнечі всередині країни. Можливість штрафувати національні телеканали буде надаватися національному регулятору з питань теле- і радіомовлення. Цей закон не буде давати можливість відбирати ліцензію на теле- і радіомовлення, але буде давати можливості:

- для дискусії щодо того які вислови, які новини, яка інформація розпалює ворожнечу,
- штрафувати тих мовників, метою яких є розпалювання міжнародної ворожнечі.

1. Aquinas Thomas. Summa Theologiae. – Secunda secundae. – Qu. 10. – art. 11
2. Комітет Ради схвалив законопроект, який дозволить штрафувати ЗМІ через заперечення агресії Росії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/komitet-rady-skhvalyv-zakonoproekt-iakyi-dozvolyt-shtrafuvat-y-zmi-cherez-zaperechennia-ahresii-rosii>
3. Марутян Р. Перемога чи мир? смисловий вимір російсько-української війни. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://matrix-info.com/2018/03/15/peremoga-chy-myr-smyslovyj-vymir-rosijsko-ukrayinskoji-vijny/>
4. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт / Г. М. Яворська // Стратегічні пріоритети. Серія : Політика. – 2016. – № 4. – С. 41-48. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sppol_2016_4_7

Валерій Архипов,

кандидат політичних наук, доцент кафедри політології і правознавства
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР СТРИМУВАННЯ ТА ПРОТИДІЇ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Президент Литви Д. Грибаускайте у 2014 році зазначила, що: «Якщо терористичну державу, яка веде відкриту агресію проти свого сусіда, не зупинити, вона пошириться на Європу і далі».[1]

Толерантність політичної еліти та пересічних громадян європейських держав та їхніх сусідів є запорукою мирного життя та співпраці.

Професор політології Ворикського університету Ендрю Рив визначає толерантність – як готовність не втручатись в погляди, настрої та дії, не зважаючи на брак симпатії до них або неприязнь до них. Кажуть, що вартість толерантності полягає у бракові втручань, незважаючи на початкову реакцію неприязні, навіть коли змога втрутитись (чи сила, достатня для втручання) цілком реальна.

Оскільки «втручання» – невизначений термін, що може охоплювати як висування переконливих аргументів, так і юридичний примус, межі толерантності неминуче розмиті. Запитання про межі толерантності можна сформулювати так: якою мірою толерантність має поширюватись на нетолерантних? Якою мірою демократична держава повинна дозволяти діяльність антидемократичних політичних організацій [2, с.692]?

На теперішній час, в умовах російської агресії проблеми толерантності для українського суспільства стали досить актуальними. Українська політична еліта юридично визнала окупацію Кримського півострову, але – досить довго не визнає окупацію частини Донецької та Луганської областей. Чи можна назвати цей факт проявом толерантності? Гадаю що ні. Тому що, військове, ідеологічне та інше втручання з боку однієї держави відносно іншої є прямим порушенням суверенітету, а не тільки проявом кримінального та політичного тероризму. Явні речі треба називати своїми іменами та застосовувати адекватні дії.

Зовсім інша реакція пересічних громадян. Вони стали на захист своєї землі та держави згуртувавшись в Добробати або ставши волонтерами допомагають військовим. Активну позицію з початку війни зайняли регіональні, загальнонаціональні громадські та міжнародні організації.

Військові дії спричинили масову внутрішню міграцію. В наслідок чого, в Україні станом на 3 вересня 2018 року на обліку перебувають 1 мільйон 519 тисяч 132 внутрішньо переміщені особи із Донбасу та Криму.[3]

За даними, оприлюдненими у звіті Norwegian Refugee Council з внутрішнього переміщення за 2016 рік, Україна знаходиться на четвертому місці за кількістю ВПО у світі після Ємену, Сирії та Іраку. [4]

Проблеми цих громадян є внутрішньою проблемою України і її держава вирішує як може. Нажаль зараз ефективною цю діяльність назвати досить трудно.

Дійсно, багато людей виїхало з окупованої території, а ті хто залишилися продовжують бути громадянами України. При цьому є такі що бажають але за різних обставин не можуть виїхати.

Офіційних даних мною не знайдено відносно кількості громадян, які з початку війни покинули окуповану територію, а потім в силу різних причин (в тому числі не знайшовши житла та роботи) вимушені були повернутися на своє постійне місце проживання. На яке ставлення вони заслуговують? Гадаю, що на розуміння та терпимість.

В цьому випадку, на мою думку, межі толерантності мають розширятися, тому, що фактичне перебування на окупованій території автоматично не означає негативне ставлення до України, прихильності або підтримки так званих ЛНР та ДНР.

У словниковому запасі наших старших поколінь, значилися слова «терпимість» та «миролюбність» (які виражали здатність не проявляти негативних реакцій) що обумовлені історичними реаліями. Саме ці слова для багатьох людей зараз є синонімами толерантності.

Якщо професійно, на державному рівні не займатися цими проблемами зараз, то процес реінтеграції населення що перебуває в Криму, на окупованій території Донбасу та внутрішньо переміщених осіб буде неефективним та

затягнеться на невизначений термін. А вказані території України будуть ще довго залишатися вибухонебезпечними і нестабільними. Вже сьогодні як на побутовому, так і на офіційному рівні треба підтримувати, а при необхідності формувати толерантне ставлення до вказаних категорій громадян.

Ще одне питання яке стає все більш актуальним та дискутується в суспільстві – це амністія для тих хто за різних обставин співпрацює або співпрацював з ДНР та ЛНР, або безпосередньо приймав участь у військових діях проти України. Зрозуміло, що амністія потрібна, але при цьому які межі толерантності мають бути і хто їх встановить?

З початку російської воєнної агресії проти України виникає проблема взаємодії населення з військовим.

На прикладі Луганській області, можна навести багато випадків коли місцеві жителі допомагають військовим продуктами харчування, теплими речами та іншим. А військові у свою чергу, надають допомогу цивільним.

Особливо така практика була корисною в 2014 році. Коли не було можливості, з різних причин, налагодити безперебійне постачання ліків та предметів першої необхідності населенню та тим хто перебував у спеціальних медичних та соціальних закладах що не були евакуйовані з зони бойових дій. Така співпраця була характерна для селищ Кременського району, Нижнє Теплого Станічно-Луганського району, Новоайдара та інших населених пунктів Луганської області. В випадку, коли взаємодопомога та співпраця стає правилом, військові та цивільні громадяни України поважають і розуміють один одного. Відносини базуються на довірі та повазі.

Зовсім інша картина, коли військові розміщують свою техніку, проводять фортифікаційні роботи біля осель в яких мешкають люди, на городах які обробляються. А те що на них виростає часто є головним продуктом харчування для місцевих жителів. Значна кількість населення сприймала такі дії негативно, тому що відчували не захист, а пряму загрозу своєму життю та майну яке залишилося, оскільки розуміли, що «там де військові – там війна». Скоріше за все, такі ситуації виникають тому, що не всі місцеві могли чи можуть змінити своє проживання. Не завжди можливе погодження дій військових з місцевими органами влади та громадами.

Конституція України статтею 17 наголошує на тому що: «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу. Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили України». [5]

Ми бачимо, що дійсно, захист суверенітету і цілісності України є справою не тільки військових, а і пересічних громадян. Кожен воює на своєму фронті. Тим самим реалізується фундаментальне право – це право на життя.

Позитивний досвід що склався, свідчить про те що необхідно проводити більше роз'яснювальної роботи не тільки серед місцевого населення, а і в середовищі військових. Цю функцію на себе можуть взяти, офіцери збройних сил, волонтери з відповідною освітою та підготовкою, науковці, представники органів

влади та інші фахівці. Військові повинні бути обізнаними у питаннях Гуманітарного права.

Є потреба в більш тісному і регулярному спілкуванні, з різних приводів, між цивільним населенням та військовими. Це можуть бути спортивні, культурні та інші заходи. Необхідно щоб регулярними стали зустрічі військового керівництва з представниками місцевих громад. Засоби масової інформації повинні більше висвітлювати подібні заходи та сприяти формуванню позитивного іміджу Збройних Сил України.

Загальнонаціональне дослідження що проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучера спільно з соціологічною службою Центру Розумкова у грудні 2017 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Луганської та Донецької областей, не випадково, вказує на те, що серед соціальних інституцій найкращий баланс довіри (перевагу довіри над недовірою) мають волонтерські організації (+37%), Збройні Сили України (+37%), Церква (+25%), громадські організації (+4%). Натомість решта інституцій, довіра до яких оцінювалася в опитуванні, мають негативний баланс довіри.[6]

«Еталони» меж толерантності в умовах війни необхідно розробляти та розповсюджувати вже зараз. Від того наскільки вони будуть справедливими юридично та зрозумілими фактично залежить можливість безкровного повернення не тільки окупованої території, але і окупованих людей.

На мою думку, у даному контексті, толерантність має формуватися на базі загально-державних цінностей, таких як: юридична належність до громадянства України, єдність прав та обов'язків громадян, однакова для всіх відповідальність перед законом, прагнення повернення окупованих територій, встановлення миру та інші.

Толерантність – це демократична цінність, тому, будучи «поблажливим, терпимим ставленням до чого-небудь (чого не схвалюєш)», а також «виміром вищого аксіологічного порядку», у деяких випадках може стати єдиною можливим шляхом погашення, урегулювання конфліктних ситуацій або ж їхнього попередження. Толерантність жодним чином не може бути уподібнена терпінню, що найчастіше означає здатність особистості переносити фізичний або психологічний біль, що виникла унаслідок насильства вербального чи фізичного характеру. Толерантність включає не тільки повагу до інших і визнання рівності прав, але й відмову від примусового й гнітючого домінування. Вона породжена розбіжностями, розмаїтістю й протиріччями, поза якими потреба в толерантності була б не виправданою.[7]

В сучасних умовах розвитку постмодерна все більшу «популярність», серед держав в яких формуються або фактично встановлені авторитарні режими, досить часто у вирішенні геополітичних та внутрішніх проблем, набувають методи та засоби гібридної війни. Негативні наслідки таких дій з боку Росії, на теперішній час, відчуваємо на собі.

Завдання «гібридної війни» мають виконуватися за рахунок підриву військового та економічного потенціалу противника, інформаційно-психологічного тиску на нього, активної підтримки внутрішньої опозиції, партизанських і диверсійних методів.

Перевага в межах такої війни надається, як правило, трьом головним компонентам.

1. Традиційні військові засоби.
2. Квазімілітарна діяльність. Створення і підтримка незаконних збройних формувань, підтримка та радикалізація сепаратистських рухів та інше.
3. Операції немілітарного впливу, насамперед способом спеціальних інформаційних операцій та «активних заходів» (у тому числі економічний тиск, операції у кіберпросторі, дипломатія, маніпуляції інформаційним простором).[8]

На цьому фоні в політичному житті йдуть зміни класично-демократичних, ліберальних цінностей та принципів на інші. Цей процес складний та тривалий. Він ускладнюється ще тим, що держави які «заходять» у постмодерн мають різні політичні системи, рівні розвитку демократії та економічного добробуту.

На думку Володимира Горбуліна директора Національного інституту стратегічних досліджень, прояви «гібридних воєн», подобається нам чи ні, породжують формування нового «гібридного світу», або точніше, - «гібридного світоустрою». І ми також мусимо адекватно відреагувати на цей виклик, описати його не заперечуючи, але приймаючи реальність такою, яка вона є. Понад те, цей «гібридний світ», як і геополітичний світ, описаний Хакслі (антиутопія «Новий прекрасний світ»), має всі шанси стати антиутопічним. Точкою відліку для «нового прекрасного світу» стала агресія Росії проти України.(9)

Час покаже, чи знайдеться в такому «новому світоустрої» місце для толерантності, чи – «ні». Бажано, щоб знайшлося.

1. www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/.../Svoboda-2015-14.pdf.
2. 2. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. З англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005.- 789 с.
3. https://24tv.ua/ukrayina_tag1114.
4. Countries with most new displacements associated with conflict and violence in 2015, Global Report on internal Displacement, Norwegian Refugee Council, 2016, p.106 <http://www.internal-displacement.org/assets/publications/2016/2016-global-report-internal-displacement-IDMC.pdf>.
5. <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
6. <https://dif.org.ua/article/rejtingijfojseojoej8567547>.
7. <http://osvita.ua/school/method/technol/1117/>.
8. https://dt.ua/columnists/gibridna-viy-na-vse-tilki-pochinayetsya-203704_.htm
9. https://dt.ua/columnists/hitromudra-neviznachenist-novogo-svitoporyadku-217290_.html

Ларс Шаферс,
магістр теології Католицького центрального інституту
соціальних наук (Німеччина)

РОЛЬ ЗМІ В ТОЛЕРАНТНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Серед плюралістичних і ліберально-демократичних суспільств, де свобода думки, інформаційна свобода та свобода преси гарантуються конституційно, журналістика вже здавна вважається “ключовою” професією. Редакційна журналістика типу 20-го століття традиційно характеризується так званою

функцією “воротаря”: згідно з відомим американським журналістом і медіакритиком Уолтером Ліппманом (1889-1974), журналісти, у ролі "воротарів", вирішують, яка саме інформація щодо певної події варта оприлюднення. Це означає постійну оцінку інформації та новин, як і пошук відповіді на запитання: Що є актуальним для аудиторії? Через посилення впливу так званої “бульбашки фільтрів” у соціальних мережах, як реакції на невизначеність, що у більшій мірі зумовлена обмеженням свободи преси та інформації у багатьох країнах, виникає питання: яка журналістика є актуальною для аудиторії?

Згідно з відомим висловом соціолога Нікласа Лумана, нам відомо, що те, що ми знаємо про наше суспільство і світ, в якому ми живемо, подано нам засобами масової інформації.¹ Виходячи з позиції демократичної теорії, у центрі уваги опиняються способи подання та інтерпретації знань про суспільство та світ. Як відомо: "Демократія може існувати лише за наявності народу, який приймає рішення на основі адекватної інформаційної бази".² До сьогодні для більшості людей створенням такої інформаційної бази займається професійна журналістика, оскільки *оприлюднення та поширення інформації* є її центральними функціями в демократичному суспільстві. Зрештою, не слід недооцінювати той факт, що засоби масової інформації, через свою посередницьку функцію, здатні вагомо впливати не лише на сприйняття людей, але й на побудову реальності, вони навіть здатні створити власну *медійну реальність*.³

Зважаючи на постійну потребу складноструктурованого суспільства в публічній інформації, поки жоден етап розвитку засобів масової інформації (радіо, телебачення чи Інтернет) не призвів до зникнення класичної журналістики, як професії. Однак, невизначеність стала постійним станом, характерним для професії журналіста, і значна кількість користувачів ЗМІ відчувають себе “накритими хвилею” потоку інформації у Всесвітній павутині. Разом з тим, попит на медійну етику є високим, як з боку журналістів, так і з боку споживачів інформації. Відповідальність і свобода, правдивість і прозорість, незалежність, захист джерел інформації та забезпечення їх конфіденційності є вирішальними чинниками досягнення консенсусу щодо основних цінностей медіа-етики.⁴ Ці цінності є однаково важливими для журналістів як класичних, так і цифрових ЗМІ. Забезпечення цих основних цінностей є необхідною умовою досягнення засобами масової інформації та журналістикою поставлених завдань та виконання їхньої ролі як для розвитку демократії суспільства, так і для забезпечення потреб пересічних користувачів ЗМІ.

Одним із таких завдань журналістики є забезпечення *прозорості* суспільства та надання можливості простому населенню *брати участь у публічному житті*.⁵ У плюралістичному та функціонально диференційованому суспільстві, журналістика може сприяти *толерантності*, включаючи якнайбільшу кількість соціальних груп у публічний дискурс. У Федеративній

---

1 Luhmann 2009, 9.

2 Wolling 2014, 259.

3 Vgl. Meltzer 2017, 39f.

4 Vgl. Funiok 2011.

5 Vgl. Meier 2018a, 17.

Республіці Німеччина виконання цього завдання очікується насамперед від громадського мовлення.¹ Керівні органи телерадіокомпаній складаються з представників соціально-важливих груп населення, тобто тут йде мова про *внутрішню різноманітність поглядів (Binnenpluralität)*.² Згідно з цим ідеалом, суспільне мовлення є колективним благом. Відповідно, телебачення фінансується лише в невеликій мірі за рахунок реклами і в основному за рахунок плати за телерадіомовлення, яка була введена в Німеччині з 2013 року як збір з кожного домогосподарства. Таким чином, телерадіокомпанії повинні мати змогу виконувати своє замовлення, надавати інформацію, освіту, консультації та підтримку в контексті збалансованого, різнобічного та економічно-незалежного забезпечення населення базовою інформацією. Те, що цей ідеал не завжди відповідає реальності, є часто предметом дискусій і критики в Німеччині. Наприклад, гарантовані громадськості ЗМІ в Німеччині часто небезпідставно звинувачують в тому, що вони є надто політично спрямованими, зазнають значного впливу з боку окремих політичних партій, що зумовлений їхньою присутністю у наглядових органах телерадіостанцій, та недостатнім рівнем представлення розмаїття суспільних груп у складі цих органів. Таким чином, друковані приватні ЗМІ та приватне телерадіомовлення є необхідним розширенням суспільного мовлення у медіапросторі Німеччини, що забезпечує різноманітність постачальників інформації. Це відповідає ціннісній меті *зовнішньої різноманітності поглядів (Außenpluralität)*.

Іншим ключовим завданням журналістики, незалежно від її правової форми організації, є *критика і контроль*.³ Не без дискусій, але, тим не менше, журналістика часто подається як «четвертий орган державної влади», а саме, як доповнення до трьох загальновідомих органів державної влади: виконавчої, законодавчої та судової. Функція контролю журналістики серед цих органів державної влади реалізується через критичні розслідування та викриття зловживань, хибних рішень, корупції та скандалів у державі та суспільстві, особливо серед економічних та політичних еліт. Щоб якнайкраще виконати це суспільне завдання, журналістам необхідна професійна незалежність, можливість вільного висловлювання без цензури та обмежень, а також дистанціювання від органів державної влади.

З погляду на українську систему ЗМІ виходить, що вище згадані передумови є надто слабко виражені, як з медійної, так і з демократично-етичної точки зору: в рейтингу свободи преси, оприлюдненого у 2018 році організацією «Репортери без кордонів», Україна наразі займає лише 101ше місце з 180ти країн у загальному рейтингу.⁴ Представлений сотнями радіостанцій та друкованих видань, медіа-простір України є різноманітним, однак редакції часто перебувають під тиском. Наприклад, за останні декілька років більшість великих телеканалів

1 Сюди входять дев'ять державних телерадіокомпаній федерацій, які об'єднані в «Асоціацію громадського телемовлення Федеративної Республіки Німеччина» (ARD), «Друге німецьке телебачення» (ZDF) та «Німецьке радіо».

2 Vgl. hierzu und zum Folgenden Meier 2018a, 131ff.

3 Vgl. Meier 2018a, 16.

4 Vgl. hierzu und zum Folgenden den Länderbericht Ukraine der Reporter ohne Grenzen: <https://www.reporter-ohne-grenzen.de/ukraine/> (zuletzt abgerufen am 30.11.2018).

були викуплені потужними олігархами. Вони визначають напрямок політичного висвітлення інформації і таким чином сприяють закриттю програм, які суперечать їх політиці і критично висвітлюють інформацію. Також український медіапростір контролюється шляхом отримання державних ліцензій на телерадіомовлення.

Повертаючись до початкового питання, з точки зору етики ЗМІ це означає: така в значній мірі підконтрольна і регламентована журналістика є лише частково актуальною для громадськості, а точніше для різних соціальних груп населення. Журналісти в таких умовах набувають ролі “воротарів”, які не можуть або не хочуть відкрити ворота до критичної та вибухової інформації в умовах відсутності свободи слова та інформації. В таких умовах неможливо гарантувати різнобічне висвітлення інформації у ЗМІ та створити публічний простір, який охоплював би широкий спектр різних суспільних груп. Лише справді вільні, незалежні та вірні професійним цінностям журналістської етики ЗМІ, незалежно від типу їх організації (державні чи приватні), які характеризуються різноманітністю поглядів та думок, здатні посприяти *толерантності* та порозумінню в суспільстві.

Наостанок варто додати, що з огляду на теперішню конфліктну ситуацію в Україні, відносно молода концепція *конструктивної журналістики* може запропонувати нові концептуальні перспективи для ЗМІ.¹ Конструктивна журналістика намагається збалансувати та зменшити упередженість висвітлення інформації у ЗМІ. Мова йде про журналістику, орієнтовану *на вирішення проблем*.² Класична журналістика намагається відповісти на питання: *Хто?, Що?, Коли?, Де?, Чому?, Як?, Навіщо?*, у той час як конструктивна журналістика доповнює цей перелік ще й питанням *Що зараз?*.³ Конструктивна журналістика передбачає вплив на трьох рівнях: формування свідомості прийняття рішень та раціонального оптимізму серед користувачів ЗМІ (*мікрорівень*); забезпечення доступності інформації та позитивних асоціацій з медіа-брендом (*мезо-рівень*), а також на рівні соціального прогресу, висвітлюючи перспективи вирішення політичних, економічних та соціальних проблем (*макрорівень*).⁴ Одним з різновидів конструктивної журналістики є *мирна журналістика*, яку також називають *конфліктчутливою журналістикою*. Мова йде про подання інформації у формі, що сприяє зміцненню миру, особливо під час конфліктних ситуацій чи у стані війни, і яка базується на деескалації, уникає стереотипів, сприяє мовному роззброєнню і таким чином може бути корисною для ситуації в Україні.⁵

1. Bilke Nadine (2008): Qualität in der Krisen- und Kriegsberichterstattung: Ein Modell für einen konfliktsensitiven Journalismus, Wiesbaden.
2. Funiok, Rüdiger (2011): Medienethik: Verantwortung in der Mediengesellschaft, Kohlhammer, 2 Auflage Stuttgart.
3. Haagerup, Ulrik (2015): Konstruktive News. Warum „bad news“ die Medien zerstören und wie Journalisten mit einem völlig neuen Ansatz wieder Menschen berühren, Salzburg.

---

1 Vgl. dazu auch Schäfers/Sautermeister 2018.

2 Данський журналіст Ульрік Хаагеруп разом із колегою Кетрін Гілденстед, розглядаються як натхненники концепції конструктивної журналістики (див. Haagerup 2015).

3 Vgl. Meier 2018b, 6.

4 Vgl. Krüger 2016, 98.

5 Vgl. Meier 2018a, 200; Bilke 2008.

4. Krüger, Uwe (2016): Solution Journalism (Lösungsorientierter Journalismus), in: Deutscher Fachjournalisten-Verband (Hrsg.): Journalistische Genres, Konstanz und München, 95-116.
5. Luhmann, Niklas (2009): Die Realität der Massenmedien, 4. Auflage Wiesbaden.
6. Meier, Klaus (2018a): Journalistik, 4. Auflage Konstanz und München.
7. Meier, Klaus (2018b): Wie wirkt Konstruktiver Journalismus? Ein neues Berichterstattungsmuster auf dem Prüfstand, in: Journalistik. Zeitschrift für Journalismusforschung Ausgabe 1, 4–25.
8. Meltzer, Christine E. (2017): Medienwirkung trotz Erfahrung. Der Einfluss von direkter und medial vermittelter Erfahrung eines Ereignisses, Wiesbaden.
9. Schäfers, Lars/Sautermeister, Jochen (2018): Konstruktiver Journalismus. Theologisch-medienethische Annäherungen an ein neues Berichterstattungsmuster (Kirche und Gesellschaft Nr. 452), Köln.
10. Wolling, Jens (2014): Politikverdrossenheit als Folge von Unterhaltungsrezeption?, in: Dohle, Marco/Vowe, Gerhard (Hgg.): Politische Unterhaltung – Unterhaltende Politik. Forschung zu Medieninhalten, Medienrezeption und Medienwirkungen, Köln, 259-293.

Леонід Чупрій,

доктор політичних наук, професор кафедри соціології та політології
Національного авіаційного університету (Україна)

ГІБРИДНА ІНФОРМАЦІЯ ЯК БАР'ЄР ТОЛЕРАНТНОСТІ

У сучасному глобалізованому і багатонаціональному світі дуже важливо, щоб кожна людина, громада та нація усвідомлювали та поважали багатокультурний характер людського співтовариства та проявляли толерантність. Толерантність є однією з базових ознак політичної і загальнолюдської культури.

У філософській енциклопедії зазначається, що дане поняття – це “якість, що характеризує становлення до іншої людини як до рівної й гідної особистості й, що виражається у свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного всім тим, що знаменує в іншому інше (зовнішність, манера, мови, смаки, спосіб життя, переконання й т.п.). Толерантність припускає настроєність на розуміння й діалог з іншим, визнання й повагу його права на відмінність. Досліджуючи дане поняття слід визначити основні принципи:

- загальним методологічним принципом вивчення феномена толерантності повинен виступати принцип гуманізму, тобто ні за яких обставин толерантність не сприймає зло, насильство, жорстокість, соціальну несправедливість, зазіхання на свободу і т.д.;
- на базі культури, а точніше соціокультурного досвіду того чи іншого народу формується толерантність, у зв'язку з чим вона проявляється в різних формах з урахуванням цього досвіду;
- культура виступає як аксіологічна підстава толерантної свідомості;
- толерантність не повинна переходити у вседозволеність, аморальність, нігілізм.

Відомий дослідник К.Леві-Стросс на основі цього поняття обґрунтував ідеї міжкультурного діалогу, цінності збереження самотності, взаємозв'язку культурної розмаїтості й історичного прогресу . Він зазначав: “Світова цивілізація може бути тільки коаліцією, у світовому масштабі, культур, кожна з

яких зберігає свою самобутність ... Треба врятувати факт розмаїтості, а не історичне стримування, що надається йому кожною епохою... Толерантність не є споглядальною позицією, роздачею індульгенції тому, що було, і тому, що є. Це динамічна установка, вона складається в передбаченні, розумінні й просуванні того, що бажає бути..."

Грунтовне осмислення поняття "толерантність" в руслі ліберальних позицій здійснив Дж. Мілль зазначаючи, що толерантність це частина свободи індивіда від державного втручання в його приватне життя і впливу більшості суспільства на нього. Він критикував авторитарну і тиранічну форми правління і зазначав, що лише свобода та толерантність сприяє різноманіттю світу. Ми бачимо що сучасні тоталітарні країни, зокрема Північна Корея, Російська Федерація, заперечують як свободу так і толерантність, нав'язуючи власному населенню та й зовнішньому світу викривлену реальність, перебільшуючи власні перемоги і досягнення і применшуючи роль і значення інших народів, тим самим формуючи неповагу чи навіть зневагу до них. Так В. Путін неодноразово заявляв, що перемогу у II Світовій війні здобував переважно російський народ на чолі з батьком всіх народів – Й. Сталіним. Роль інших народів применшується, а злочинні діяння Сталіна взагалі замовчуються. В тоталітарних режимах для збереження своєї влади і переключення уваги населення від внутрішніх проблем, досить часто створюють образ зовнішнього ворога. Для російського народу таким ворогом стали українці, яких російська пропаганда називає «бандерофашистами», які нібито переслідують російськомовне населення і вбивають невинних жінок і дітей.

Масова ненависть спотворює свідомість росіян, породжуючи у них страх, ненависть та агресію, що підтверджують зрізи громадської думки. Так рік тому радіостанція "Эхо Москвы" провела на своєму сайті опитування під назвою "Зустріти представника якої національності в темну пору доби ви боїтеся?". Як виявилось, найбільше росіяни (58% опитаних) не хотіли б натрапити на українців. Ще 31% респондентів побоюються зустрічі з чеченцями, 12% не змогли визначитися. Подібну тенденцію засвідчили і опитування КМІСу і Левада-центру проведене в травні 2018 року щодо ставлення росіян до українців і українців до росіян. Згідно з опитуванням, 56% росіян погано і дуже погано ставляться до України. При цьому 34% опитаних ставиться до України добре і дуже добре. 11% - не змогли відповісти. На відміну від росіян, 93% українців ставляться до Росії добре і дуже добре, 96% респондентів так само відносяться до жителів Росії [1].

Відтак саме під приводом захисту російськомовного населення на сході і півдні країни Росія розпочала гібридну агресію проти України, російські війська анексували Крим і здійснили вторгнення на Донбас. До речі, проводячи історичні паралелі, слід згадати, що нацистська Німеччина здійснила анексію Австрії, а потім захоплення Судетської області під гаслом захисту німецькомовного населення.

Що ж таке гібридна війна? За визначенням Є. Магди, «Гібридна війна – це прагнення підпорядкувати одну державу іншій, застосовуючи різні інструменти». Бойові дії в ній стоять на другому плані. «Адже мета ведення «гібридної» війни – це залякування, а не знищення», вважає дослідник. Суть «гібридної» війни полягає в тому, що її ведуть навіть без офіційного оголошення [2]. Проте гібридна

війна – це не тільки «зелені чоловічки». Вона має багато складових і багато «облич». Це і «проксі-війна», і «заколот-війна», і «нелінійна війна», та «консцієнтальна війна». Кожен з видів агресії використовується в певний час і в певному обсязі – з метою досягнути найбільшого результату з найменшими втратами. Автор російської концепції «гібридної війни», начальник Генштабу РФ генерал Валерій Герасимов, виступаючи на зборах Академії військових наук у 2013 році, охарактеризував її так: «Акцент використовуваних методів протиборства зміщується в бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, реалізовуваних із задіянням протестного потенціалу населення. Все це доповнюється воєнними заходами прихованого характеру, в тому числі реалізацією заходів інформаційного протиборства і діями сил спеціальних операцій [3, с.171].

У цих розробках російського Генштабу вочевидь були використані теоретизування дослідника Євгенія Месснера, який розробив концепцію, згідно з якою майбутні війни будуть точитися не за території та ресурси, а «за душі націй», то будуть бунтівні війни – «заколот-війни». Тобто це будуть такі конфлікти, в яких матеріалом є національні та соціальні чвари й дезінформація, вони, по суті, є війнами передусім психологічними, а спосіб їх ведення передбачає провокування напруженості та пропагандистську діяльність [4].

Не оминув цей теоретик війни і моральний аспект таких дій: «Треба припинити думати, що війна – це коли воюють, а мир – коли не воюють. «Заколот-війна» є розбій, жажливий, різноманітний, для совісті неприйнятний, але для безсовісного розуму зрозумілий і потрібний, як руйнування Світової структури, ймовірно не придатної для перенаселеного Світу» [4].

Слід зазначити, що нинішню кризу, яку можна назвати і українською, і російською, і європейською, і навіть загальносвітовою чи геополітичною, потрібно розглядати комплексно. Вона стала результатом збігу в одній точці і в один час трьох різнорівневих конфліктів: геополітичного (глобального), українсько-російського (регіонального) та власне внутрішньоукраїнського (локального). І вирішення цієї кризи є важливою не тільки для України, а для Європи і всього світу, так як наша країна займає важливе геополітичне положення. Значення України для безпеки в ЄС і навіть у світі, підкреслював Збігнєв Бжезінський ще 1997 року у своїй книзі «Велика Шахівниця». Професор Бжезінський зазначав у ній, що в разі тісної співпраці в рамках Веймарського трикутника (Франція, Німеччина та Польща), розширеного приєднанням України, така вісь держав становитиме фундамент безпеки, не будучи одночасно загрозою для Росії та інших акторів на міжнародній арені [5]. У зв'язку з тим, що позаблоковість України не змогла гарантувати їй безпеку і забезпечити надійний захист національного суверенітету й територіальної цілісності, актуальним є негайна інтеграція оборонного потенціалу нашої держави в існуючу систему євроатлантичної безпеки.

Аналізуючи сутнісні ознаки гібридної війни, слід зазначити, що важливою її складовою є інформаційна війна. Головною метою інформаційної війни є маніпулюванні масами, нав'язування певної однобічної інформації, яка висвітлює одну сторону переважно в позитивному світлі, а іншу – в негативних ракурсах.

Головними завданнями інформаційної війни є: зміна суспільної та індивідуальної свідомості, шляхом внесення в неї ворожих шкідливих ідей та поглядів; дезорієнтація та дезінформація широких мас; послаблення певних переконань, устоїв; створення образу ворога з метою нагнітання страху та ненависті; залякування супротивника власною могутністю.

Ключові засоби, які при цьому використовуються 1) дезінформування та маніпулювання; 2) пропаганда; 3) диверсифікація громадської думки; 4) психологічний та психотропний тиск; 5) поширення чуток.

Одним із головних методів ведення інформаційно-психологічної війни є пропаганда, тобто поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей з метою упровадження їх у громадську думку та активізації і тим самим використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення.

В Росії пропаганда масовано здійснюється через всі канали ЗМІ, навіть Інтернет там намагаються контролювати. При цьому поширюється відкрита брехня і перекручування фактів. Так навіть сам факт війни проти України Росія заперечує, говорячи що тут воюють тільки українські громадяни проти таких же українців, а отже це громадянська війна. Насправді Росія готувалася сама та підготовлювала світ до цього конфлікту щонайменше сім років – від промови президента Росії Путіна в лютому 2007 року на конференції з безпеки в Мюнхені. Як приклад також наведемо цитату радника Президента Росії Сергія Глаз'єва, який стверджував, що Україна хоче напасти на Росію: «У нас ще є можливість посилити війну в Україні. Через півроку такої можливості вже не буде. Подивіться на динаміку: якщо в грудні 2013 р. нацистів було 2 тис. в Києві, то в лютому – вже 20 тис. В травні їх уже 50 тис. разом з військовими, в середині літа їх буде 200 тис., а у вересні їх буде 200 тис., до кінця року вони мобілізують 500 тис. осіб. Ми отримаємо потужну військову машину, орієнтовану проти нас, нацспіговану нацистами, ідеологічно заряджену проти Росії. Кінцевою метою всіх цих дій є війна з Росією. Тому ми повинні нанести удар по українській армії. Ми повинні закрити небо і використовувати той же механізм, який використовували американці в Лівії, з повітря розстрілюючи ворожу бронетехніку, артилерію, авіацію» [6].

Російська пропаганда звинувачуючи українців у «бандерофашизмі», сама часто використовує методи гітлерівської пропаганди. Ось кілька цитат з гітлерівської «Майн кампф», які використовуються російськими Мас-медіа:

- Більшість людей легше стають жертвами великої брехні, ніж малої. Чим значніша брехня, тим більше людей на неї «клює».
- Щоб у брехню повірили, вона повинна бути грандіозною (бандерівці, які хочуть захопити РФ).
- Брехати можна лише тоді, коли тебе безумовно не зловлять або зловлять занадто пізно.
- «Фундаментальним методом» феномена Геббельса було посилення на факт, який неможливо перевірити.
- Брехню треба повторювати нескінченно часто, і їй зрештою повірять

– Наведемо приклади такої брехливої пропаганди.

Так у своєму Twitter 27 травня 2014 року журналістка російського каналу LifeNews Ерміна Котанджян опублікувала фото 8-річного хлопчика, який начебто загинув від рук українських військових в аеропорту Донецька. Тільки от насправді фото не має стосунку ні до подій у Донецьку, ні до подій у Слов'янську. Воно було зроблене рік тому, у квітні 2013-го у сирійському Алеппо, коли місто і його мирних мешканців обстріляли урядові війська Башара Асада.

Блогери і користувачі соцмереж також активно поширювали фото маленької дівчинки, яка у сльозах сидить біля убитої жінки, позиціонуючи його як фото подій на Донбасі. Насправді ж, це зовсім не фото реальних подій, а кадр з білорусько-російської стрічки 2010-го року "Брестская крепость".

Російська Федерація і наділі продовжує проводити потужну пропагандистську компанію для власних громадян, жителів Криму та тимчасово окупованих територій сходу України, щоб зробити їх повністю ізольованими від інформації, що надходить із зовнішнього світу, адже у них є доступ лише до російського радіо та телебачення. Вона також здійснює потужну інформаційну пропагандистську на більшість країн світу, щоб створити вигідну їй картину світу. За словами заступника помічника Держсекретаря США з питань Європи та Євразії Бенджамін Зіффа, Росія виділяє щорічно близько 1,4 мільярда доларів для забезпечення роботи своєї пропагандистської машини як усередині країни, так і по всьому світу. Пропаганда вона охоплює 600 млн осіб в 130 країнах 30-ма мовами.

В цих умовах розвинуті демократичні країни повинні усвідомити ту загрозу, яку несе інформаційна пропаганда з боку Росії. Для протидії цьому потрібно здійснювати відповідні контрзаходи, посилювати інформаційну безпеку як складову національної безпеки, призупиняти діяльність проросійських ЗМІ, які поширюють відкрито брехливу інформацію, викривати чергові російські міфи. Але головний засіб боротьби – це підтримка незалежних ЗМІ, які будуть поширювати правдиву інформацію, поліпшення доступу до високоякісної та об'єктивної інформації, зміцненні потенціалу громадянського суспільства.

Не менш важливим є підвищення рівня медіа грамотності суспільства, коли свідомі громадяни можуть чітко визначати фейкову інформацію. Для цього потрібно виробляти критичне мислення, тобто формувати вміння аналізувати і самостійно робити висновки, використовувати перевірені джерела інформації. Слід позитивно відзначити, що в Україні за підтримки Міністерства освіти і науки вводяться уроки медіа-освіти, але поки що експериментально і на рівні факультативу. Ці ініціативи підтримують більшість українців. Так за даними соціологічних опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення «Телекритики», близько половини українців підтримали запровадження курсу «Медійної грамотності» у школах, майже 40% опитаних зазначили, що він необхідний у вишах. Близько третини респондентів підтримують проведення просвітницьких кампаній з медіа-грамотності для дорослих, і лише понад 12% українців не бачать необхідності у навчанні з медіа-грамотності.

Толерантність у системі міжетнічної та міжнаціональної взаємодії виступає механізмом реалізації високої культури міжетнічного спілкування. Для неї характерні такі ознаки: відмова від категоричності в оцінках культурних та політичних цінностей етносів, прагнення зрозуміти інших, визнання можливості множинних етнокультурних істин.

Толерантність не можливо нав'язувати. Як установка вона повинна носити характер індивідуального добровільного вибору, а здобуватися через виховання, отримання інформації та багатого життєвого досвіду. Як дія, толерантність – це активна позиція самозбереження і навмисного невторчання, добровільна згода на взаємну терпимість різних, конфронтувальних об'єктів.

У процесі формування толерантності діють механізми взаєморозуміння та взаємного врахування інтересів. Міжетнічна толерантність є не тільки принципом встановлення суспільно-політичного консенсусу, а й невід'ємною властивістю людської природи та міжособистісних комунікацій.

У «Декларації принципів толерантності» зазначається, що виховання у дусі толерантності потрібно розглядати як невідкладне завдання. Для цього потрібно сприяти розробленню навчальних методик для формування толерантності на систематичній і раціональній основі, викриваючи культурні, соціальні, політичні та релігійні чинники нетерпимості, що призводять до насильства і відчуження.

1. Опитування. Росіяни люблять українців, але не люблять Україну. Електронний ресурс. Режим доступу <http://news.bigmir.net/ukraine/151778>
2. Магда Є. В. Гібридна війна: Сутність та структура феномену/ Є. В. Магда. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220
3. Люткене Г. В. Некоторые новшества в интерпретации войны на Западе / Г. В. Люткене // Вестник Военного университета. – 2010. – № 2 (22). – С. 170–174.
4. Мысли Е. Месснера о сути современной мятежной войны. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://milresource.ru/Quotations-Messner.html>
5. Z. Brzeziński, Wielka Szachownica, Warszawa 1998, – С. 85-86.
6. Інформаційне повідомлення. Радник Путіна запропонував вдарити по українській армії, поки вона не зміцніла [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/politics/926969-sovetnik-putina-predlozil-udarit-po-ukrainskoy-armiichtobyi-ne-dat-ey-okrepnut.html>

Юлія Сорока,
доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології
Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ТА МОВА ВОРОЖНЕЧІ

Низька толерантність – це результат стратегій соціальної мобілізації, базованої на образі ворога.

Образ ворога, стратегії ворожнечі є засобом мобілізації групи в умовах, коли внутрішні ресурси об'єднання обмежені чи недоступні. Тому вони не обов'язково пов'язані з війною, як зараз в Україні, але з різноманітними процесами сучасного суспільства, наприклад, зростанням етнічної та конфесійної неоднорідності внаслідок глобальних інформаційних та міграційних процесів.

Нетерпимість (тобто низька толерантність) стає ефектом таких стратегій. Вони реалізуються в символічному просторі за допомогою комбінування значень об'єктів дійсності, актуальних подій та подій у минулому, образів майбутнього, тощо. Стратегії ворожнечі відтворюються в публічному дискурсі за допомогою медіа (від телебачення до соцмереж), у виступах політичних діячів, а також в назвах товарів та топонімів, в публіцистичних та розважальних публікаціях, шкільних підручниках, тобто будь-де у символічному просторі.

За умов, що дискурс ворога стає домінуючим, стратегії ворожості формують символічний простір індивіда та групи, стають для них головним джерелом значень, а також засобів сприйняття та поведінки.

“Схильність” певних соціальних груп або категорій людей до нетолерантної поведінки залежить від ступеню їх незахищеності від впливу дискурсивних стратегій ворожнечі. Факторами такої незахищеності є обмежена фізична мобільність, соціальне пригнічення, матеріальна та соціальна незабезпеченість, орієнтація на один (чи обмежену кількість) каналів сприйняття інформації, а також низька інформованість щодо подій суспільного життя.

Зниження толерантності як ефект процесів символічного простору здійснюється за допомогою комплексу взаємопов'язаних дискурсів, які підсилюють один одного. Ці дискурси можна описати через їх центральні знаки або головні значення. Серед них:

- образ ворога як інструмент соціальної мобілізації, дегуманізація Іншого;
- уразливість власної позиції, нестабільність матеріального та соціального благополуччя, небезпека в різних формах;
- монокультурний зразок реальності, монокультурний ідеал;
- актуалізація власної виключності групи;
- драматизація культурних розрізень;
- дискредитація толерантності.

Перелічені знаки й значення відтворюються різними джерелами та носіями, змішуються з іншими актуальними знаками в калейдоскопі повідомлень, що їх отримує сучасна людина, та формують підґрунтя для нетолерантної поведінки.

Дискурс ворога та дискурс небезпеки підсилюють один одного (В цій перспективі можливим стає вислів *«Прийде ворог та забере останнє»*). Монокультурний зразок пов'язаний з ідеєю власної виключності і є підґрунтям для драматизації культурних розрізень (Тут вірогідним стає положення *«Наш спосіб життя є найкращим, так мають жити всі люди»*). Дискредитація толерантності є одним з елементів образу ворога (В цьому контексті актуальне висловлювання *«З ворогом спілкуються тільки слабаки та зрадники»*).

Нетолерантність – це специфічна форма навченої поведінки та сприйняття, її подолання можливо за допомогою навчання відповідним – толерантним, ненасильницьким – способам взаємодії.

Образ ворога – це дискурс сили та сильних. Протистояти йому в публічному просторі (зокрема, в найближчому майбутньому в Україні) для окремого індивіда практично не можливо. Однак подолання ефектів дискурсу ворога можливо як формування власної резистентності та комунікативних навичок за допомогою

навчання. Неформальна та громадянська освіта дають для цього можливості у вигляді тренінгів. Зокрема – тренінг з подолання мови ворожнечі та навчання діалоговим практикам.

Тренінг подолання мови ворожнечі розроблений авторкою для аудиторії жінок-ВПО. Він спрямований на формування навички протистояти інформаційному тиску, який виникає внаслідок розповсюдження в медіа та соцмережах негативних уявлень щодо ВПО та біженців. Протягом тренінгу учасниці навчилися розпізнавати, деконструювати та нейтралізувати спрямовані на них образи ворога.

Діалогові практики є навчанням навичкам комунікації з людьми, думка яких щодо значущих питань не співпадає з власною (в крайньому випадку – комунікація з тим, хто домінуючим дискурсом визначений як твій ворог). Діапрактика дозволяє підтримувати безпечний простір спілкування, відстоювати власну позицію ненасильницькими методами, рефлексувати власні емоції, формувати емпатію щодо партнерів по комунікації, знаходити спільну основу для взаємодії.

Таким чином, розуміння низької толерантності як навченої поведінки та ефекту процесів символічного простору (зокрема – дискурсивних стратегій ворожнечі) дозволяє побачити шляхи зміни ситуації та підказує конкретні засоби таких змін через навчання протистоянню мові ворожнечі та діапрактики.

1. Герц К. Польза разнообразия / К. Герц ; пер. с англ. В. Иванова и Э. Соловьева // THESIS, 1993. – Вып. 3. – С. 168–184.
2. Кукатас Ч. Терпеть нетерпимое [Электронный ресурс] / Ч. Кукатас – Режим доступа : <http://www.inliberty.ru/library/study/798/>
3. Похмелкина Г. Диалоги между украинцами и россиянами: миротворческая попытка в 2014-2018 / Г. Похмелкина // Zeitschrift für Beratungs- und Managementwissenschaften. – 20XX / X. Jahrgang, YY-ZZ
4. Сорока Ю.Г. Протидія мові ворожнечі в перспективі соціокультурного підходу / Ю.Г. Сорока // Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього країни: світогляд миротворення» (23 березня 2018 року, м. Запоріжжя) / М.А. Лепський (гол. ред.), І.О. Кудінов (наук. ред.), ред. кол. О.А. Безрукова, Т.І. Бутченко, В.О. Скворець, Є.Г.Цокур. – Запоріжжя : КСК-Альянс, 2018. – С. 8–10.
5. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого : монографія / Ю. Сорока. – Х.: ХНУ імені В. Н.Каразіна, 2012. – 332 с.
6. Сорока Ю.Г. Студентські уявлення щодо відчуття ворожості в сучасній Україні // Українське студентство у пошуках ідентичності : Монографія / За ред. В.Л. Арбеніної, Л.Г. Сокурянської. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С.375–386.

Ольга Суська,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри зв'язків з громадськістю
Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Україна)

МІЖКУЛЬТУРНА ВЗАЄМОДІЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ У ВИМІРАХ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Інформаційні та телекомунікаційні технології формують сьогодні світогляд людини і соціуму, є способом пізнання, засвоєння і сприйняття світу, визначають

зміст та послідовність процесів соціалізації молодого покоління. Не тільки традиційні масмедіа, але, насамперед, ІНТЕРНЕТ нині сприяє розповсюдженню інформації, тим самим забезпечуючи популяризацію незвичних для українського суспільства релігійних, культурних, мовних, ментальних, звичаєвих особливостей, притаманних іншим етносам та спільнотам. Соціальні мережі часто перетворюються на засоби інформаційного впливу (так було перед Майданом у грудні 2013р.), а постійне перебування в мережі дозволяє використовувати нові умови та можливості впливу на свідомість людини, створюючи активізацію сил будь-якої спрямованості, як на території свого, так і на територіях інших держав.

Поліетнічність, а разом з нею і толерантність до різних націй (що була внутрішньою ідеологією інтернаціоналізму радянського періоду), успадковані Україною в результаті розпаду СРСР у 1991 році, за роки набуття нею незалежності були сконцентровані переважно щодо ставлення до двох націй – власне української та кримсько-татарської. Остання лише в останні два роки перед розпадом СРСР розпочала процес переселення (повернення на землю історичної батьківщини – Криму).

Відродження незалежності України у титульній спільноті було сприйняте як і відродження національної самосвідомості та становлення нової незалежної української нації. Але процеси, що тривають протягом останніх майже трьох десятиліть доводять, що саме процеси акультурації та міжкультурної взаємодії етносів є набагато більш тонкими і глибокими, ніж, наприклад власне – політика, спрямована своїми діями на використання (експлуатацію) виборної системи.

Особливе місце займають у міжетнічних міжкультурних відносинах питання релігійності та секуляризації. Питання правових аспектів релігійної толерантності висвітлені і закріплені правовими документами від Загальної Декларації прав людини»(1948р.) - до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991р.), де засвідчується рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії (ст.4) і те, що «держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних сповідань та їх релігійними організаціями»[1]. Проте, події у міжконфесійних стосунках та постійні суперечки (навіть з проявами агресії) за культові споруди, свідчать, що згаданий закон не завжди виконується.

Розвинене нині вченими західної півкулі критичне філософське ставлення до боротьби між релігійним та світським, або між релігійним фундаменталізмом та секуляризацією доводить, що взаємодію та протиборотство цих явищ краще вивчати застосовуючи критичний підхід. Ми згодні з Рудольфом Зіббертом, що «критичний підхід не є нейтральний. Критичні теоретики релігії займаються обґрунтованими оцінками, які дозволяють діяти у національній та публічній сфері»[2, с.102]. Багатоманітність життя підказує нові підходи до вивчення релігійних конфесій. Щонайперше, потрібно оперувати достовірною статистикою щодо їх пропорцій в Україні. По-друге, вивчити ймовірність походження чуток про ущемлення прав тих, або інших конфесій. По-третє, не експлуатувати природну толерантність українців (адже Україна спокон віків живе на «перехресті

світів і культур»), а конструктивно вирішувати проблеми, в разі їх виникнення. Як зазначав В.Щербина, «убагатоманітнення культурного простору України – це факт нової історичної доби, який несе і нові можливості і нові виклики.<...> Цивілізаційно-історичні зміни сучасності зумовили фундаментальну зміну ролі культуротворення в житті суспільств, а також мультикультурність – ситуацію, за якої одночасно співіснують носії компонентів культур різного у часі і просторі походження» [3, с.260-261].

Стабільність у «просторі походження», є чи не надважливішою ознакою для забезпечення толерантного ставлення до інших. За цією характеристикою стоїть і економічний добробут, і стабільність у стосунках з працедавцем, і стабільність в сім'ї. Все інше, зокрема впровадження безвізового режиму для українців було не надто важливим (скоріше використовувалось владними колами для просування певних інтересів). За даними Центру «Соціологічний моніторинг» (Український інститут соціальних досліджень ім. О.Яременка) у грудні 2016 року (до отримання безвізу залишалось трохи менше півроку), на запитання «Наскільки для Вас особисто важливе запровадження безвізового режиму з ЄС?» за сумою позитивних відповідей («дуже важливе» і «скоріше важливе») набралось 45,6%, а за сумою негативних відповідей («зовсім неважливе» і «скоріш неважливе») – 49,6% [4, с.124]. Отже більшість населення не потребували і не прагнули до безвізу, тим більше ціною таких жертв.

Отже безвіз не міг стати базовою складовою для утвердження толерантності, адже лише посилив міграційні настрої та збільшив кількість заробітчан, спонукавши частину населення ще інтенсивніше шукати роботу за кордоном. Як відомо, суттєвою складовою толерантності є впевненість в завтрашньому дні, економічне благополуччя. Якщо взяти за точку відліку 2013 рік як останній рік стабільності, то згідно думки проф. Ручки А.О. «за період 2013-2016 рр. значуще підвищились такі загрози нормальному життю людей, як: напад зовнішнього ворога на країну (+33,3%), розпад України як держави (+18,1%), наплив біженців, переселенців (+13%), холод в квартирі (+11%), міжнаціональні конфлікти (+10,6%), масові вуличні безпорядки (+9,5%), голод (+9%)» [5, с.193]. Навіть ставлення до періоду застою поліпшилось на 3,4 пункти до 10,9%, що доводить його «символічну атрибутивність». Дійсно у стабільному соціумі набагато легше підтверджувати статусні позиції, підтримувати професійний і культурний ресурс особистості. Молодь шукає стабільності поза межами країни, стає все більш підпорядкованою «глобальним тенденціям культурної асиміляції, прагне бути «в курсі» всіх новинок інформаційних технологій <...>стає більш активним суб'єктом міжкультурної комунікації, ніж її попередники»[6, с.269]. За

результатами дослідження Національного центру культури та Інституту політичних досліджень Польської Академії Наук (дослідження проводилося наприкінці 2016 року в Україні і складалося з якісної та кількісної частин); роботу на місцях здійснювала Соціологічна група «Рейтинг»; (кількісна частина була реалізована на вибірці 4000 осіб, що є репрезентативною як для чотирьох українських регіонів – західного, центрального, південного і східного, так і для всієї країни), можна переконатись, що «жителі України найчастіше ідентифікують себе через громадянство держави - таку ідентифікацію вказали 42% опитаних.

Етнічна ідентифікація (українець, росіянин тощо) відрізняється відносно високою популярністю тільки на заході країни, де вона є менш популярною, ніж ідентифікація через громадянство»[7]. Серед десяти держав, щодо яких респондентів запитували, чи є історія важливою у відносинах з ними, Польща зайняла друге місце (23% дуже важливою, 44% важливою) після Росії (33% дуже важливою, 37% важливою). Декомунізацію, яка зараз проходить в Україні, непотрібною вважають 58% жителів (33% категорично, 25% скоріше), потрібною 34% (12% категорично, 22% скоріше), а 9% не мали власної думки з цього питання [Ibid]. Соціологічні дослідження, що публікуються масмедіа та розміщуються в Інтернеті доводять, що важливість вивчення громадської думки в сфері комунікативних взаємодій та ставлення до інших держав, народів, світоглядних питань залишається вельми актуальною.

В нових умовах медіакомунікативних відносин, коли персоніфікація інформаційного обміну перестає бути лише «обличчям каналу», а переходить до суб'єктів, що контактують в інформаційному просторі будь-то пересічні користувачі, групи або спільноти соціальної мережі, блогери, ін., складаються і нові простори прояву толерантності. Зрозуміло, що під час деяких подій, навпаки виникають певні загострення, агресивність, образи (як це було під час Майдану); культурологи-деструкціоналісти та нонкомунікаціоналісти «звинувачують сучасні мас-медіа у зануренні аудиторії у міражі, перетворенні її в інертну безвольну масу, об'єкт маніпулювання»[8, с.199]. Як висновок, можна наголосити, що сьогодні приєднання до певних груп в Інтернеті або просто встановлення комунікативних стосунків без глибинного розуміння толерантності є неможливим. Отже, саме толерантність одночасно виступає і як категорія, і як фактор забезпечення міжкультурного та міжетнічного діалогів в сучасному інформаційному просторі.

1. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>
2. Зиберт Р. Вне фундаментализма и секуляризации: на пути к радикальному гуманистическому переосмыслению библейской религии // Религия и гражданское общество: между фундаментализмом и секуляризацией. Материалы XII международного семинара 20-25 ноября 2013 г., г. Ялта / Под ред. Т.А.Сенюшкиной. – Севастополь: Вебер, 2014. – С. 102-124.
3. Щербина В. Формування культурної політики в багатокладному суспільстві счасної України // Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій: Збірник наукових статей до 25-річчя кафедри галузевої соціології КНУ ім. Тараса Шевченка / Упоряд. А.О.Петренко-Лисак, В.В.Чепак (вип. ред.). – К.: Каравела, 2017. – С.259-272.
4. Український соціум. Науковий журнал. Моніторинг громадської думки. – 2016. – №4(59). С.101-133.
5. Ручка А.О. Соціальні проблеми як предмет соціальної соціології // Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій: Зб. наук. статей до 25-річчя кафедри галузевої соціології КНУ ім. Тараса Шевченка / Упоряд. А.О.Петренко-Лисак, В.В.Чепак (вип. ред.). – К.: Каравела, 2017. – С.181-197.
6. Сусская О.А. Символические ценности и социокультурные нормы информационного пространства // Религия и гражданское общество: между фундаментализмом и секуляризацией. Материалы XII международного семинара 20-25 ноября 2013 г., г. Ялта / Под ред. Т.А.Сенюшкиной. – Севастополь: Вебер, 2014. – С. 267-271.
7. Українці про історію, культуру та польсько-українські відносини. Соціологічні дослідження групи «Рейтинг».[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraincyob_istorii_kulture_i_polsko-ukrainskih_otnosheniyah.html

8. Суська О.О. Соціокультурологічний та неофункціоналістський підходи до вивчення мультимедіатизації та персоналізації інформаційного обміну // Галузеві соціології в умовах глобальних змін і суспільних трансформацій: Зб. наук. статей до 25-річчя кафедри галузевої соціології КНУ ім. Тараса Шевченка / Упоряд. А.О.Петренко-Лисак, В.В.Чепак (вип. ред.). – К.: Каравела, 2017. – С.198-208.

Вадим Васютинський,
доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПОРОЗУМІННЯ УКРАЇНЦІВ ЩОДО ДОНБАСУ

Досвід кількарічного вивчення соціально-психологічних чинників порозуміння в сучасному українському суспільстві показує, що толерантність як психологічна риса є надважливою передумовою його досягнення. Толерантність має багато різноманітних тлумачень, проте їхню практичну суть можна звести до здатності і бажання особи або спільноти визнавати право інших на власні погляди і вчинки.

У цьому відношенні особливого значення набуває такий собі суб'єктивний діапазон толерантності: наскільки далеко суб'єкт може зайти, дозволяючи іншим думати і чинити так, як вони того хочуть. У такому контексті належить мати на увазі соціально-психологічні характеристики «широкої» і «вужької» толерантності, описані в низці досліджень [1–5].

Воєнно-політичний конфлікт на Донбасі надзвичайно загострив політико-ідеологічні відносини всередині українського суспільства та актуалізував проблему порозуміння між представниками різних світоглядних і регіональних груп населення. Пошук спільних ціннісних засад, які могли б примирити ці групи, показує, що без бодай помірної готовності обох сторін бути толерантними такі засади функції примирення не виконають.

Мета статті полягає у висвітленні психологічного змісту проявів толерантності у свідомості українців, що мали місце під час досліджень оцінок і ставлень до подій на Донбасі, проведених протягом 2015-2018 рр. за методами напівстандартизованого інтерв'ю та анкетування.

У 2015 р. було опитано 100 осіб у п'ятьох містах Донецької та Луганської областей. Отримані дані узагальнено в чотирьох моделях покладання мешканцями Донбасу провини за воєнний конфлікт. У межах «політичної» моделі респонденти звинувачують своїх політичних опонентів: для проукраїнських осіб це представники й керівники російсько-сепаратистських сил, а для мешканців Донбасу з антиукраїнськими постановами об'єктом звинувачень найчастіше виявляється українська влада. У «маскувально-проективній» моделі неприхильність до українських цінностей проявляється приховано – через уникання прямих звинувачень на адресу сепаратистів і намагання приписати українській владі якщо не злий умисел, то, принаймні, безпорадність. В основі «ізоляційно-негативістської» моделі лежить психологічне відособлення, з одного

боку, від решти громадян України, які підтримують ідеали Майдану, а з другого – від колишньої державної та місцевої влади, у якій домінували «свої» представники регіону. «Конспірологічна» модель відображає намагання покласти провину на якісь нечітко визначені або й зовсім анонімні сили, що їхні зловмисні підступи й призвели до суспільної трагедії [6].

В описаному просторі звинувачень, одним із найпотужніших чинників яких є прагнення позбутися власного почуття провини шляхом перенесення її на інших суб'єктів, виявляється надто мало місця для толерантності щодо звинувачуваних. Майже єдиною умовою можливого порозуміння з опонентами стає їхнє каяття, що вочевидь є малоімовірним і з одного, і з другого боку. Залишається складна й довготривала колективна психотерапевтична робота з великими групами населення, що неминуче розтягнеться на багато років.

У 2016 р. проведено дослідження настроїв молоді за участю 294 студентів із Запоріжжя, Києва та Луцька. Виявлено три контексти оцінок подій на Донбасі – політичний, політико-гуманістичний та гуманістичний. Акцентування політичного контексту зумовлюють войовничо проукраїнські позиції та активний осуд політичних опонентів. В основі зосередження на політико-гуманістичному контексті лежать проукраїнські погляди та схильність до самоствердження. До обстоювання гуманістичного контексту схильними є особи, що незадоволені із себе, не є рішуче проукраїнськими, підтримують політичне порозуміння. Найпроблемнішою щодо порозуміння виявилася група «уникливо-мовчазних». Це особи найменш проукраїнські, хоча здебільшого не войовничі, не схильні до компромісу, які намагаються самостверджуватися серед «своїх», дбають про збереження звичного середовища і свого місця в ньому. Така позиція віддзеркалює проміжний і суперечливий стан свідомості багатьох мешканців південно-східних регіонів – між нерішучою відмовою від попередніх цінностей і невиразною нехіттю до нових, які все-таки більше відповідають сучасним суспільним умовам і тенденціям [7; 8].

Такі дані розкривають важливу й складну, а водночас і не вельми привабливу особливість людської свідомості. Прихильність до політичних цінностей знижує рівень толерантності, і навпаки, аби бути толерантним, треба відмовлятися від плекання своєї політичності, а отже, від патріотизму, ідентичності, колективного менталітету тощо. Водночас можна говорити, що у свідомості мешканців південно-східних регіонів, насамперед серед молоді, зростає прихильність до українських цінностей, а отже, і толерантність до обстоювання їх.

Опитування мешканців Маріуполя і Львова (по 50 осіб), що також відбулося у 2016 р., мало на меті пошук соціально-психологічних підстав для ціннісного порозуміння між мешканцями східних і західних регіонів як основи громадянського миру в Україні. Найбільш об'єднавчими виявилися прагнення миру, бажання припинити конфлікт, сподівання на краще, взаємні позитивні оцінки й побажання, заклики до єднання та порозуміння попри наявні відмінності, співчутливе ставлення до мешканців Донбасу. Сприятливою є патріотична позиція східняків і західняків – попри певні відмінності в її формулюванні та спрямуванні, заперечення сепаратизму, осуд російської воєнної агресії, критичне

ставлення до російської пропаганди. Корисними, але менш ефективними видаються наміри й заклики діяти в потрібному напрямі, зокрема наполягання львів'ян на плеканні українського патріотизму та заклики до донбасівців діяти, а не вичікувати. Чинником, сумнівним із погляду ефективності в актуальних умовах, але таким, що може об'єднати Схід і Захід, є активне незадоволення з державної влади. Безумовно шкодять єднанню взаємні звинувачення (зокрема поширена серед маріупольців вимога до західних українців не втручатися в справи на Донбасі), без проговорювання яких, проте, годі обійтися в процесі взаємного з'ясування позицій [9; 10].

Для описаних аспектів можливого або доконечного порозуміння характерною є дуже різна готовність бути взаємно толерантними – від найвищої в першому пункті з перелічених до найнижчої – в останньому. Водночас слід звернути увагу на таку обставину: спрямування негативних оцінок на адресу третіх суб'єктів (Росії як агресора або української влади) посилює психологічну здатність знаходити спільну мову. Наявність спільного ворога об'єднує – відомий соціально-психологічний ефект.

Процеси адаптації місцевих громад до життя в період воєнного конфлікту досліджувано у 2017 р. під час опитування мешканців трьох міст – по одному у Вінницькій, Дніпропетровській та Донецькій областях (по 50 осіб у кожному). Як показали результати, ці процеси залишаються суб'єктивно не досить опанованими та відрефлексованими. Над індивідуальною і колективною свідомістю й поведінкою, особливо представників старшого покоління, виразно тяжіє схильність до стереотипних переживань, яка затримує позитивний розвиток і гальмує вироблення ефективних стратегій адаптації. Виявлено, зокрема, відмінності між способами адаптації зарадних і безпорадних осіб. Перші намагаються діяти активно й самостійно, на випередження, виявляють особисту ініціативу, застосовують творчі методи зараджування наявним проблемам. Їм притаманний більш оптимістичний погляд на своє теперішнє і майбутнє становище, вони позитивніше оцінюють те, що з ними і навколо них відбувається. Ставляться до матеріального з меншим пієтетом, трактуючи його радше як засіб, а не мету. Такі особи виявляються менш залежними від оточення, більш схильні сприймати його як партнерів для рівноправної взаємодії. Водночас у них може формуватися критичне ставлення до постав і поведінки безпорадної більшості, що є навколо. Натомість безпорадні особи поведуться пасивно, уникають брати на себе відповідальність, віддають перевагу стереотипним діям або бездіяльності, охоче зосереджуються на негативних аспектах життя, легко занурюються в песимістичні очікування, дістаючи від цього дещо парадоксальний психологічний комфорт. Вони вище оцінюють значення матеріальних проблем і нерідко надають їм ваги першорядного життєвого чинника. У спілкуванні такі особи охоче використовують людей навколо себе для мало- або й зовсім неефективного обговорення своїх проблем, насамперед матеріальних, при цьому не виходять за межі скарг і нарікань, у розмовах шукають емоційної розрядки, а не інформації про те, як належить діяти, аби поліпшити своє становище. Вони сприймають позитивно оточення, яке підтримує саме такий зміст і стиль спілкування, проте їм

буває некомфортно взаємодіяти з активними людьми, які воліють діяти, а не балакати [11; 12].

Якщо політичні поділи в сучасному політизованому українському суспільстві є вельми істотними, то протистояння груп населення за матеріальними ознаками видається дещо менш очевидним. Принаймні можна стверджувати, що дискусії з приводу політичних цінностей є більш запеклими й принциповими, бо врешті-решт мають перемогти якісь одні з них. Натомість цінність матеріального достатку суперечок не викликає, інша річ, хто цей достаток посідає, а хто ні. На загальносуспільному рівні має місце інтенсивна взаємодія та взаємозумовлення цінностей політичних і матеріальних. Відтак і вияви толерантності шикуються за відповідними напрямками: легше бути толерантними з тими, хто має цінності, подібні до наших, і перебуває на приблизно одному з нами соціальному щаблі; важче – толерувати ідеологічних ворогів, а також тих, хто незаслужено збагатився. Рівень нетолерантності до одних або других залежить від особистих і групових ціннісних уподобань.

Ще одне дослідження було проведено у 2018 р.: опитано 50 мешканців тимчасово окупованих територій Донбасу. Серед іншого було встановлено, що для їхньої свідомості характерними є істотне домінування емоційно-афективних реакцій та оцінок, невиразне бачення майбутнього, намагання позбутися почуття провини. Такі особливості відкривають простір для ефективного переконувального психологічного впливу – як про-, так і антиукраїнського змісту. Питання толерантності виявляється тут одним із найбільш принципових. Посиленню прихильності до України могло б сприяти, по-перше, толерантне ставлення до збурених емоцій та несправедливо, на думку більшості респондентів, ображених почуттів, а по друге, недорікання їм за їхню політичну поведінку та вибір у недалекому минулому. Утім, такого роду комунікативна ідилія видається наразі малоімовірною з огляду на трагічні події останніх років. Ітиметься радше про поступове й тривале взаємне узгодження поглядів та оцінок на спільному проукраїнському ґрунті.

1. Aubakirova S. S., Ismagambetova Z. N., Karabayeva A. G., and Akhmetova G. G. (2014) Tolerance in contemporary Kazakhstan sociocultural space. *European Journal of Science and Theology*, 10, 6, 89–98.
2. Feltman B. K. (2010) Tolerance As a Crime? The British Treatment of German Prisoners of War on the Western Front, 1914–1918. *War in History*, 17, 4, 435–458.
3. Canto-Sperber M. (1996) How Far Can Tolerance Go. *Diogenes*, 176, 44/4, 175–188.
4. Fabricant M. Ch. (2011) War Crimes and Misdemeanors: Understanding 'Zero-Tolerance' Policing as a Form of Collective Punishment and Human Rights Violation. *Drexel Law Review*, 3, 373.
5. Nadiri H (2012) Zone of Tolerance – How to Determine whether it is “Narrow” or “Broad”? *Journal of Business and Financial Affairs*, 1(3), 1–2.
6. Васютинський В. О. Психологічні моделі покладання провини в соціально-політичному самовизначенні мешканців Донбасу // *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: Зб. наук. праць.* – 2015. – № 4 (29). – С. 22–30.
7. Васютинський В. О. Порозуміння щодо Донбасу: осуд, співчуття і ціннісна переорієнтація // *Психолого-економічні вектори розвитку особистості і суспільства.* – Запоріжжя, 2016. – С. 22–24.
8. Васютинський В. О. Психологічні аспекти ціннісного порозуміння українців в умовах воєнного конфлікту // *Проблеми політичної психології.* – Вип. 4 (18). – К., 2016. – С. 3–14.
9. Васютинський В. О. Перспективи ціннісного порозуміння українців Сходу і Заходу в оцінках подій на Донбасі // *Український психологічний журнал.* – 2016. – № 2. – С. 7–18.

10. Васютинський В. О. Позиції мешканців Сходу і Заходу України щодо подій на Донбасі як основа майбутнього ціннісного порозуміння // Український психологічний журнал. – 2017. – № 1 (3). – С. 8–16.
11. Васютинський В. О. Індивідуальні і колективні стратегії адаптації мешканців міських громад до життя в період воєнного конфлікту // Проблеми політичної психології. – Вип. 5 (19). – К., 2017. – С. 43–52.
12. Васютинський В. О. Особистісна зарадність/безпорадність як чинник адаптації особи до умов воєнного конфлікту // Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості. – Херсон, 2017. – С. 25–27.

Лідія Антонюк,
директор ТОВ «Амбрелла Рісборч» (Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Нами зроблено спробу наукового пошуку глибшого розуміння поняття толерантності. З огляду на події, що відбуваються в Україні за останні 5 років, бачимо актуальність зміни дискурсу розуміння індикаторів феномену толерантності саме як активної складової, спрямованої на розуміння іншого. Тематика, рівні та аспекти вивчення цього явища підтверджують наявність найрізноманітніших його інтерпретацій, розкривають багатоплановість і неоднозначність значенневого наповнення самого поняття «толерантність».

Ми звернемося до двох визначень толерантності, які нас і наштовхнули на вивчення: визначення політолога Н. Ешфорда: «Толерантність – це невтручання своєю поведінкою і своїми діями, якщо вони іншою людиною не схвалюються. Толерантність, таким чином, володіє двома істотними характеристиками: несхвальна поведінка і відмова від нав'язування точки зору однієї людини іншим людям» [4, с. 7] та визначення толерантності психологом О. Клепцовой, яка розділяє поняття «толерантність» та «терпимість»: «Терпимість як характеристика особистості, в якій виражається відношення людини до світу в цілому, речей, предметів, інших людей, їх поглядів, до самого себе і актуалізується в ситуаціях розбіжності поглядів, цінностей, думок, поведінки людей, і виявляється в підвищенні чутливості до об'єкту» [5, с. 6]. Додамо ще конотації Головахи Є.І.: «Українці мають дуже своєрідний емоційний ґрунт того, що ми розуміємо під толерантністю. У нас толерантність має інший зміст, ніж у західній асоціації. Толерантність - це принцип нормального ставлення до людини, яка від тебе відрізняється. Толерантність українців – це намагання відсторонитися від таких людей. Тримати дистанцію, психологічно не сприймати їх як рівних, як тих, хто має такі ж права, як інші»¹

Наведенні розуміння явища толерантність невичерпні, але дають поштовх до пошуку та задають для нього певні координати. Маємо деяку відмінність понять толерантність, терпимість, прийняття, дистанціювання, дискримінація, відсторонення. На нашу думку, для сучасних реалій в Україні важливим є

---

¹ Режим доступу <https://www.obozrevatel.com/blogs/67549-u-chomu-problema-ukrainskoi-tolerantnosti.htm>

розуміння толерантності, саме як активної стратегії, коли метою є не відсторонення, ігнорування іншого, чи спроби зміни іншого, а націленість на розуміння, діалог та збагачення. Важливим для дослідження, на нашу думку, є саме аспект формування механізмів прийняття іншого, факторів що його прискорюють та гальмують.

Процес, що має місце в Україні останні п'ять років, супроводжується певними змінами на рівні структури суспільства. Наслідки дії об'єктивних чинників спричинили руйнування соціальних зв'язків, втрату майна, роботи, житла та соціального статусу для частини жителів Донецької та Луганської областей. Причини та наслідки переміщення значної кількості населення цих областей обумовили формування соціальної групи, що має завідомо нерівне положення в українському суспільстві. Тож в структурі суспільства зараз існує соціальна група "чужих" (тим більше таких, з ким так чи інакше місцеві пов'язують актуальні події на Сході України), в якій фіксуються практики виживання та особливості поведінки відмінної від представників громад уселення. З іншої сторони, об'єктивно спровоковано деяку конкуренцію з представниками громад уселення, зокрема на ринку праці, соціального житла, розподілу соціальної допомоги. Явище толерантності у випадку з ВПО потребує глибшого вивчення, так як ВПО не є носіями іншої національності, етносу, іншими тут можуть буди культурні практики, повсякденність, цінності.

Емпіричною базою, від якої ми відштовхуємось в нашому пошуку, є дослідження, проведене компанією Umbrella Research в 2015 році серед внутрішньо перемішених осіб. Методологія дослідження: комбінація методів якісної методології соціологічного дослідження, а саме - фокус-групові дискусії з внутрішньо перемішеними особами (ФГД); експертні інтерв'ю з представниками органів влади (ЕІ); глибинні інтерв'ю з елементами етнографії (ГІ). Географія дослідження 6 міст (Запоріжжя, Львів, Херсон, Харків, Полтава та Дніпропетровськ - по одній фокус-груповій дискусії в кожному місті), а також 12 населених пунктів не обласного значення в Запорізькій, Львівській, Херсонській, Харківській, Полтавській та Дніпропетровській областях, де мешкають ВПО. За основний критерій побудови квот для розподілу респондентів всередині групи взято модель циклу життя родини по Р. Хіллу, яка дозволяє враховувати склад сім'ї / домогосподарства і вік дітей. Серед інших критеріїв також враховано хвилю / термін переселення та тип і сферу зайнятості голови родини / годувальника. Квотування учасників глибинних інтерв'ю з елементами етнографії здійснено за типом поселення: ВПО, які мешкають в районних центрах області, сільській місцевості; ВПО, які мешкають в модульних містечках. Всі учасники дослідження мали офіційну реєстрацію внутрішньо переміщеної особи.

Основною метою дослідження було визначення рівня забезпечення прав ВПО, в площині піднятих питань дослідженнями, нам вдалося зафіксувати індикатори, прояви, що на нашу думку мають відношення до явища толерантності. Так, при прямому запитанні учасниками дослідження не фіксувалися конфлікти з представниками громад уселення, пов'язані зі статусом переселенця, за свідченнями респондентів мали місце розуміння та співпереживання становищу ВПО, що проявлялися в таких соціальних практиках,

як активізація волонтерства, системного, організованого та індивідуального. Водночас, дослідники фіксували зі слів учасників наявність терпимості, певної декларативної толерантності до ВПО – мали місце співпереживання, допомога, при цьому з обох сторін очікування, що ситуація тимчасова і за рік-два ВПО повернуться до своїх домівок. Респондентами відзначалася наявність спорадичних конфліктів, поведінкових стратегій між ВПО та представниками громад уселення. Це такі як: прояви негативізму у зверненнях до ВПО, що мають характер образи, найчастіше це переселенець, біженець, сепаратист; неявна конкуренція ВПО та представників громади за кращі умови проживання – ВПО отримували більше допомоги, ніж певні групи громад з місць уселення; поодинокі випадки негативу у шкільному середовищі є несистемними, як наприклад, небажання батьків, щоб діти спілкувалися, сиділи за однією партою з дітьми ВПО (частіше такі випадки фіксувалися ВПО у сільській місцевості, що ймовірно детермінувалося специфікою замкнених селищних громад).

Дослідниками зафіксовано прояви соціальної стигматизації ВПО, яка в окремих випадках мала виражений характер, наприклад, відкриті звинувачення в подіях 2014 року, з одиничними випадками погроз тощо. Найчастіші стігми мали місце саме як приписування стереотипних якостей, в наслідок чого – упередженого ставлення до ВПО, наприклад часті свідчення респондентів про небажання арендодавців здавати житло ВПО, мали місце уточнення в об'явах «не для донецьких / луганських», «переселенцям не беспокоить» і т.п. Причини таких ситуацій самі ВПО частіше пов'язували не зі статусом, а з особистісними характеристиками, поряд с тим, зафіксована тенденція серед ВПО до самоідентифікації через дистанціювання від статусу ВПО, суспільний негатив поставав причиною до наміреної зміни життєвої стратегії та статусу. В нашому дослідженні прослідковувалася також поведінкові особливості, що характеризують інакшість життєвого укладу, повсякденних практик, ціннісних орієнтацій у ВПО та громад уселення, наприклад – «Тут живуть по-другому, люди в воскресенє в церковь ходят». ФГД, Львів, «Тут столько театров и интересных мест, мы раньше не ходили, у нас их не было, в тут мы каждые выходные куда-то ходим» ФГД Дніпро.

Тобто, має місце ряд тенденцій, що потребують глибшого та системного вивчення, операціоналізації в індикаторах повсякденної поведінки та оціночних суджень об'єктів явища толерантність. Так як індикатори явища толерантності ми фіксували саме на рівні поведінкових стратегій, бачимо необхідним вивчати явище саме методами якісної методології соціологічного дослідження. Дизайн дослідження має враховувати і внутрішньо переміщених осіб і представників громад уселення, що перебувають з ВПО в контактах різного порядку, наприклад, сусіди, колеги по роботі, батьки однокласників. Арсенал методів дослідження – глибинні інтерв'ю з елементами етнографії, нарративні інтерв'ю, креативні фокус-групи, є більш чутливими до дослідження зазначеної площини соціальних відносин, дозволяють дослідити повсякденність, виявити та зафіксувати індикатори актуальної аналітичної моделі концепту толерантності до ВПО в кризовому соціумі.

Важливо також при дослідженні зважати та враховувати на той негативізм, який мав місце в суспільно-політичному дискурсі України до жителів Донбасу, введення терміну «донецкіє» – як відмінні від решти населення українських областей. До зазначеного негативізму додалися події 2014 року, і термін «сепаратизм». Унікальним для України є моментом можливість реального порівняльного дослідження явища толерантності до внутрішньо переміщених осіб – до переміщених з територій Донецької та Луганської областей та до переміщених з території окупованого Криму, так як Крим не несе описаного негативізму.

Отже, в структурі українського суспільства утворилася нова соціальна група, яка має певні відмінності. Зокрема, відмінності фіксуються в площині поведінкових, культурних практик, життєвих стратегій. При цьому, має місце попередньо сформована в соціально-політичній площині стігма інакшості жителів Донбасу. Поряд з цим, фіксується ряд поведінкових стратегій у представників громад уселення, як реакція на повсякденні практики ВПО. Ці поведінкові стратегії можна попередньо окреслити як декларативна чи пасивна толерантність.

Тож, що є толерантність – відсутність дискримінації, терпимість чи розуміння, прийняття іншого, відсторонення? На нашу думку дослідження толерантності до ВПО допоможе доповнити та показати нову площину дискурсу щодо актуалізації явища толерантності, так як тут мають місце специфіка самої групи, контексту формування та існування цієї групи

Важливість вивчення розглянутих аспектів толерантності до ВПО підсилюється викликами, які стоять перед нами в майбутньому, а саме після закінчення конфлікту на Сході України.

1. Massey D. et al. Theories of international migration: A review and appraisal// Population and Development Review. – 1993. –
2. Todaro M. Internal migration in developing countries: a survey // Population and economic change in developing countries. / Ed. R. Easterlin. – Chicago: University of Chicago Press. – 1980. – 480 P.
3. Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. – К.: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2016. – 720 с.
4. Ashford N. Toleration // Ashford N. Principles for a Free Society. Second edition. Bromma: Blomberg and Janson, 2001.
5. Клепцова Е. Ю. Психологические условия формирования терпимого отношения педагогов к детям: дисс. ... канд. психол. наук. Курск, 2001. 177 с.

Богдан Мотузенко,
кандидат соціологічних наук,
директор Project Bureau Consulting (Україна)

СПЕЦИФІКА ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВИВЧЕННІ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Потрібно розглянути толерантність не як ідеологічний концепт, а як дослідницьку ситуацію. Причому проблема ідеологічного концепту виникає

невипадково – перша методологічна особливість будь-якого дослідження толерантності це встановити різницю

- між загальнодекларованою толерантністю в суспільстві (ідеологічна),
- реальними межами загальноприйнятого (звичаєва толерантність)
- та реальним станом здійснення першого та другого (конкретна ситуація у множині факторів що впливають на практичне здійснення толерантності)

Можна розглянути толерантність як мету – але навіть її здійснення буде розглядатись в конкретних обставинах досягнутої взаємодії, не будучи втіленням лише ідеальних нормативів.

Найперше, що встановлюється в будь-якому соціологічному дослідженні, присвяченому толерантності, це – декларативність толерантності. І якщо кількісні дослідження мають певні оціночні шкали, способи постановки питань та перевірки відповідей, які дозволяють, не «промовляючи вголос» саме поняття «толерантність» перевірити його реальне здійснення, то якісні дослідження (особливо групові) показують найчастіше «те, що повинно бути», а не «те, що є насправді». І лише послідовне розкриття дотичної проблематики дозволяє глибше вивчити конкретну реальну ситуацію соціальних відносин, не фокусуючись на «титулі» дослідження. Це другий методологічний принцип досліджень толерантності – використання методу непрямого контекстного дослідження. Він працює для всіх адресних груп населення. І хоча в експертних дослідженнях часто доцільно обговорювати з фахівцями предметно толерантності, однак ми завжди намагалися виділити групу експертів з якими здійснювалось дослідження за тим же інструментарієм але без фіксації теми для порівняння результатів і досягали більш широких результатів. Найкращими працюють за таких умов якісні методи соціології – фокус групові дискусії, глибинні інтерв'ю, експертні інтерв'ю які дають можливість виявити якомога більше шарів та особливостей [4, с.33] прояву толерантності на практиці, які неможливо визначити заздалегідь як це відбувається у кількісному проекті.

Третя особливість вивчення толерантності полягає в тому, що в дослідженні її майже неможливо позначити. Її можна окреслити тільки як констатацію реальних відносин між певними соціальними суб'єктами разом з усіма комплексом умов, подій та обставин, що супроводжують ці відносини в конкретних ситуаціях взаємодії. А це означає, що сама толерантність є певною соціальною практикою, і її дослідження невід'ємно пов'язані з конкретним місцем, часом та умовами соціальної взаємодії. Толерантність є не необхідним взірцем а результатом конкретних соціальних відносин і чим ретельніше вони будуть описані у множині факторів та обставин тим ретельніше можна буде вивчити толерантність.

Четверта особливість, яку можна виокремити, полягає в тому, що найбільш багатий матеріал по толерантності дають як правило дослідження, в яких увага авторів скерована не на толерантність безпосередньо, а на теми що стосуються міжгрупових стосунків та ідентичністю пов'язану з соціогруповими уявленнями. Розкриваючи ці теми, респонденти фактично починають обговорювати саме толерантність – але вже в більш відвертій формі. Чим конкретніше буде сформульована тема дослідження для взаємодії окремих соціальних груп

(велосипедисти, бізнесмени, діти, переселенці, студенти – не обов'язково дискриміновані групи) тим багатший був змістовний матеріал, коли респонденти (та експерти) “розслаблялись” та дозволяли собі неупереджені чи “випадкові” твердження. Цікаво, що в цьому сенсі експерти майже не відрізняються від решти респондентів.

В практиці «Проектного бюро» були дослідження, присвячені соціальним конфліктам, соціогруповим кризовим взаємодіям або уявленням про інші соціальні групи – наприклад, «Дослідження взаємних етнічних образів українців та росіян в просторі ЗМІ» [1], або «Моніторинг соціальної напруженості» [2], або «Дослідження етно-гендерних стереотипів» [3]. За будь-яких обставин спосіб позиціонування себе, власної ідентичності в порівнянні з образом «іншого», оцінка дії іншої соціальної групи – і складає поживний матеріал для вивчення толерантності.

Ще одна важлива особливість дослідження толерантності – це виявлення досвіду респондентів, який виступає змістовнішим матеріалом ніж їхні твердження про толерантність. Не стільки важливо зафіксувати рівень ставлення однієї соціальної групи до іншої: наприклад, рівень дискримінації (симпатії, антипатії, упередження), скільки важливо виявити параметри розуміння, мотивації, обґрунтування та здійснення такого ставлення від респондентів. На перший план виходить категорія комунікативно компетентності [5] – і у сенсі комунікативної природи самої толерантності, і у сенсі методологічного підходу її дослідження – вона розкривається через дискусію дослідників. Виявлення факторів, що лежать в основі мотивації або означення «іншого» в соціальних відносинах крізь призму толерації/інтолерації, роблять респондента «експертом» – тобто таким, що спочатку повинен позначити своє ставлення до інших, не усвідомлюючи цього, а потім обґрунтувати причини цього ставлення. І тільки в сумі обставин буде зрозуміла реальна специфіка утворення толерантності, її рівня в конкретному суспільстві та конкретних умовах. Важливо порівняти досвід справжніх експертів що фахово розбираються в проблематиці та досвід повсякденних “експертів”

На рівні реальних соціальних стосунків ми розглядаємо населення в обраних цільових групах як «експертів», а в оцінці ситуації загалом ми звертаємось до справжніх кваліфікованих експертів з усього загалу гуманітарних знань (соціологів, психологів, культурологів, релігієзнавців, педагогів), які можуть з висоти свого фаху описати та оцінити соціальну ситуацію, що цікавить дослідника. Вони важливі нам в кількох іпостасях:

- фахівці з відповідної царини знань, що володіють понятійним апаратом та узагальненими знаннями з тематики, що дозволяє вірно її експертувати;
- фахівці з вивчення конкретної проблематики та ситуації толерантності;
- і фахівці з досвідом конкретної ситуації, що переживали її самі.

Соціальні умови (контексти) безпосереднього дослідження складають ще один фон для уточнення картини толерантності крізь аналізовані стосунки. Вирвані з контексту твердження та цінності стосовно «інших» завжди набувають абсолютного смислу та потребують обов'язкового виявлення соціальних контекстів, в яких вони були сформульовані. А безпосередні події та процеси які

відбуваються під час дослідження можуть суттєво вплинути як на конкретний стан толерантності так і на твердження про неї.

І наостанок потрібно зазначити принцип міждисциплінарності у розгляді толерантності та у залученні різноманітних фахових експертів. Багатошарове системне явище що комбінує чинники які вивчаються цілим спектром соціогуманітарних наук разом з тим відображає міжкультурні стосунки між представниками різних соціальних груп в розумінні соціогрупової міжкультурності [7, 120-121].

1. Гнит Юлия, Малес Людмила, Мотузенко Богдан, Рымжа Виктор, Фрейк Наталия. Конструирование национальной идентичности в медиа: украинно-российские взаимные образы сейчас и 15 лет назад. // *Władza sądenia* – # 8/2016 – Warshava – 266 с, - С.109-124
2. Мотузенко Б. Малес Л. Національні образи українців та росіян у просторі мас-медіа (результати досліджень) // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу: Збірник праць.* – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2002. – С.241-244.
3. Етногендерна ситуація в Україні в контексті євроінтеграційного вибору / Заг. ред.: Малес Л., Скорик М. - К.: ПП “Кантрі Лайф”, 2005 рік. – 58 с.
4. Ковалев Е.М., Штейнберг И.Е. Качественные методы в полевых социологических исследованиях // М.: Логос, 1999. – 384 с.
5. Фарисенкова Л.В. Уровни коммуникативной компетенции в теории и на практике // М. Издательство «Гуманитарий» Академии Гуманитарных Исследований, 2000. – 268 с.
6. Вацлавик П., Бивин Д., Джексон Д. Прагматика человеческих коммуникаций: Изучение паттернов, патологий и парадоксов взаимодействий / Пер. с англ. А. Суворовой. – М.: Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 320 с.
7. Kvale Steinar. *Prowadzenie wywiadów.* – Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012 – 245 s.

Marcel Martinkovič,
Head of the Department of Political Science
University in Trnava, PhD (Czech Republic)

STATE AND POLITICAL ASPECTS OF EDUCATION IN THE CONTEXT OF THE CREATION OF CIVIL SOCIETY

Despite the positive experience of Western Europe countries in the perception of the institution of representative democracy, we are tracing the opposite trends in the practice of state building of European states. This is noticeable in accordance with the activities of some political actors, which gradually start to move away from the attributes of constitutional liberalism, such as institutional maintenance of individual freedom, civil solidarity, and general tolerance in society. Currently it is evident that in different countries the realization of power by individual political parties lays the preconditions for the formation of illiberal democracies. Therefore, such a party policy leads to an absolute vertical dimension of democracy in the context of the actualization of the nature of the democratic process. In these states, the deformation of democratic principles comes to collapse, especially at the horizontal level of power, where the civil society structures participate in the monitoring of the exercise of political power. The lack of horizontal civil control leads to the domination of individual interest groups,

economic lobbying in politics [1, s. 87]. The eventual result of such oligarchization of democratic processes is the restriction of individual rights and freedoms, for example, in access to state resources, in personal limitation of information access. In this case, public administration is narrowed to a limited number of actors who are able to effectively influence and manipulate information flows in society, to monitor state security bodies, and in some cases, the justice authorities. Consequently the reason for this state is the fact that weak level of liberal democracy can limit three main aspects. The degree of their democratic development also affects the functioning of the pro-democracy space at the level of secular political culture.

The first aspect of the quality and stability of representative democracy is the establishment of electoral mechanisms and procedural aspects of the state institution functioning. The second level that limits the quality of power and the development of civil awareness in society, including the closure of state institutions, is based on the limitation of political responsibility of officials in the state. This component significantly limits the civil trust and functionality of the public institution, determined by the degree of development of social capital. The last aspect of the functioning of democratic structures is based on how the state provides public goods, controls and distributes them among citizens.

The degree of trust in representative democracy is also influenced by the specificity of the social needs of citizens and the services provided by the state. This trend is determined in accordance with the state's compliance with the basic requirements of citizens, for example, ensuring individual security and proper work of law-enforcement agencies, and more complex factors, such as social insurance and pension coverage, high-quality medical care and a high level of education [2, s. 64-65]. The development of democracy and the transparency of the system of governance is impossible without practical provision of fundamental political rights. Among these rights, in addition to the already mentioned fundamental rights(the right to physical integrity, confidentiality, right to property, freedom of movement, freedom of thinking, the right to a fair trial), it is necessary to add social rights - the right to food, health, education [3, s. 349]. From the degree of implementation of the latter rights in democratic regime, is noticeable the simultaneous formation of sphere in which the principles of equal opportunities for citizens and collective civil identity are realized.

Currently the issue of gradual loss of legitimacy and oligarchization of democracy remains a particularly important issue for state institutions. In addition to ensuring more effective control and transparency of the redistribution of public resources, it is important to take into account their role in supporting the development of civil society structures. From the side of the government, the quality of civil society is determined by such external factors as the level of freedom of the media and the ownership structure of the media space, factors that may influence these factors. Here we can include the content of the educational system, which directly affects the type of political culture and the competence of political elites. For all modern democracies, an important factor is that most laws are formed from the level of qualifications of political representation and the ability of the authorities to respond to public inquiries. In the democratic regime, the implementation of the principle of equality is substantially limited by state educational policy, which also affects the degree of civic solidarity,

tolerance and education of individuals. In the event that citizenship is clearly aware that state institutions can not balance the natural and new political inequalities in society, and citizens, in turn, are not capable of the effectiveness of state power and its individual components, then the new society will be oriented toward the rejection of politics. The element of such a society is the formation of a specific linguistic political culture, which manifest itself through the accompanying phenomena of the spread of anti-political sentiments.

Such a state can lead to the disintegration of established democratic political parties and increase in the popularity of nationalist, extremist and anti-system parties and movements. The existence of such parties is based on the fact that in a politically polarized society they often act as bearers of threatening potential. Such political actors at the current stage include, for example, Jobbik in Hungary, the Communist Party of the Czech Republic and Moravia – KSČM in the Czech Republic, Kotleba Ľudová strana Naše Slovensko in the Slovak Republic, Slobodná strana Rakúska-FPÖ in Austria and others. In some European countries, such extremist parties act as hidden antisystemic subjects [4, s. 85], which so far do not significantly destroy the legitimacy of democratic institutions and marginalize the importance of civil society. So, without politically educated and publicly active citizens, the development of politics can lead to a significant political polarization of the party system, in which populist and radical parties are legitimized as a corresponding part of the government majority. In the languages of polarized society, the lack of the necessary awareness of democracy, the values of civic tolerance and social cohesion is gradually growing.

Among the key factors that can limit the aforementioned negative trends in the development of liberal democratic regimes is, of course, the quality of civil awareness, political outlook, legal literacy, civic altruism and the willingness to participate in public life in favor of others. The level of civic engagement is defined, first of all, by the degree of civic solidarity and the desire of individuals to participate unselfishly in the political processes of the country. The function of this important component of democracy is based on the ability to generate, integrate and institutionalize public interests.

Hence it should be noted that the decision of political elites can significantly accelerate or slow down the democratic transit and the consolidation of democracy in the country. The key factor in this context is the quality of state educational programs that can contribute into increasing of political and legal literacy in the civil sphere. Such an educational program should positively affect the quality of the public's compliance with the established political order and the fulfillment of the main policy objectives. At the same time, the process of building a civic collective identity helps to expand the space of tolerance and overcome the risks of subcultural pluralism. As a matter of practice, the consolidation of civil political culture is possible on condition that the state provides free access to citizens to non-technical, humanitarian and social education. The education system should systematically develop a practical political and legal understanding of the value of political rights and the opportunities for their application. It is important to admit the value of civic competence, but we should not confine ourselves to positive aspects of civic awareness in a participative sense. The above-mentioned concept of civic education should include an educative system based on the

traditions of the Greek polis. This links the development of public consciousness with the development of morality in the individual actions of citizens in the context of public service

The content of individual civil awareness lies in the inclusive political environment of modern democracy, and is directly determined by the quality of the state education system. The importance of the changed concept of public education is not only to expand positive knowledge about social facts. The basic educational conceptualization is the individual's ability to establish and protect knowledge in the ethical and social dimension. The effect of such training is also manifested in mastery of critical thinking. Such learning outcomes are usually obtained under the pressure of the media and the change in civil thought. An additional advantage of such education is that a person is guided not only by an individual search for his life's path, but also by a significant interest in civil space. It is impossible to support in society the understanding of the values of political rights and freedoms, social solidarity and civic tolerance without the interrelation of these two roles of social existence. Such a civic education minimizes the negative consequences of mobilization party campaigns, during which the political participation of citizens is the result of a one-time mobilization strategy or propaganda, which we can observe in holding certain elections or referendums [6, s. 36]. In the event that most citizens cannot independently formulate their views on the basis of the ability to critically compare, verify information and analyze it in public debates, the risk of information (ideological) manipulation increases substantially. This trend is dangerous for democracy as well as the political passivity of citizens and the monopolization of the civil sector by economic groups. This phase of the formation of civil competence cannot be realized due to only one institutional change. This is a long process of developing civic skills and attributes of critical thinking of the individual, in which the state plays an active role and is responsible for the preparation of state educational programs. Such factors are the basis for creating a secular, civil political culture, which is an essential component of the formation of a democratic, value-integrated, solidar and tolerant society.

1. Zakaria F. Budoucnost svobody. Praha: Academia, 2012. 276 s.
2. Fukuyama F. Budování státu. Praha: Alfa publishing, 2004. 136 s.
3. Shapiro I. Skutečný svět demokratické teorie. Karolinum, 2012. 416 s.
4. Kubát M. Politická opozice v teorii a středoevropské praxi. Praha: Dokořán, 2010. 200 s.
5. Dahl R. Demokracie a její kritici. Praha: Victoria Publishing, 1995. 349 s.
6. Sartori G. Teória demokracie. Bratislava: Archa, 1993. 512 s.

Юрій Остапець,

доктор політичних наук, професор, декан факультету суспільних наук
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна)

**ВИБОРИ ЯК ЧИННИК ТОЛЕРАНТНОСТІ/ІНТОЛЕРАНТНОСТІ У
ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ (НА ПРИКЛАДІ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ
ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ)**

До понять, які певний час перебували на периферії наукового дискурсу, але сьогодні, з огляду на українські реалії, мають всі підстави бути в центрі наукових дискусій, з повним правом можна віднести концепт «толерантності». Дослідження українськими вченими цього поняття в першу чергу пов'язані з проблемами імміграції, міжетнічних конфліктів, гендерної дискримінації і т. д.

У той же час ними не акцентувалась увага на феномен політичної толерантності. Оскільки більшість вчених констатувало як заслугу української політичної еліти безконфліктність суспільно-політичного розвитку України за роки незалежності. Саме така самозаспокійливість на всіх рівнях: політикуму, засобів масової комунікації, вчених і стала однією з причин конфлікту в листопаді 2013 – лютому 2014 року, а потім і війни на сході України. Отже, дослідження феномену толерантності набуває не тільки актуальності теоретико-пізнавального, але і практичного значення.

Конфліктний потенціал властивий кожному суспільству. В якості конфліктогенних чинників, які є загальними для сучасних суспільств, є соціально-політичні розмежування. Феномен соціально-політичних розмежувань описаний в роботі відомих політологів С. Ліпсета і С. Роккана [3]. Відповідно до їхньої теорії їх: а) розмежування виступають в якості підґрунтя для конфлікту між соціальними групами; б) ключові соціальні розмежування складаються історично протягом тривалого часу; в) соціальні розмежування транслуються в політичну систему через партії, які виступають в якості агентів відповідних інтересів; г) програми і електоральні стратегії партій в значній мірі зумовлені їх роллю виступати в якості артикулятора соціальних відмінностей. На підставі дослідження європейської політичної історії С. Ліпсет і С. Роккан виділили чотири основних типи розмежувань: 1) між центром і периферією; 2) між церквою і державою; 3) між містом і селом; 4) між класом власників і класом найманих працівників [3, с. 207].

В умовах сучасних суспільств виникає низка нових соціально-політичних розмежувань, які транслуються в політичну систему, і які відіграють важливу роль для політичної структуризації суспільства та електоральних симпатій виборців. Перш за все, слід відзначити таке явище як постматеріальні цінності і групи, які їх відстоюють: екологічні, жіночі, антиглобалістські, антивоєнні.

У цілому ж вчені погоджуються також з тим, що структура соціально-політичних розмежувань у країнах Центральної та Східної Європи відрізняється від «розколів», які існують в Західній Європі. Чотири десятиліття комуністичного правління послабили історичну структуру розмежувань і вони перестали бути основою партійної конкуренції.

Важлива особливість структури розмежувань у цих країнах полягає в тому, що не всі вони інституціалізуються на політичному рівні, тобто не всі соціальні розмежування стають політично значущими [2, с. 115–117].

Крім цього, політична система може сама вибирати ті соціальні проблеми, яким вона надає значення. Для посткомуністичних країн важливим є та обставина, що політичні еліти можуть замовчувати, або навпаки, актуалізувати ті чи інші суспільні суперечності в залежності від користі яку вони від цього отримують, формуючи таким чином «порядок денний» виборів. Цим політичні еліти

сприяють або заважають інституціалізації розмежувань на рівні партійної системи. Так, наприклад, експлуатація політичними елітами етноконфесійної риторики в період демократизації привела в ряді країн до загострення відповідних протиріч, появи політичних організацій з етноконфесійною ідентифікацією, наблизивши їх до громадянських воєн. Не є винятком і Україна, де політична еліта успішно експлуатує соціально-політичне розмежування «Захід і Схід», що в кінцевому результаті призвело до збройних конфліктів на сході України і відчуження Криму.

В українському суспільстві, починаючи з проголошення незалежності, існує величезна кількість соціальних протиріч, які в різний час були підставою для різних соціально-політичних розмежувань і експлуатовувалися тією чи іншою політичною силою. До таких суперечностей можна віднести: різні інтереси центру і регіонів; мовно-культурну і етнічну ідентичності; міжконфесійні конфлікти; неоднакові зовнішньополітичні стратегії: євроатлантична та євразійська; конфлікти всередині правлячої еліти і регіональних еліт тощо [1].

Всі названі суперечності по різному продукують нетолерантність. Парадокс полягає в тому, що політичну стабільність в Україні перш за все розхитує правляча еліта, яка продукує конфліктні відносини між центрами влади. Крім того своїми непродуманими підходами до об'єктивно існуючих суперечностей, властивим суспільному розвитку як такого, вона трансформує їх у політичні конфлікти.

Дискурс нетерпимості і протистояння в суспільстві продукується як самими політиками, так і контрольованими ними політтехнологами і засобами масової інформації. Символізація політичного процесу обумовлює активне використання останніх, як ефективних трансляторів агресивної політичної риторики, політичної реклами. Завдяки цьому політичний дискурс в Україні практично повністю перестав бути толерантним при конкуренції протилежних поглядів, поступившись місцем інтолерантності.

Дискурс інтолерантності базується на універсальних концептуальних протиставленнях «я-ти», «ми-вони», «свої-чужі», «друг-ворог». Ці протиставлення виконують функцію негативної, інтолерантної сегментації українського суспільства. Основою для об'єднання у ворожі соціальні (електоральні) групи стали мовні та культурні відмінності, ціннісні орієнтації «Схід (Росія) – Захід (Європейський Союз)», а часто і протилежна оцінка недавнього історичного минулого (наприклад, статус воїнів ОУН-УПА, присвоєння звання героя України Степану Бандері і т. д.).

Українські фахівці неодноразово звертали увагу на те, що в процесі поділу і консолідації населення України можна виділити три сегменти: а) на Заході України населення консолідується на основі своєї історичної пам'яті та відповідного їй почуття вийти з під впливу Росії; б) консолідація населення Східної України здійснюється на базі історичної пам'яті та відповідного почуття соціально-культурного зв'язку з Росією; в) населення Центру України в цих умовах балансує між Заходом і Сходом, відчуваючи подвійний тиск соціальної невизначеності, орієнтуючись скоріше на захід, але не консолідуючись з ним повністю в результаті менш тривалого історичного досвіду [7, с. 150 - 152].

Таким чином, маючи об'єктивні основи для соціально-політичних конфліктів, не всі суспільства мають відповідні механізми їх перетворення (зняття), нівелювання. Одним з таких механізмів є вибори. І перш за все, вибори вищих представницьких органів влади: Президента і Парламенту.

Вибори в Україні, починаючи з президентських у 2004 році сприймаються в українському політикумі через призму: «Переможець отримує все». Одна з причин такого сприйняття виборів – зрощення політики (влади) і бізнесу. Таке сприйняття виборів продукує конфлікт, сприяє фальсифікації результатів волевиявлення.

Політична толерантність, навпаки, передбачає гідно визнавати власну поразку, гідно сприймати результати виборів такими, як вони є, не звинувачуючи безпідставно опонентів у власних прорахунках. Цьому в українському суспільстві сприяла безпрецедентна фальсифікація виборів президента України, яка завершилася «помаранчевою революцією» і третім туром президентських виборів (2004 р.). Після цих виборів в Україні почалася складатися традиція не визнавати результати голосування, і не довіряти результатам опитувань громадської думки. Наприклад, на президентських виборах 2010 року ще задовго до дня безпосереднього волевиявлення головні претенденти на посаду заявляли про підготовку їх конкурентами масових фальсифікацій [4, с. 166–174; 261–274].

Особливістю символічного конструювання політичного поля під час президентських (2004, 2010 рр.) і парламентських (2006, 2007, 2012 рр.) виборів в Україні за відсутності об'єднавчої ідеології, національної ідеї стала консолідація політичними елітами в окремі електоральні сегменти українських виборців на основі дискурсу інтолерантності (ворожість, несприйняття політичних поглядів опонентів, нетерпимості до різних цінностей).

Рівень поляризації суспільства можна визначити за результатами парламентських виборів. Вона простежується тоді, коли є різниця між результатом волевиявлення в регіоні і країні в цілому. Для вирахування рівня поляризації регіону потрібно прорахувати відхилення результатів кожного регіону від загальнодержавного результату для всіх партій і ці результати розділити на кількість партій. Середнє цих результатів і буде показником поляризації в країні. На виборах 1998 року середній показник поляризації представляв 4, 19 %, в 2002 році – 7, 56 %, тобто збільшився на 75%. У 2006 році він знову виріс і становив – 9, 54%, що на 26% більше ніж у 2002 році. Індикатори регіональної поляризації показують, що найбільш поляризованими є західна і східна частина України (голосують майже протилежно), а найнижчий показник поляризації – у центрально-північних областях (результати виборів наближені до загальнодержавних) [8].

Результати парламентських виборів дають нам змогу також виокремити типові і девіантні регіони. Типові регіони голосують як країна в цілому, являючи собою її зменшену копію, і, скоріш за все, дають точну копію характерних для країни розмежувань. Виокремлення девіантних регіонів дозволяє виявити території, які демонструють найбільші відхилення. Деякі з таких територій можуть бути слабоінтегрованими в політичний простір країни і бути джерелом сепаратистських настроїв. Крім того в авторитарних режимах девіантність може

бути результатом некоректного підрахунку результатів волевиявлення тощо. Виокремлення типових девіантних регіонів за результатами електоральної підтримки політичних сил на парламентських виборах можна зробити за результатами розрахунку такого показника, як евклідова відстань. Згідно формули, евклідова відстань представляє собою квадратний корінь з суми квадратів різниць між голосуванням за кожен партію в конкретному регіоні і її загальнонаціональним результатом, яка ділиться на кількість регіонів. Низьке значення евклідової відстані вказує на типові регіони, високе – на девіантні [5, с.78].

Розрахунки евклідової відстані за результатами парламентських виборів 1998–2014 рр., дають змогу зробити такі висновки. По-перше, виокремити девіантні та типові регіони в Україні. При чому таке виокремлення можливе як за результатами окремих виборів, так і за результатами усіх парламентських електоральних циклів. Щодо нетипових регіонів, то такими будемо вважати такі, де евклідова відстань більше 1. До них відносимо Івано-Франківську, Львівську, Тернопільську, Донецьку, Луганську області, АРК і м. Севастополь. Причому відхилення у трьох західних областях України є значно більшим, ніж у східних областях. Пояснити це можна тим, що на сході України протягом вказаного періоду меншою була електоральна мінливість, а відтак стабільною була підтримка так званих «партій Сходу»: КПУ, Партії регіонів, ПП «Трудова Україна» та інших. Значно складніше з виокремленням типових регіонів якщо брати період з 1998 по 2014 р., оскільки часто відхилення виходили за межу типовості (0,5). Однак, до таких регіонів ми можемо віднести: Житомирську, Одеську, Херсонську, Чернігівську, Сумську, Черкаську та ряд інших областей. Як видно з Додатку А, це області Центральної і Південної України.

По-друге, показники евклідової відстані вказують на деякі аномальні відхилення, які за вказаний період, або за результатами окремих виборів є найбільшими. Звичайно, що такі результати мають бути пояснені. До причин таких відхилень можна віднести: наявність так званих «регіональних партій» (це загальнонаціональні партії з чітко визначеною територіальною локацією, або ж «багаторівневі партії»), втручання адміністративного ресурсу у виборчий процес, особливість розкладу політичних сил у регіоні на момент виборів тощо. Наприклад, Івано-Франківська обл. (2002 р. – 2,31), Тернопільська обл. (2002 р. – 1,93), Донецька обл. (2006 р. – 1,87) (Див. Додаток А).

Отже, аналіз вітчизняного електорального досвіду дозволяє зробити висновок щодо специфіки організації і проведення виборів в окремих регіонах України. Результати виборів до Верховної Ради України в 1998, 2002, 2006, 2012, 2014 рр. показали, що, по-перше, окремі політичні сили долали виборчий бар'єр тільки завдяки голосуванню за них в одній або декількох областях України, і, по-друге, голосування в регіонах за політичні партії відрізнялось по осі «Схід – Захід».

Наприклад, на парламентських виборах 2012 року Партія регіонів перемогла в 9 областях, АРК і м. Севастополь, а ВО «Батьківщина» (Об'єднана опозиція) в 15 областях та м.Києві. Як і на попередніх виборах Схід і Південь голосував за Партію регіонів, Захід і Центр за ВО «Батьківщина». У той же час за

результатами виборів можна було спостерігати взаємопроникнення Партії регіонів на Захід, а ВО «Батьківщина», ПП «Удар», ВО «Свобода» на Схід (Див. Табл. 1) [4, с. 289–313].

Таблиця 1

Лідерство політичних партій за результатами голосування у загальнодержавному окрузі в регіонах України

Назва партії	Лідерство за результатами голосування
Партія регіонів	АРК, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська (всього 9) області, м. Севастополь
ВО «Батьківщина»	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області (всього 15), м. Київ

Не відбулось суттєвих змін в уподобаннях українських громадян у регіональному вимірі і за результатами парламентських виборів 2014 року. (Див. Табл. 2).

Таблиця 2

Лідерство політичних партій на парламентських виборах 26 жовтня 2014 р. в адміністративно-територіальних одиницях України

Назва партії	Лідерство за результатами голосування у загальнодержавному виборчому окрузі
ПП «Блок Петра Порошенка»	Вінницька, Закарпатська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Херсонська, Чернігівська, м. Київ (7 областей)
ПП «Народний фронт»	Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька (12 областей).
ПП «Опозиційний блок»	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська (5 областей)

Отже, соціокультурне розмежування на «Схід і Захід», яке має об'єктивний історично обумовлений характер, і в подальшому залишається домінуючим в структуризації електоральних симпатій виборців та продовжує продукувати протистояння у суспільстві. Політичні партії в боротьбі за голоси виборців актуалізують конфліктні питання до яких громадяни України ставляться неоднозначно, що призводить до формального розділення України за політичними преференціями. У міжвиборчий період політичними елітами гострі питання толерантного співіснування різних регіонів України не піднімаються і не вирішуються. Як результат проблеми накопичуються, замовчуються і отримують ідеологічне висвітлення під час наступних виборчих кампаній. Таким чином, починаючи з 2004 року як парламентські, так і президентські вибори не стали механізмом вирішення соціальних протиріч, а, навпаки, в ході їх проведення спостерігалось поглиблення соціокультурного розмежування на «Схід – Захід», що в кінцевому підсумку і призвело до збройного протистояння на сході України.

У даному аспекті ми можемо навіть говорити про електоральний вимір національної безпеки України. Йдеться про необхідність електорального

убезпечення українського суспільства від негативів, які продукуються упродовж організації і проведення виборчих кампаній політичними елітами для здобуття виборчих преференцій. У виборчому законодавстві України повинні бути норми, які забороняють розпалювання регіональної ворожнечі за рахунок мовних, ціннісно-культурних, релігійних та інших спекуляцій. Політичні сили, які продукують таку ворожнечу, повинні відсторонитися від участі у виборчих кампаніях з подальшою заборонаю їх функціонування у встановленому порядку.

Додаток А. Евклідова відстань за результатами парламентських виборів в Україні 1998–2014 рр.*

Область	Евкл. відстань 1998	Евкл. відстань 2002	Евкл. Відст. 2006	Евкл. відстань 2012	Евкл. відстань 2014
Захід					
Івано-Франківська	1,35	2,31	1,65	1,41	0,78
Львівська	1,27	1,72	1,47	1,49	0,68
Тернопільська	1,30	1,93	1,46	1,33	0,71
Рівненська	1,02	1,29	1,10	0,76	0,51
Волинська	0,79	1,42	1,34	0,89	0,61
Чернівецька	0,41	0,99	0,92	0,71	0,51
Закарпатська	1,24	0,80	0,69	0,39	0,44
Центр					
Київ	0,56	0,69	0,99	0,96	0,55
Київська	0,34	0,43	1,18	0,61	0,40
Вінницька	0,56	0,75	1,05	0,87	0,71
Кіровоградська	0,42	0,60	0,60	0,32	0,26
Полтавська	0,52	0,89	0,54	0,89	0,55
Хмельницька	0,51	0,55	0,98	0,64	0,39
Черкаська	0,69	0,60	1,03	0,64	0,35
Житомирська	0,37	0,19	0,59	0,51	0,34
Сумська	0,70	0,45	0,92	0,54	0,29
Чернігівська	0,50	0,36	0,81	0,57	0,48
Південний Схід					
Дніпропетровська	1,18	0,80	0,65	0,45	0,73
Запорізька	0,43	0,84	0,90	0,68	0,77
Донецька	0,74	1,29	1,87	1,59	1,43
Луганська	0,97	1,08	1,72	1,40	1,39
Харківська	0,54	0,83	0,87	0,67	1,13
Одеська	0,37	0,70	0,79	0,66	0,75
Миколаївська	0,60	0,79	0,84	0,59	0,51
Херсонська	0,43	0,65	0,37	0,45	0,38
АРК	0,75	0,87	1,16	1,06	–
Севастополь	0,91	1,01	1,46	1,24	–

* Офіційний сайт Центральної Виборчої Комісії [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>

1. Баранівський Ф. Регіональний вимір політичної культури. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Випуск 44. К., 2009. С. 212–220.
2. Донова Е.В. Социально-политические размежевания и их трансляция в политическую систему стран Центральной и Восточной Европы. Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. 2004. № 4. С. 101–126.
3. Липсет С. Структуры размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей. Предварительные замечания. Политическая наука: Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем. 2004. № 4. С. 204 – 235.

4. Остапець Ю. Електоральні процеси на Закарпатті у контексті загальнонаціональних виборів. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2016. 412 с.
5. Остапець Ю., Манайло-Приходько Р. Типові чи девіантні: розрахунок евклідової відстані для аналізу особливостей регіонального голосування в Україні на парламентських виборах 1998–2014 рр. Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції Чернівці, 17 квітня 2018 р. Чернівці: Букрек, 2018. С.77–83.
6. Офіційний сайт ЦВК України. URL: <http://www.cvk.gov.ua>
7. Толерантність як соціально-культурний феномен: світоглядно-методологічний аспект: колективна монографія / за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. Мельника В. П. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 330 с.
8. Шмигальський П. Результати виборів з 1998 по 2007 рр. та поляризація України. URL: <http://naub.org.ua/?p=1154>

РОЗДІЛ 3. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНОГО, МІЖЕТНІЧНОГО ТА МІЖРЕЛІГІЙНОГО ДІАЛОГІВ

Heinz-Gerhard Justenhoven

Dr., Prof. of Institute for Theology and Peace in Hamburg (Germany)

THE AUTONOMY OF THE INDIVIDUAL AND THE STRUGGLE IN UKRAINE

The political and military struggle in Ukraine and over Ukraine is both: a struggle of the social and political direction of this post-soviet society and secondly a geostrategic struggle between Russia and the West. These two struggles are intertwined and enforce each other.

The inner Ukrainian conflict about individual autonomy and political self determination divides this society. It includes the fight against the rule of the oligarchs as well as the struggle for political and economic participation. This inner Ukrainian conflict touches the interests and values of the West – EU and USA – as well as Russia's. Therefore both, Russia and the West, support the opposing sides within the Ukraine. EU and USA are in support of the Maidan demonstrators, Russia backed the Janukovitch government. This way the inner Ukrainian antagonism of different models of society could at the same time become a geostrategic controversy, in which external powers tried to influence this inner Ukrainian struggle in accordance with their interests.

Political conflict usually are solved by compromises. But is it possible to compromise over the Maidan demonstrators purpose? I will argue that it is not, which makes the Ukrainian struggle so difficult and dangerous at the same time. At the Maidan a fundamentally different understanding not only of the political organisation was at stake, but of the human being itself. The Maidan demonstrators opted for a society that is composed around the idea of freedom, or more precisely the autonomy of the individual: the individual that is free in the sense that he/she has to take over the complete responsibility of his/her life in a very profound way. For the Ukrainian demonstrators this meant to liberate themselves from being a *homo sovieticus*: a human being who is seen as part of a mass where individuality and free will are not relevant, where the state bears the ultimate responsibility for the fate of the individual. Being a *homo sovieticus* means to be a drop in a sea, where the single human being bears no rights as such except as being part of the mass. This understanding of the human being is contrasted by the idea of the „autonomy of the individual“ and has immediate consequences.

The Idea of the „Autonomy of the Individual“. First we have to talk about the relevance of „freedom“ for the human being. The understanding is more comprehensive than just a freedom of choice. Freedom of choice being the freedom of the shopper in a supermarket who has the choice of many sorts of bread, fruit, meat etc. Autonomy of the individual is more than the freedom to do what one wants: this freedom of action

remains in the horizontal dimension: to choose from the different options that life presents.

Autonomy in the very profound way carries the meaning of self determination of the individual: The human being is able to fundamentally relate to values and norms and make a decision about values and norms he/she wants to stick to. As autonomous beings we are even able to relate to the religious question, contemplate the religious message(s) we are confronted with and make a decision to become (or not) a believer. The religious decision, the question of whether (or not) one follows the invitation to belief in a certain faith is life deciding! With this decision – in what ever direction is goes – one's life is put under a wholistic perspective: to live a life as a devoted Christian with an eternal perspective for each human being gives a complete different turn than to confess as non-believer to a purely materialistic interpretation of the world. Talking about the autonomy of the individual then means to talk about very fundamental decisions a human being is called to make: Who am I? Where am I (coming) from? Who do I want to become? What are my gifts? How can I make use of them? Which profession do I want to take? What do I consider to be right or wrong? What do I consider to be valuable? What are my values?

The sum of these decisions make up one's moral identity! In answering to these fundamental questions a human being takes up the challenge to create owns moral identity. In theological terms we call the gift of our life - beyond the physical existence – to be the gift of the freedom of choice to create oneself to the personality he/she wants to become: This is the true freedom God has given to humankind!

This is of course an enormous responsibility we are bearing for our life and the danger to fail is real. Failing in this sense means to remain behind the possibilities given.

Rather than speaking about freedom I would like to speak about the autonomy of the individual. The greek notion „auto-nomos“ carries the above described meaning of freedom. The individual can decide about the (moral) law under which he/she wants to live.

Now, the human being is constitutively a social being meaning that we need the other to become ourselves as the baby needs his/her mother and father to be able to develop his/her personality. As the community is a prerequisite of the individual, we shall now ask for the relevance of the autonomy of the individual for the society.

The Autonomy of the Individual in the Society. The autonomy is relevant to the individual as well as for social life. In what sense? An answer to this question is found in the conditions of community life. Whenever human beings are living together they have to follow some sort of rules. Human beings are finite living under limitations: we have limited resources and our life is in constant danger and with a definite end. Therefore human beings throughout all their history have been struggling to survive over limited resources facing the reality of death. The only way to escape this life threatening danger is community life with definite rules, where the individual receives some sort of protection. Clear rules regulate community life ever since and provide a way of escaping the conflicts within the community.

Our post enlightenment understanding of the individual being autonomous has to conciliate with the need of the individual to subject under community rules for the

purpose of protection. The main question of enlightenment philosophy was of whether this need to subject under law is a violation of the freedom of the individual. The answer was to be found in the autonomy of the individual in the sense that each citizen has to participate in the development of the law under which he/she has to live. And even more whether it was a violation of the freedom to enforce law against the free will in cases needed.

The answers are given with the reasoning about how law is generated and who decides about it. Basically there are two options that still exists: law can be generated by autocratic decision or by a democratic process. Both ways do not only exist even today, but are the key issue in the struggle in Ukraine! Being a post-soviet state, Ukrainian law was created by autocratic decision and this was exactly the point that many people were demonstrating against during the Orange Revolution. Freedom in the sense of autonomy of the individual means just the opposite: each citizen being an equal member of the Ukrainian society has to have a say in the democratic process. The Maidan demonstrators wanted nothing less than a change of the political system: from autocratic rule to a participatory system where each citizen has a say on how he/she wants to live in this society.

So the recent Ukrainian events are a flash-back to European political history at large. Our common history in all European societies can be written as a history of the struggle of liberation of the individual from the absolute rule of the monarch and as the birth of the autonomy of the individual as citizen. This is why we western Europeans felt so much sympathy with the Maidan demonstrators and had welcomed the Ukraine society now being really part of the European family. And on the other hand this exactly explains why the Russian autocrats were so highly alerted with this option of Ukraine now looking west.

The process of generating law in a democratic society is very different and much more complicated than in an autocracy: While an autocrat can decide by himself over the rules a respective society has to live under, in a democracy diverging concepts and opinions of the right way of life are existing and have to compromise; the process of generating law is long and arduous. Democratic societies in search for common rules need to solve two problems prior to generating law: Firstly they need to develop a consented procedure of developing these rules: this consensus has its importance as not everybody will agree to the outcome of the procedure – the concrete rules. Secondly the limits have to be defined within which rules can be developed as not every rule can be called a law!

With a word of St. Augustine, even robber bands do have rules, but we would not call these rules law. Law needs to be oriented towards justice to deserve the name law: the Latin „*ius est de iustitia*“ clearly points this connection out.

The value basis of any law that governs a society is not simply existing, but needs to be defined. Values have two sources, one is tradition: Values in a society came down from former generations. They are the experience preceding generations have made in their struggle for a society that is oriented at the needs of their members. The more recent history of European and American societies struggling for values has brought up a catalogue of human rights. This catalogue results from the fight for freedom of the individual: the experience of former generations of the limits that law has to respect to

truly be called law. The beginning was the *Magna Charta* in the early 13th century in England as a result of the struggle for security of law against the despotism of the English King John. Later in the 18th century during the French and American Revolution political participation was at stake, at the beginning of the 20th century women were striking for their right to vote, later Black Americans against racism, nowadays handicapped persons for respect and equal rights. In many countries world wide religious freedom is in danger and many other human rights. While the catalogue of human rights has been developed in the course of history we find systematic theological and moral arguments for their legitimation, even though they are denounced as decadent Western or European values by some in Russia. Basic human rights find their legitimation in the condition of the human being, in the way we are created: This is first of all the right to life, food and shelter. In our condition as social beings the rights to be part of a society and participate in this society are founded. In our condition as thinking beings the right to think and speak out freely and to communicate are founded; these are the basis for religious freedom, freedom of conscience, the freedom of speech and the freedom of the press. Again: as they are all rooted in the condition of the human being, from the point of view of a Christian theology they are based in the creation by God.

A key value of a plural society is tolerance as our societies are composed by people of different cultural and religious backgrounds: nation and state are not congruent, even though especially autocratic states like China or Turkey try to rewrite their history and suppress minorities. Besides a violation of human rights, a strive for uniformity of a society is a loss of creativity and pluralism with negative effects on culture and economy. The democratic system on the other hand, being based on human rights, can offer a way of dealing with the differences in a respectful way: the struggle for the best solution, respect for diverging opinions and points of view and tolerance that endure these differences. Therefore we hold tolerance to be a fundamental value in a democracy.

Concept of the Autonomy of the Individual as Political Challenge. As described above, the concept of autonomy is a danger for autocracies as the current Russian government. If we sum up what has been described above it becomes clear that the Ukrainian people at the Maidan stood up for a revolution in public affairs: they were striving for an organisation of public affairs with the autonomy of the individual at its core and the respect for basic human rights.

In the Ukrainian context the quest for political participation, free vote, freedom of opinion and expression, freedom of the press, control of the power and transparency of public expenses by independent control to avoid corruption is a political program to deprive the ruling oligarchs from power and to gain control over the security forces. In other words, the rule of the people, and this is the meaning of the greek notion *democracy* means, is a danger to autocrats: to those, who don't want to share power and public revenues and who in consequence will fight against such an understanding of politics. So the core of the Ukrainian conflict, of the uprising of mainly young people in Kiviv against the authoritarian rule and their quest for dignity was nothing else than an expression of the autonomy of the individual: The Ukrainian people, dominated by a small ruling elite, stood up to become citizen claiming their rights. The Ukrainian

people converted themselves from a heteronomous object of politics into the self determining subject of Ukrainian politics and this way started a new chapter in Ukrainian political history.

It goes without saying that such a political revolution in Ukraine, if it is successful, becomes an imminent danger for the current political elite in Russia, as it would ignite the suppressed Russian opposition showing that resistance against the autocracy is possible and self determination an option with future. This was and is a danger for those few autocrats still remaining in power. It can be no wonder that those in power in Moscow interfered in this uprising. Ukraine with a democratic parliamentary system based on the rule of law would spread the virus of democracy and could ignite an uprising against the autocracy in the Kremlin as well as in Belarus as these autocrats are denying their subordinates fundamental citizen rights.

Taking this into consideration, the struggle for Ukraine with Russia interfering in Eastern Ukraine turns out to be not primarily an inter-state war between two neighbours over conflicting interests but rather an ideological controversy between two very controversial political systems within Ukraine with Russia playing a decisive role.

A democratic system is based on the acceptance of its citizens as far and as long as their respective rights are respected; if not the democracy comes to its end very quickly! Democratic governments, with a word of former US-President Abraham Lincoln are „governments of the people, by the people and for the people“: Governments are run by the people, based on the people's will and have to work for the people's common good. An autocratic system in contrast is not based on the acceptance of its citizens but on force. As people are usually not freely devoted to their autocrat, internal acceptance often is created by directing the attention to an external enemy trying to rally the people behind the leader and flag. While autocracies usually need an external pressure to create internal cohesion, democracies usually don't need this! As political systems are (ideally) based on the free will and acceptance of its citizens, internal stability is created from within the system through this political acceptance.

The Ukrainian society was split over the issue of the described political revolution. Quite a part of the Ukrainians, not only in Eastern Ukraine positioned themselves in defence of the traditional Russian political and cultural system they were used to. For them, the *russskij mir* ideology offered an alternative interpretation of the this political struggle. „*russskij mir*“ embraces different religiously based Great Russian ideologies serving as important legitimation for a reconstruction of the – metaphysically comprehended – Great Russian empire.

Great Russian ideologies and dreams of a Great Russian empire implicitly deny the right of existence of a Ukrainian nation as well as a sovereign Ukrainian state. History is used and different narratives of Ukrainian history are told depending on the political position in this struggle. For example the famous baptism of the Prince Wladimir in 988 on the Crimea – the baptism of the *Kyiv Rus* - is used to legitimize Russia's annexation of Crimea in 2014.

The Geopolitical dimension of the Ukrainian conflict. The struggle for Ukraine has another dimension that is immediately related to the strive for autonomy. Citizens of the EU were thrilled by the Maidan demonstrations seeing them as a democratic uprising and as such the continuation of the liberation process of Eastern European

nations in Poland, Hungary, Slovakia, Slovenia, Croatia and the Baltic states after 1989. While cheering the Maidan demonstrators, most Europeans misunderstood them. People and governments in the EU mainly interpreted the democratic uprising in Ukraine to be simultaneously the wish for EU-membership; another extension of the EU to the east was to be the consequence of the revolution in Ukraine. For quite a number of Europeans a possible membership in the EU meant that sooner or later Ukraine would join the European security structure as well. Did the Maidan demonstrators ever think of becoming a member of NATO? Most likely not, but for most Europeans this was to be the logical consequence as it happened in Poland, Hungary and the Baltic states.

Even more was the situation in Ukraine interpreted on the basis of the „Charter of Paris for a new Europe“ from 1990. In Paris at the end of the Cold War the European states, USA, Canada and Russia had signed this document which is breathing the democratic optimism of the early 1990-ties. Peace would spread through democracy, the rule of law and sovereign equality of states. Democratic values were understood to be the prerequisite of peaceful order in Europe. Implicitly this quest included the claim for democratisation even in Russia – and with some optimism one could expect some political change under Jelzin. But obviously most Europeans neglected the political change towards autocracy under Putin and continued to interpret the Ukrainian revolution on the basis of the Charter of Paris from 1990: the Maidan revolution seemed to demonstrate that democracy and peace were spreading and political change in Russia only a question of time.

While I do hope for political change towards democracy in Russia myself, it is a question of political prudence to be aware that the current Russian leadership under Putin could not imagine the Russian society changing into a democracy and had to interpret any intention of democratic change as threatening its own political position. Autocrats naturally fear the democratic challenge. While this is not surprising, one has to be astonished that neither EU nor US politics took this into consideration; obviously there was little to no understanding that any support of the democratic movement in Kyiv lead to ringing alarm bells in the Kremlin. The autocrat in the Kremlin could not understand Western support other than as an aggression against his rule – and reacted this way.

This is no legitimization of Russia's reaction to the Maidan revolution and change of government in Kyiv, but it was foreseeable and a failure of EU and US politics not to have taken this into consideration and plan ahead! With this we need to look at the geopolitical dimension of the Ukrainian revolution.

Geopolitical Consequences of Ukrainian Autonomy. Both, US and Russian foreign policy still think in zones of influence and divide the world into friendly nations and (minor or major) threats. From a Russian point of view US military bases (permanent or temporary) not only in Northern Europe, Central Europe and Eastern Europe but also in Iraq, Afghanistan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, South Korea and Japan plus the attempt to bring Georgia into NATO – all this feeds the Kremlin's feeling of being more and more surrounded or even entrapped by US military force.

Russia on the other hand is concerned about being recognized as a major world power and obviously asks for respect and treatment on eye level by the USA. Eye level with the USA from the Kremlin's point of view isn't synonymous with having a similar

say in European Security policy as the USA being a guarantee power during the Cold War for the Western European states. Russia claimed a veto right in case of becoming a NATO member – this was debated in the early 1990-ties - and Russia claimed a zone of influence in it's immediate neighbourhood to the disadvantage and at the expense of the sovereignty of Ukraine, Belarus, the Baltic states, Moldavia et al. Dividing the world into zones of influence instead of searching for common interests on the smallest level possible sparked the struggle in the Ukraine and over the Ukraine.

Катерина Настояща,
докторант кафедри історії та теорії соціології
Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка (Україна)

ЦІННІСНІ ДИСКУРСИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ : МІЖ ТРАДИЦІЄЮ І ГЛОБАЛІЗАЦІЄЮ

Культура (в широкому сенсі цього слова) та культурно-сміслові цінності виступають певним стандартом чи критерієм політики держав на світовій арені. Підґрунтям масштабних змін у політичній, соціальній і культурній сферах суспільств є світоглядні і ментальні особливості національних держав. Основні цінності та переконання, що притаманні країнам-лідерам, радикально відрізняються від цінностей і переконань мешканців локальних держав. Більше того, можемо говорити про війну світоглядів та смислів на геополітичному рівні та на рівні локальних ціннісних конфліктів. Підставовим для такого типу конфліктів є відмінність у світоглядних, культурних, ментальних, релігійних та ін. особливостях країн.

Вісь війни цінностей умовно можна провести по лінії “західний вектор впливу” та “східний вектор впливу” із чітким розрізненням типів держав і з властивими такому типові культурно-світоглядних та смислових особливостей. Зокрема, держави західного вектору впливу здебільшого є відкритими за своїм характером, тоді як держави східного вектору впливу - закритими. Очевидно, що закритий тип держав східного вектору впливу зумовлений не тільки традиційними історичними особливостями, а й прагненням закритися від нав'язуваних “інновацій” у вигляді смислів та гештальтів, що транслуються масовою культурою.

Так у самому широкому сенсі ціннісні вектори можна розділити на два табори – традиціоналістській і модерністській, або східний і західний. Досліджуючи проблематику «Схід-Захід» в українському контексті, дослідник М.Михальченко зазначає, що поєднати східні та західні цінності та уніфікувати світ не зможе навіть інформаційна і технологічна революція. На його думку і західні цінності – права людини, толерантність, свобода особистості, демократія, політичний плюралізм і східні цінності - колективізм, сім'я, схильність до згоди, консенсусу, повага до влади тощо, мають світовий універсальний характер. І насаджувати народам Сходу і Заходу інші цінності, не враховуючи їх національні

особливості - фактично означає неповагу до цих народів, які нібито не сприймають світових прогресивних цінностей [1, с. 68].

І якщо ще років з двадцять тому здавалося що глобалізація і її тренди (за Інгельхардом постматеріалізація) невпинно тотально змінюють світ і все цим змінам підлягає, то зараз є очевидним що ці зміни якщо відбуваються то досить по – різному, породжуючи в різних країнах свої унікальні тенденції. Мабуть саме тому видатні вчені знову почали згадувати про роль традиції, переосмислювати її значення для культури (С. Айзенштадт, Е. Шилз, Н. Ноель –Нойман, К. Клагенс і інші). Адже і самі традиційні цінності ще з часів диктату доктрини модернізації, яка стала підґрунтям політики агресивно\ колонізації слабих націй сильними, продемонстрували гнучкість і в рамках окремих культур породжували меланж-ефект специфічної гібридизації аутентичних традиційних цінностей і глобалізаційних. Для того щоб виокремити одні від одних варто означити що глобалізацію можна уявити як сукупність – модифікацію ціннісних акцентів-трендів. Зокрема саме в цьому сенсі в глобалізації можна виділити супутні мегатренди вже і як процеси, такі як індивідуалізація, віртуалізація, мобільність і уніфікація культури. Тренди в такому розумінні маркують собою тотальну, масштабну, незворотню перспективу, детермінуючи в кожній культурі свої специфічні тенденції, які є варіаціями тренду тут і зараз, в конкретних соціально-культурних умовах. Так індивідуалізація породжує атомізацію, синглізацію, відчуження, віртуалізація формує кіберкультуру, кібербулінг, автоматизацію, сприяє формуванню кліпового мислення, знищує кордони приватного і публічного, універсалізація культури натомість детермінує процеси уніфікації культури, її масовізації, макдоналізації, комерціалізації, секуляризації, ньюейджизації тощо. Останні дві тенденції в свою чергу впливають на трансформацію релігійних цінностей, породжуючи її нові квазі-форми, зокрема фаст-фуд релігії, громадської релігії тощо. Ці тренди трансформують і всю систему суспільних практик, роблячи їх більш гнучкими, поліваріантними, індивідуалістичними.

Відмінною рисою людських відносин на шляху до постіндустріального суспільства є їх тимчасовість. Багато дослідників відзначають фрагментарну структуру урбаністичних відносин загалом при тому, що культура у суспільстві конвенціональних статусних груп (за Уотерсом) стає одночасно і більш однорідною, і більш мозаїчною[2]. У тому, що стосується матеріальних благ і споживаних товарів, вона стає більш однорідною, але в тому, що стосується цінностей та стилів життя, вона стає все більш різноманітною, надаючи все більший простір для індивідуального вибору. Акцентуються цінності саморозвитку, освіти, прав і свобод, толерантності, екологічної безпеки, - те що Інгельхард називав пост матеріалізмом[3]. Це призводить до того що сучасний світ перетворюється на величезний ринок стилів життя, можливостей для вибору будь яких цінностей, іноді прямо протилежних.

Цей факт одночасного посилення в умовах глобалізації прямо протилежних соціально-культурних тенденцій, можливо, є наслідком саме зрослої свободи індивідуального вибору, що веде до зростаючої неупорядкованості, варіативності,

детермінованості, непередбачуваності ціннісних, мотиваційних, поведінкових переваг індивідів і груп.

Однак повернемося до того, що в різних культурах один і той же глобальний тренд може відтворюється по різному, детермінуючи часто специфічні тенденції, прикладом чого є унікальність кейсів різних культур ідентичних практик.

Специфічність і унікальність кожної культури забезпечується культурною традицією, каркасним елементом системи культури, яка має у власній структурі центральну зону культури і два функціональних компоненти, як механізми дії. Аналізуючи ж зовнішню архітектоніку сучасної вітчизняної культурної традиції ми можемо говорити про цілісні культурні моделі як окремі макрокультури, які мають відповідну репрезентацію у ціннісній сфері сучасного українського соціуму, завдяки чому власне і відскановуються. Всі вони у сукупності складають єдину культурну традицію певного суспільства і власною взаємодією відображають функціональний конфлікт її складових (креативного і консервативного чинників) [4].

В цьому контексті вітчизняна культурна традиція утворюється такими окремими макрокультурами як матричною актуальною (українська національна культура), актуальною накладеною (російська національна культура), накладеною меморіальною (радянська культурна модель), інокультурними актуальними - європейська і світова (глобалізаційна) макрокультурами. Взаємодія означених макрокультурних утворень в межах єдиної вітчизняної культурної традиції є і механізмом її саморуху. В цьому сенсі, матрична національна культура постає як консервативна складова культурної традиції, тоді як всі інші (радянська, російська, європейська, глобальна) утворюють креативну її складову. Так, разом з поступовим зменшенням ролі однієї макрокультури (давно привнесеної і фактично вже меморіальної – радянської (комуністичної, соціалістичної), посилює вплив інша інокультурна макро-система – глобальна. В цілому, цей процес і видається саморухом культурної традиції, її безупинним функціонуванням [4].

Маркером, якій демонструє динаміку і є репрезентативним щодо зміни смислових векторів культурної традиції – є цінності. І хоча ця сфера досить інерційна де-які зрушення з часом відскановуються. Так під час революції Гідності за методикою Ш. Шварца також було проведено дослідження ціннісних пріоритетів аудиторії Майдану [5]. За результатами досліджень сформована система координат, виявила значно більшу спільність з західноєвропейськими цінностями ніж з даними за попередні роки (зіставляючи дані досліджень ціннісних вісей європейського континенту, проведених за методикою Ш. Шварца за 2008 -2012 роки (М. Руднев, В. Магнум і Евробарометр ми не бачили суттєвих відмінностей України з пострадянським простором[6] і навіть Єрмолаєв А. Левцун А. ледь не єдині хто соціологічно досліджував українській національний характер і дійсно виокремили його специфіку свідчили про ціннісну єдність з росіянами [7]. В період же Майдану ситуація змінилася, точніше почала змінюватися і на перший план вийшли Гідність, Воля, Самоствердження, Реалізація, Новизна–Ризик, Соціальна відповідальність і т.д. Звісно треба

враховувати той факт що аудиторія Майдану не була репрезентативною для населення всієї України (середньостатистичний майданівець – це чоловік середнього віку з вищою освітою і середнім рівнем доходів, мешканець переважно Західної і Центральної України), а також ситуацію високого соціального напруження для якого є характерним оголення критичних, «межових» цінностей.

Однак, беручи до уваги обставину, що ідеї Майдану, як і сама революція Гідності була схвально сприйнята більшою половиною українців (за даними «Демократичних ініціатив» і результатами дослідження інституту соціології НАН України в різний період від 68% до 72% населення підтримали Майдан) наведену ціннісну вісь можна означити і як векторну для стратегічного розвитку суспільства в ціннісній площині [8, 9].

Отже, ціннісна сфера під впливом активних політичних подій також відчула істотні зміни, які вірогідніше за все триватимуть в напрямку означеному Майданом і хоча звісно зміни не відбуватимуться швидко, в силу колосальної інертності ціннісної сфери – зрозуміло одне – вони незворотні. Унікальність же саме української ситуації, стало те, що основою актуалізованих під час революції Гідності Самостійності і Ризику – Новизни залишалась Традиція, яка переважно завжди корелює з Безпекою, Стабільністю, Комфортом, Достатком Гедонізмом. В цьому принципова відмінність «революційної» конфігурації цінностей Майдану від зразків західноєвропейських країн, де Традиція давно «не в пошані» і триває процес постматеріалізації.

Така ситуація крім того що є унікальною, одночасно є і безперечним свідченням того, що новий вектор ціннісної сфери не є запозиченою, нав'язаною інновацією, а є – самостійним, креативним етапом розвитку автентичної культурної традиції, її навіть закономірним рухом з огляду на глобальну динаміку і інокультурні впливи. Варто відзначити, що цінності Безпеки, Стабільності і Комфорту нікуди не ділись – вони так само залишились значимими поза межами Майдану і особливо в східних регіонах. Але стан повної безпеки і спокою в країні навряд чи їх знову виведе на перші позиції, як було до революції. Суспільство не просто змінюється і оновлюється, воно змінюється динамічно, причиною чого є тепер масштабна зовнішня загроза.

В цих умовах українська культурна традиція, як багатолінійний, креативний процес все інтенсивніше верифікує інокультурні інновації «харизматичним змістам центральної зони культури» (С. Айзенштадт), чим детермінує потужні незворотні соціальні зміни, які переформатовують ціннісну сферу нової України. Цей висновок підтверджується і даним останнього масштабного всеукраїнського дослідження «Регион, нация и прочее: междисциплинарное и интеркультурное переосмысление Украины», презентованого Вікторією Середою на різних соціологічних конференціях. Цікаво що результатом дослідження стало виявлення існування не двох моделей пам'яті – української та радянської, а чотирьох: української, імперської, віктимної та радянської [10], що співпадає і з нашим баченням архітекtonіки культурної традиції.

Однак масова свідомість крім динамічного, рухливого шару, якій легко сканується методами соціологічного моніторингу має шари менш рухливі і

інертні – рівень етнічної ментальності (етнічної карти світу), якій межує в своїй основі з етнопсихікою і власне обумовляється в нашій термінології «харизматичними змістами центральної зони культури». Ці рівні скануються значно повільніше і потребують удосконаленої методології.

Зокрема інтерес представляє вивчення всього спектру трансформацій ціннісної сфери українського соціуму під впливом глобальних трендів і їх репрезентація на рівні соціальних практик. Розуміння того як змінюється суспільство, наскільки визначені ціннісні вектори не є декларативними і тимчасовими, які форми адаптації приймають традиційні і релігійні цінності, які тенденції викликають глобальні тренди (віртуалізація, індивідуалізація, мобільність, уніфікація) і чи присутня тут регіональна, гендерна і вікова специфіка, які загальні перспективи інгельхардівської постматеріалізації для України – все це питання і теми для подальших розробок.

1. Михальченко М.І. Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-тсоціології НАН України, 1999. – 526 с.
2. Waters, M. Modern sociological theory”.London: Sage Publication, 1994. Pp. 344-354.
3. Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития М.: Новое издательство, 2011. — 464 с
4. Настояща К.В. Функціонування культурної традиції у соціальному просторі.- Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01- теорія та історія соціології. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2005 – 169
5. Братья или чужаки? / Виталий Лейбин, Валерий Вакарюк, Максим Руднев //Русский репортер. – 2014. – № 41. – Режим доступа: http://expert.ru/russian_reporter/2014/41/bratyailichuzhaki/
6. Єрмолаєв А, Левцун О. «Вишневий сад» українського традиціоналізму» [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vishneviy_sad_ukrayinskogo_traditsionalizmu.html
7. Шостаковський О. Радікалізовані європейці: цінності Євромайдану у порівнянні з європейськими цінностями– Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/01/14/7009459/?attempt>
8. Вектори змін українського суспільства / За ред. д.ек.н В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2014. – 466 с.
9. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. – 780 с. (Додаток: таблиці моніторингового опитування "Українське суспільство - 2015".)
10. Серєда В. Національні ідентичності та історична пам'ять в Україні після Євромайдану [Електронний ресурс] – Режим доступа: <http://social-anthropology.org.ua/seminars/natsionalni-identychnosti-ta-istorychna-pamyat/>

Едуард Мартинюк,

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та методології пізнання Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова;

Олена Никитченко,

доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та філософії культури Одеського національного політехнічного університету (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК КОНВЕРГЕНТНИЙ ПРОЦЕС СУЧАСНОГО РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Сучасне релігійне життя світу відтворюється не лише в нечуваних раніше кількісних показниках (мільярди віруючих, мільйони релігійних об'єднань, тисячі

деномінацій і т. ін.), а й плюралізацією характеристик сприйняття цього феномену, чи то ставлення до нього на рівні окремих особистостей, яких і підрахувати більш-менш точно не можливо, принаймні тому, що навіть ототожнюючи себе з будь – якою релігійною групою, людина може ставитись до неї, по-перше, як до результату свого власного вибору, а, по-друге – саме перебування у тому чи іншому об'єднанні, може відчуватися як тимчасове, бо ніяк не перешкоджає її вільному пошуку саме своєї духовності. Важливим моментом є те, що ці пошуки мають будуватися на принципах толерантності.

Найбільш поширені тенденції в сучасному релігійному житті другої половини ХХ століття ми запропонували назвати «конвергентні процеси» [1, с.45-54]. Сам термін «конвергенція» (від лат. *convergentio, convergo* – сходжусь, наближаюсь) вперше було вжито німецьким вченим Генріхом Фріком в його праці «Порівняльне релігієзнавство» [2, с.134]. Прагнучи до зближення термінології природознавчих і суспільствознавчих наук, розпочатого ще Д.Ф.Шлеймахером, Г.Фрік застосував цей термін у тому значенні, в якому він вже використовувався насамперед в біології, де це поняття характеризує процес виникнення рис подібності в будові і функціях у далеких за походженням організмів внаслідок їхнього пристосування до однакових умов існування. Дослідник використав цей термін для позначення подібних процесів в різних релігіях. Саме у цьому розумінні «конвергенція» вживається і сучасними дослідниками релігійних явищ.

У повоєнні роки ХХ ст. цей термін у релігійному середовищі став вживатися і для позначення фактів «зближення релігій». Це дозволяє семантика цього слова в романо-германському мовному обігу, що, в свою чергу, значно збагачує його сучасний релігієзнавчий зміст. В цьому значенні «конвергенція» охоплює і такі тенденції в релігійному житті, які сформувалися або стали більш наочними саме у другій частині ХХ ст., як то: а) співробітництво релігій (на рівні організацій, громад, вірних) в різних галузях соціальної діяльності; б) потяг до об'єднання різних деномінацій в єдину традицію; в) тенденцію до утворення єдиної світової релігії і т. ін.

Тому «конвергентними процесами» у сучасному розумінні цього терміну можна вважати як ті, що притаманні більш ніж одній релігії, так і ті, що свідчать про тенденції зближення соціальних, доктринальних і організаційних позицій між двома чи багатьма релігіями. Зауважимо, що все відоме про наявність спільного в релігії, те, що дозволяє дослідникові аргументувати, що мова йде саме про релігійне явище, продовжує дискутуватися і у наші часи. У цьому параграфі мова йде лише про ті процеси, які сформувались чи найбільше актуалізувались за останні десятки років. Ними насамперед є: акселерація, актуалізація есхатології, актуалізація соціальних доктрин, американізація, вельтізація, віртуалізація, глобалізація, діалог, екуменічний рух, егосинтонізація, екзотерізація, зростання інклюзівізму, консюмерізм, модернізм, нові релігійні течії, паксізація, приватизація, сучасний релігійний плюралізм, раціоналізація культових дій, ревівалізм, секуляризація, синкретизм, сцієнтизм, уніфікація екстеріоризації, толерантність, фемінізація, фундаменталізм, харизматизація.

Більшість зазначених вище «конвергентних процесів» досліджуються вже багато років, добре проаналізовані в літературі тому у цій статі ми зосередимося на проблемах дослідження толерантності на терені України.

Зауважимо, що хоча всі названі процеси мають самодостатній зміст, вони, по-перше, усією своєю сукупністю засвідчують наявність саме конвергенції в релігійному житті нашої доби, по-друге, стимулюють один другого, а по-третє, корегують чи мають вплив один на одного.

Ще треба звернути увагу на діалектику соціальних явищ і одразу вже додати, що на сьогодні ми фіксуємо наявність дивергентних (протилежних за змістом і формою проявлення) процесів як результату реакції на конвергентні процеси.

Як це відбувається в дійсності, нами буде продемонстровано нижче.

Обмеженість тез дала можливість лише в стислій формі охарактеризувати умови для розгортання яких відкрила доба постмодерну. Але вже з наведеного, стає зрозуміло, що йдеться про достатньо компактну систему аналізу тенденцій сучасного релігійного життя

Це, в свою чергу, дозволяє покращити аналіз релігійного феномену як на рівні поодиноких, виокремлених релігійних інституцій, так і у звичному вже для релігієзнавства дусі компаративістських досліджень релігії. Усі процеси можуть бути співвіднесені з «толерантністю»: останні дослідження з толерантності в релігійній сфері України свідчать про її не високий рівень

Почнемо аналіз толерантності з сучасних тенденцій толерації суспільних відносин в Україні. Як відомо, зі змінами у загальному суспільному середовищі має змінюватись і ситуація в окремих соціальних інституціях.

Зміни про які ми будемо казати також впливають на усі соціальні явища в країні. В першу чергу йдеться про економічну кризу, що охоплює Україну усі роки її незалежності, політичну кризу зі східним сусідом, що зараз має вираз в окупації Криму, та агресію в ОРДЛО, масову еміграцію як одну з рис демографічної кризи, постійного зменшення населення, криза сім'ї, довіри до органів влади тощо

З усіх цих явищ, безумовно складаються фактори впливу на толерантність у суспільстві.

1) Зрозуміло, що російська агресія має своїми наслідками (зростання негативного ставлення до Росії взагалі, як країни, держави, взагалі росіян). Відоме відео з інету: «Ніколи не будемо братами» (однак, авторка Україну залишила)

2) Зростання негативного ставлення в суспільстві до російськомовних громадян. Витівки Фаріон та Ніцой мають багато прихильників у мережах, та не отримують необхідної відповіді від більшості ЗМІ України.

В перші роки після революції Гідності, ми могли пишатися собою, що вона сприяла єднанню нації, котра зміцніла в випадку агресії Росії. Нікому не заважало, ще серед учасників АТО було і є багато російськомовних добровольців у тому загалі з країн, що приїхали захищати українську землю, не володіючи українською мовою. Зараз спроби порушити цю єдність є основною загрозою політичної цілісності країни.

Але головним питанням у цій статті для нас є проблеми толерації в міжконфесійних відносинах та міжрелігійних державних відносинах. Вони взагалі мали свої особливості в історії взагалі та часів нашої незалежності зокрема. Достатньо нагадати, що в 1995-96 рр. минулого століття за словами президента Л. Кучми міжцерковний конфлікт був самим запеклим серед усіх інших суспільних колізій того періоду.

Як і тоді, ми маємо зараз усі різновиди конфліктів, хоча ще жоден з них не досяг того рівня міжрелігійної ворожнечі, що характеризує зараз ситуацію на Близькому та Далекому Сході (з останніх рохінджа у Бірмі на кордоні з Пакистаном), але деякі вбивства на релігійному ґрунті мали місце на терені ОРДЛО і репресії (остання проти «Свідків Іегови» та кримських татар в Криму).

У зв'язку з відмовою УПЦ (МП) визнати Росію державою агресором та визначення нею конфлікту з нею в ОРДЛО як «громадянську війну» ми маємо зростання негативного ставлення в суспільстві до цієї релігійної організації.

Події, що пов'язані з можливістю надання значній частині православним України Томосу від Константинопольського патріарха Варфоломія (йдеться зараз про поєднання в єдину помісну православну церкву в Україні (ЕППУЦ) з громад УПЦКП, УАПЦ, та деяких ієрархів УПЦ (МП) – хоча згоди офіційно з останніх мабуть ще не давав, та навіть якщо деякі архіреї дадуть згоду, то як будуть вести громади православних з їх єпархій, ще невідомо, а ще є проблема анафеми Філарета, форми укладання договору і т.д. і т.п.

В останні роки засади толерації в країні зазнають ще одне випробування, йдеться до ставлення до ЛГБТ та навіть до гендерної політики держави. Єдине, що безумовно єднає керівництво усіх зареєстрованих релігійних об'єднань України це негативне ставлення до цього суспільного феномену, в його несприйнятті на юридичному рівні з іншими соціальними меншинами.

Свобода висловлення такого ставлення, на наш погляд, не має ставитись під сумнів, але зараз вже йдеться про розпалювання ворожнечі на цьому ґрунті.

Недавнє побиття поліціантами супротивників параду ЛГБТ у Києві з одного боку та освячення протоієреєм Мокряком бульвару в Одесі після параду прихильників ЛГБТ в Одесі, та виступу пані Турчинової у соцмережах і т.і. аж ніяк не сприяють соціальному замиренню в суспільних відносинах України.

Як відтінок глобальної ісламофобії можна охарактеризувати негативне ставлення в Україні до мусульман, адже в нашій вони не зробили жодного терористичного акту, але в соціологічних дослідженнях індекс негативного ставлення до них стабільно високий.

Декілька останніх років свідчать про зниження відкритих проявів антисемітизму в Україні, але ще у 2013 році іудейська спільнота мала намір зауважити на наявність певних антисемітських проявів у суспільстві.

Зменшилась значущість негативних випадів проти Новітніх релігій як і їх кількість. З одного боку йдуть процеси їх асиміляції (як про те що у нас йшлося ще 29 років тому), та з меншинами а інше (як воно видно з вищезазначеного) на сьогодні їх безпосередня критика з боку інших релігій, бо вони мають інші проблеми.

Війна Росією поклала край добрим стосункам між представниками майже всіх релігій по кордону з Росією. Бо їх вірні, принаймні в особистостях, що їх представляють, підтримують позиції своїх властей, а вони на боці офіційної державної політики.

1. Мартинюк Е. Конвергентні процеси релігійного життя нашого часу// Християнство доби постмодерну. Наук. збірник. За ред. А.Колодного. – К., 2005.
2. Frick H. Vergleichende Religionwissenschaft. - Berlin und Leipzig, 1928.

Світлана Хрипко,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СТРИЖЕНЬ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНИХ ВИЯВІВ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Феномен світової культури можна вважати духовно-ментальною таїною величної симфонії, де гармонійно поєднано мелодію національних культур, неординарні мотиви етнічної традиції та непересічні нотки найсучасніших постмодерних символів. У чому ж криється синтез вічного і тимчасового в історії етносу, нації, суспільства, певного колективу і кожної людини особисто; в чому ж полягають ті джерела, які виплекали обрії унікальної національної самобутності та об'єднали всіх і кожного під терміном „людство” – питання, проблематика яких є актуальною в житті кожної людини, кожної спільноти, кожної епохи... Будь-яка війна закінчується мирною угодою, будь-яка темрява закінчується надходженням світла. Це є можливим виключно завдяки такому феномену, такій здатності, такому стрижню міжлюдської взаємодії як толерантність. Чинник толерантності завжди вплетений в простір духовного, етнічного, національного, ментального, релігійного. Саме від рівня і змісту толерантності як такої залежить гармонія чи дисбаланс співіснування різних національних і релігійних спільнот.

Світоглядний плюралізм, релігійне розмаїття – характерні ознаки сучасного українського суспільства [1. С.13]. Але в просторі політичних, міжнаціональних, міжконфесійних взаємин, певним чином, простежується і тенденція нетерпимості. Нетерпимість має різні форми вияву – від байдужості до відкритої ворожнечі. Не можна не погодитись – нетерпимість є граничною межею толерантності (терпимості) [1.С.13]. Практична і футурологічна актуальність проблеми стала основою відповідного наукового дискурсу. Так фундаментальні основи феномену толерантності є сферою досліджень Бабія.М [1], чинник толерантності в просторі етнопсихології українців досліджує Длінна Т. [2], до специфіки присутності тенденцій толерантності в проблемі межовості України як втілення проблеми маргінальності звертається Недавня.О. [3], контекст толерантності в просторі виявів української ментальності присутній в роботах Хрипко С. [4-11], чинник толерантності в просторі аксіології освіти як сфери вирішення проблематики виходу з посттравматичного стресу простежується в роботі Яценко Г. [12.С.158-

168.]. Контекстний аналіз рефлексії даного феномену дозволяє прийти до висновку, що толерантність, може бути охарактеризована як морально-практичний орієнтир поведінки соціальних агентів (партій, церков, етнічних груп, окремих індивідів) у процесі їхніх взаємин, який передбачає взаємоповагу, свідому відмову від насилля, приниження гідності один одного. В такому прочитанні толерантність можна трактувати як важливу умову соціальної регуляції міжлюдських відносин. За великим рахунком, толерантність – це внутрішнє подолання нетерпимості до «чужого» на рівні власної совісті.

Етноси... народи... нації..., „я” і „ми”, „ми” і „вони”... ідентичність... етнокультурне коріння..., етнокультурне розмаїття, етноренесанс, етновідродження... В останні часи ми все частіше стинаємось з даними словами і поняттями. Чуємо, сприймаємо (або й ні), аналізуємо, розмірковуємо, осмислюємо. Ці слова є затребуваними як на побутовому рівні, так і в політичній площині, царині науки і освіти, в сфері міждержавних реалій і прогностичних геополітичних ідеологем. Отже - актуальність етнорелігійної проблематики є беззаперечною. Адже кожна національна культура, кожна етнічна палітра сакральної мудрості, кожна історична епоха і навіть кожна миттєвість буття окремої особистості чи спільноти збагатили скарбницю духовно-ціннісного досвіду людства в історії світової цивілізації. Українська духовна культура не є винятком.

Осмислюючи специфіку присутності чинника толерантності в просторі цінностей і констант української сакральної традиції ми приходимо до наступних положень.

У більш ніж специфічній динаміці історичного процесу духовної еволюції людства, де кожна нація по-своєму неординарно і не схоже на інші спільноти йшла до вершин чи до безодні (то зникаючи під тиском геополітичних реалій, то займаючи чільне місце в поступі цивілізації), феномен української етноментальності засвідчив своє неординарне значення, зумовлюючи грані духовної „безодні” чи „височини” як у долі нації, так і у багатьох її представників. Образне мислення і багата уява, які завжди були притаманні українському світогляду, зумовили популярність ототожнення України з містичним Феніксом, що простежується в художній і науковій літературі. Фатальний збіг образного і буквального дозволив навіть представникам наукового релігієзнавства (попри всі стилістичні канони) констатувати "той прояв Божою чудодійства, завдяки якому Україна існує і фізично, і духовно, незважаючи на всю трагічність своєї долі".

Вивчення етноментальності та її релігійних ознак є однією з стрижневих тем в українській історико-філософській науковій думці. Адже рівень знаності і помітності нації в історії людства найчастіше прямо пропорційний рівню національної самосвідомості, яка уособлює глибинний пласт життєформуючих чинників-концентрів: природа, історія, мова, державність, культура, філософія, а особливо - релігія і духовність. Синтез гнучкості і міцності останніх є відбитком моральної зрілості нації, що поступово й проектує феномен менталітету.

Отже, можемо сформулювати визначення ментальності: це соціальний феномен, що в етно-національному контексті віддзеркалює специфічний “стиль” світосприйняття, який абсорбує тривалий процес духовного буття суспільства у

більш-менш сталих геополітичних, ландшафтних, соціальних і освітньо-культурних умовах. Причому першофеноменом до духовно-релігійної сфери буття є саме етноментальність, а не навпаки. Зміст останньої обумовлює як ціннісний вимір духовності, так і своєрідне ставлення до трансцендентного.

Не існуючи відірвано від своїх носіїв, феномен ментальності (що фокусується перед усе на етнічному чиннику) несе позитивне зерно патріотичного забарвлення та національної самодостатності; спонукає до пошуку інформації чи принаймні до роздумів про своє національне коріння, джерела духовності, освітньо – виховні ідеали, місце в історії тощо. Саме тому тема менталітету була вилучена з інформативних джерел в колоніальні періоди історії України і заблокована для наукового дослідження в радянський період.

Ментальність, таким чином, засвідчує себе як життєдайне і кордоцентричне ядро окремо взятого етносу, адже вона не може залишитись лише в концепції як релігія, в пам'ятках культури як духовність, в історичній інформації як зниклі нації і народи. Менталітет можна охарактеризувати як вічний шанс життєдайності, котрий залишається у нації навіть попри політику геноциду, офіційне невизнання чи заборону тощо.

Враховуючи комплексність феномену національного менталітету, відзначимо пласт його духовно-релігійних вимірів, який в україноцентричному контексті можна характеризувати такими складовими:

- помітна релігійність, що одночасно поєднується з відсутністю фанатичного струменя у вираженні віри, явним антиклерикалізмом, несприйняттям ортодоксальної догматики, незацікавленістю теологічними концепціями, толерантним ставленням до представників релігійного іншодумства, релігійно-плюралістичним світоглядом і розгорнутим досвідом вільнодумчих позицій;

- домінанта ідеї простонародності, що зумовила практичну простоту віри, перевагу емоційно-почуттєвої сфери, природо- та обрядовірство, побожність і забобонність;

- акцент жіночого мотиву в духовному досвіді, що спродукував схильність до миролюбства, дипломатизм, компромісність, толерантність, мрійливість, романтизм, чутливість, вразливість, культ матері і подружньої оселі, але й не зменшив у національній ментальності рис відгомону лицарської вдачі козацько-запорізького періоду – це: динамізм, рухливість, мобільність, відчайдушність, свободолюбство, завзятість, фаталізм і затятість, невибагливість, мужність, самодостатність, відчуття власної гідності, дух лицарства і шляхетності - риси, які в релігійному ракурсі віддзеркалились аскетичним способом життя, нехтуванням земними цінностями і іншими чинниками;

- сімейний “орієнталізм” і помітне освячення родинної тематики, які в релігійному контексті уособились не тільки тяжінням до давньоукраїнського слова "Бог" (і не витісненням його грецьким theos), а й характерним ототожненням розуміння Бога з господарем і хазяїном окремої оселі-господи, багатством і благодійництвом, що засвідчують широковживані словоповтори і словотворення: "Господь Бог", "Господи, допоможи", "Дай Боже" тощо;

- тяжіння до "світла", "добра", "краси", "миру" як складових вищої Духовної Істини, яке в релігійному зрізі зумовило помітне ігнорування т.зв. "темних сил" (в національному релігійному світогляді, як язичницького, так і християнського періодів світ демонології та світ антихриста ніколи не вважався рівним за своїми силами та обсягом влади зі "світом Божественним"). Це, на нашу думку, спродукувало відсутність духовного протиставлення і чіткої духовної поляризації добра і зла в духовному досвіді українства;

- помітний духовний кордоцентризм, що в поєднанні з феноменом "українського традиційно-динамічного консерватизму" засвідчив не тільки життєдайність гуманістичного ядра національного менталітету, універсальність і природність головних його рис, а й спроможність протистояти комплексу асимілятивних течій і цим унебезпечувати націю в часи лихоліття.

Беззастережна орієнтація на західні/східні норми і цінності життя без урахування ментальних особливостей нації, духовного, освітнього та історичного досвіду України є, на нашу думку, хибним шляхом. Духовно-національне відродження України можливе при толерантному ставленні до інших цінностей, за умов вивчення і дослідження цінностей і констант, власне, українських. Увесь комплекс виявів української ментальності, за великим рахунком, втілює етно-національну специфіку репрезентації толерантності як загальнолюдської цінності і духовного фундаменту для мирного співіснування.

1. Бабій М. Толерантність: теоретичні та практичні засади // Українське релігієзнавство. Бюлетень Української асоціації релігієзнавців і відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України № 4. - Київ-1996. - С.13-24.
2. Длінна Т. Деякі етнопсихологічні аспекти української релігійності // Українське релігієзнавство. Бюлетень Української асоціації релігієзнавців і відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України № 3. - Київ-1996. - С. 27-29.
3. Недавніа О. Феномен Українського християнства; між Сходом і заходом // Українське релігієзнавство. Бюлетень Української асоціації релігієзнавців і відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України № 5. - Київ-1997. - С.40- 44.
4. Khrypko Svitlana. A WIDOW'S IMAGE ON THE BIBLE PAGES – Київські філософські студії [Текст] : Матеріали наукової конференції (м. Київ, 17-18 травня 2018 р.) : тези доповідей.- С.164-169
5. Хрипко С. А. Геополітика та геопсихологія як джерела формування специфіки української релігійності та характерних ознак національної ментальності // Науковий часопис НПУ ім. М.Драгоманова. Серія №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – № 29 (42). – С. 50-59.
6. Хрипко С. ЦІННІСНА АКЦЕНТУАЦІЯ СТАТУСУ І ОБСЯГУ ЗАХИЩЕНОСТІ ВДОВИ І СИРОТИ В СТАРО- ТА НОВОЗАПОВІТНІЙ ТРАДИЦІЇ // Схід . Аналітично-інформативний журнал. — 2018. - №3 (155) .-С.49-53
7. Хрипко С. А. Постать і образ вдови в українській та біблійній традиції // Науковий часопис НПУ ім. М.Драгоманова. Серія №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – № 28 (41). – С. 7-25.
8. Хрипко С. А. Віфлеєм – в родині кожного з нас // Науковий часопис НПУ ім. М.Драгоманова. Серія №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – № 30 (43). – С. 9-16.
9. Хрипко С. А. Геополітика та геопсихологія як джерела формування специфіки української релігійності та характерних ознак національної ментальності // Науковий часопис НПУ ім. М.Драгоманова. Серія №7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. Наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – № 29 (.42). – С. 50-59.
10. Хрипко С.. Трипільські Венери і українські Мадонни – молитва Небу втілена в землі // Наука про культуру: культурологія, CulturalStudies, культуроведение. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015 – С.266-286.

11. Хрипко С. Духовно-релігійні вияви української ментальності [Текст] : дис... канд. філос. наук: 09.00.11; Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2003. 189 с.
12. Яценко Г., Хрипко С. Комунікативна складова аксіології освіти як духовний феномен і праксеологічний інструмент подолання посттравматичного стресу в умовах війни // Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни – Міжнародне науково-практичне видання/ за ред.: І.Маноха, Г.Собчук. – Том II – Варшава – Київ Пан-Гнозис, 2018. –634с.

Олег Шепетяк,
доктор філософських наук, професор кафедри філософії
Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна)

ДРУГИЙ ВАТИКАНСЬКИЙ СОБОР ЯК ВИРАЗНИК ДОКТРИНИ ТОЛЕРАНТНОСТІ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

У ХХ столітті відбулась одна з найважливіших подій в історії сучасної Католицької Церкви – Другий Ватиканський Собор, який тривав у 1962-1965 роках. Собор був скликаний і відкритий Папою Іваном XXIII (1958-1963), а після його смерті роботою Собору керував Папа Павло VI (1963-1978). Собор не прийняв жодної нової догми і не поборював ніякої ересі. Натомість поставив собі за ціль новим поглядом подивитися на міжцерковні і міжконфесійні відносини. Собор став кульмінаційною точкою розвитку доктрини толерантності Католицької Церкви. Наслідком Собору стали серйозні реформи в житті Церкви. Собор ухвалив шістнадцять документів. Першим документом Собору є Конституція про Священну Літургію «Sacrosanctum Concilium» (Святий Собор). Цим документом Собор реформував літургію римського обряду. Головним новаторством цієї конституції є наближення літургії до народу. Собор дозволив служити літургію національними мовами, хоч нормативною мовою римської меси залишається латинська. На практиці служіння меси латиною після Собору стало рідкістю, а в більшості католицьких храмах використовуються місцеві мови. Змінилася архітектура храмів: досі в римо-католицьких храмах головні престоли стояли біля абсиди, так що священник міг стояти тільки задом до людей; тепер у храмах встановлюють престоли так, щоби священник міг під час меси стояти лицем до людей. Досі Тілом і Кров'ю Христовими причащалися тільки священники, а мирян причащали тільки Тілом Христовим. Собор дозволив під час урочистих святкувань причащати мирян двома видами. На практиці причастя мирян двома видами стало загальноприйнятим. Були змінені ризи духовенства на більш прості і скромні. Якщо досі миряни були здебільшого пасивними спостерігачами літургії, то тепер їм передана значна частина служіння. Окрім цього змін зазнали літургійні молитви, церковний календар, піснеспіви тощо. Богослужіння наповнилось біблійними читаннями. Незважаючи на те, що ця конституція стосується передовсім літургії римського обряду, введені в ній зміни торкнулися літургій усіх обрядів Католицької Церкви, які були змінені за нормами цієї конституції. В Українській Греко-Католицькій Церкві офіційною мовою літургії є старослов'янська, але після Собору українські греко-католики повсюдно почали використовувати для літургії українську мову та мови діаспори.

В кінці ХХ столітті богослужіння українською мовою переклали й деякі українські Православні Церкви.

Другим документом Собору є Догматична конституція про Церкву «*Lumen Gentium*» (Світло народів), яка складається з 69 статей і розділена на вісім розділів. Особливістю цього документу є нове визначення природи Церкви. Вихідним твердженням еклезиології є: *Extra ecclesiam nulla salus* (поза Церквою немає спасіння). Однак відкритим залишається питання: що саме потрібно вважати Церквою? Досі католики стверджували, що поняття Церква Христова і Католицька Церква тотожні, а тому поза Католицькою Церквою немає спасіння. Отці Собору визначили, що поняття «Церква Христова» ширше, аніж поняття «Католицька Церква». Христос дарує спасіння й через інші Церкви, які зберігають ту саму віру, що й католики. Для співвідношення між цими поняттями Собор відмовився від зв'язки «*est*» (є), а використав висловлювання «*subsistit in*» (здійснюється в). Пізніші роз'яснення рішень Собору розкрили зміст цього твердження так: Церква Христова як інституція спасіння в повноті перебуває в Католицькій Церкві, однак вона присутня і в інших Церквах та церковних спільнотах в тій мірі, в якій у них присутнє істинне віровчення, дане Христом у Святому Письмі та Переданні Церкви.

Третім документом Собору є Пастирська конституція про Церкву в сучасному світі «*Gaudium et Spes*» (Радість і надія), яка складається з 93 статей і має складну структуру. Цей документ є реакцією Церкви на нові соціальні обставини, в яких вона опинилася. Християнин ХХ століття зіткнувся з новою дійсністю, яку не бачив у минулому. ХХ століття стало часом стрімкого розвитку науки і техніки, демократії і всесторонніх свобод, але воно принесло й низку проблем, які нищили основи християнської цивілізації. Собор цим документом висловив позицію Церкви щодо змін соціального життя. В документі підкреслюється цінність і важливість цивілізаційних здобутків, але й застерігається перед небезпеками. Учасники Собору визначили пріоритетними завданнями християн підтримку гідності сім'ї і шлюбу, сприяння культурному розвитку, активність в економічно-суспільній сфері, участь християн в політиці, підтримка миру і розвиток міжнародного співтовариства. Четвертим документом Собору є Догматична конституція про Божественне Одкровення «*Dei Verbum*» (Слово Боже). Конституція складається з 26 статей та розділена на шість розділів. Цим документом Собор актуалізував роль Біблії і Передання у Церкві. Окреслив відношення Священного Писання і Передання, показав рівноцінність Старого і Нового Завітів.

Наступні дев'ять документів Собору мають статус декретів. П'ятим документом Собору є Декрет про місіонерську діяльність Церкви «*Ad gentes*» (До народів). Він складається з 41 статті, розділених на шість розділів. В документі наголошується, що проповідь Євангелія є головним завданням Церкви, через яке вона наслідує Христа і апостолів. В документі викладені принципи католицького місіонерства, зокрема підкреслюється, що місіонери зобов'язані поважати культури народів, яким проповідують. Місіонери закликаються співпрацювати як із християнськими, так і з нехристиянськими організаціями, задля покращення умов життя людей, серед яких проводяться місії. Декрет приписує обов'язковість

катехуменату для людей, які навертаються до християнства, робить особливий наголос на катехитичному служінні та на необхідності релігійного навчання. Шостим документом Собору є Декрет про Східні Католицькі Церкви «*Orientalium Ecclesiarum*» (Східні Церкви). Документ складається з 30 статей, об'єднаних у вісім розділів. Документ визначає цінність богословських та літургійних традицій Східних Церков, закликає їх плекати та розвивати. Також в документі окреслюються межі самоуправності Східних Церков, визначаються відносини синодів і глав Східних Церков з Апостольською Столицею. Важливий наголос зроблено на необхідності розвивати добрі відносини між Східними Католицькими Церквами та Церквами, які не перебувають у єдності з Католицькою Церквою.

Сьомий документ Собору – це Декрет про пастирське служіння єпископів у Церкві «*Christus Dominus*» (Христос Господь). Він складається з 44 статей, об'єднаних у три розділи, кожен з яких має декілька підрозділів. Декрет визначає права і обов'язки єпископів, їхню роль у Церкві, відношення правлячих єпархіальних єпископів, єпископів-помічників, митрополитів та інших. Також декрет встановив єпископські конференції, визначає їхні права і обов'язки. Так само Собор окреслив роль священників. Це було зроблено у восьмому документі Собору – Декрет про служіння і життя пресвітерів «*Presbyterorum Ordinis*» (Священничий чин). Цей декрет складається з 22 статей і містить три глави. Документ визначає обов'язки священників. Особливий наголос робиться на служінні літургії та молитвах добового кола.

Дев'ятий документ Собору – Декрет про єкуменізм «*Unitatis Redintegratio*» (Відновлення єдності) – складається з 24 статей, об'єднаних у три розділи. Документ визначає принципи єкуменізму в Католицькій Церкві. Досягнення єдності визначається головним завданням Церкви, підкреслюючи особливості діалогу зі Східними Церквами та із західними протестантськими спільнотами. Десятий документ Собору – Декрет про оновлення чернечого життя у сучасних умовах «*Perfectae Caritatis*» (Досконала любов) – присвячений чернецтву. Документ складається з 25 статей. В документі проведений аналіз євангельських рад чистоти, убогості і послуху, які є основою чернецтва та викладені поради їхнього втілення. Одинадцятий документ Собору – Декрет про підготовку до священства «*Optatum totius*» (Ясно усвідомлюючи) – присвячений підготовці духовенства. Окрім вступу і висновку, документ містить 22 статті, об'єднані у сім розділів. Цим декретом Собор провів реформу закладів формації і навчання духовенства з ціллю приведення їх у відповідність до вимог часу. Собор реформував устрій духовних семінарій, переглянув перелік предметів, які повинні вивчати семінаристи. Особливий наголос Собор зробив на тому, що підготовка духовенства не може бути універсальною, а повинна відображати особливості культур тих народів, серед яких вони згодом працюватимуть. Дванадцятий документ Собору – Декрет про засоби масової комунікації «*Inter Mirifica*» (З числа незвичайних) – присвячений присутності Церкви в засобах масової інформації. Декрет визначає, що Церква повинна використовувати сучасні ЗМІ для проповіді Євангелія і високих моральних цінностей. Тринадцятий документ Собору – Декрет про апостольство мирян «*Apostolicam Actuositatem*» (Апостольська діяльність). Документ складається з 33 статей, об'єднаних у шість

розділів. Документ був революційним, оскільки досі миряни відігравали у проповідництві, апостольському служінні, дияконаті незначну роль, а після Собору миряни отримали виключну роль у всіх сегментах життя Церкви.

Три наступні документи Собору мають статус декларацій. Чотирнадцятий документ – це Декларація про релігійну свободу «*Dignitatis Humanae*» (Гідність людської особи). Він складається з 15 статей. Документ визначає свободу совісті базовим принципом християнства. Проповідь повинна закликати людей до прийняття Христового Євангелія, але в жодному разі не змушувати. Справжнє навернення можливе тільки в умовах свободи, тому Церква і державні уряди повинні дбати про свободу всіх людей у релігійній царині. П'ятнадцятий документ Собору – це Декларація про християнське виховання «*Gravissimum Educationis*» (Найважливіше у вихованні). Документ складається з 12 статей. В декларації підкреслене значення виховання в особистісному становленні людини, вказано на виключну роль батьків, школи і Церкви у вихованні, а також наголос зроблено на цінностях, які повинні лежати в основі виховання. Шістнадцятий і останній документ Собору – це Декларація про ставлення Церкви до нехристиянських релігій «*Nostra Aetate*» (Наш час). Документ складається з п'яти статей. В декларації наголошується, що відносини між релігіями світу повинні ґрунтуватися на взаємній любові і повазі. Католицька Церква з особливою пошаною ставиться в інших релігіях до всього, що є добрим. Собор закликав забути всі негаразди, які виникали між релігіями в минулому і почати конструктивний діалог заради спільного блага людства. Особливо Собор засуджує нетерпимість і дискримінацію за релігійною ознакою.

1. Congar Y. Le concile de Vatican II. Son Église, peuple de Dieu et corps du Christ. – P.: Beauchesne, 1984.
2. Congar Y. Le deuxième concile du Vatican (1959-1965). – Rome: École française de Rome, 1989.
3. Pesch O.H. Das Zweite Vatikanische Konzil – Vorgeschichte, Verlauf, Ergebnisse, Nachgeschichte. – Würzburg: Echter Verlag, 1993.
4. Philips G. L'Église et son mystère au IIe concile du Vatican: histoire, texte et commentaire de la Constitution Lumen Gentium. – Paris: Desclée et Cie, 1967.
5. Ratzinger J. Die erste Sitzungsperiode des Zweiten Vatikanischen Konzils. Ein Rückblick. – Köln: J.P. Bachem Verlag, 1963.
6. Servigny G. La Théologie de l'Eucharistie dans le concile Vatican II. – Paris: Editions Téqui, 2000.
7. Vezin J.-M., Villemin L. Les sept défis de Vatican II. – Paris: Desclée de Brouwer, 2012.
8. Villemin L. Des théologiens lisent le concile Vatican II: Pour qui? Pour quoi? – Paris: Bayard, 2012.
9. Wassilowsky G. Zweites Vatikanum – vergessene Anstöße, gegenwärtige Fortschreibungen. – Freiburg im Breisgau: Herder, 2004.
10. Wenzel K. Kleine Geschichte des Zweiten Vatikanischen Konzils. – Freiburg, Wien: Herder Verlag, 2005.

Валентин Буркало,
кандидат філософських наук, доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна)

СВІТОГЛЯДНА УСТАНОВКА НА МИР ЯК ОСНОВА ТОЛЕРАНТНОСТІ

Глобалізація та Інтернет – зовнішня форма внутрішнього єднання людства. Зовнішня інтенсифікація контактів культур, рас, етносів, субкультур водночас і

згладжує, і виразніше окреслює їх внутрішні індивідуальні та колективні світоглядні відмінності. Чим жорсткіші світоглядні установки, чим сильніша ідентифікація з групою, тим сильніше відчуття соціальної дистанції щодо культурно неприйняттого, тим вища ймовірність нетолерантного ставлення до „не свого”. Світогляд і відповідні світоглядні установки – це зовнішня форма внутрішньої якості свідомості. Матеріалістична наука в її протистоянні з релігією, існуючі ідеології, релігії, філософські системи з їх цільовими аудиторіями є радше чинниками настороженого відношення до опонента, ніж засобом світоглядного єднання. Світоглядно примирити їх може філософія Єдиного Життя. Постулати філософії Єдиного Життя розкривають атрибутивні вимоги до якості прояву індивідуальної свідомості в організмі Єдиного.

Установка – вольове рішення щодо якого-небудь прояву індивідуальної свідомості Єдиного Життя. Вона або сприяє, або ж порушує якісну цілісність структури Єдиного Божественного Буття [6, с. 92]. Установка на мир і примирення сприяє якісній цілісності Єдиного Буття. Добра воля індивідуальності спрямовує власну свідомість (систему зв'язків, що здійснюють Єдність Життя) проявлятися (розгортати сутність власного Я відповідними причинами та наслідками) миром Єдиного Життя. „Інший/а” за такої світоглядної настанови вже не є і не може бути чужим. Він, як і Я, закономірна структурна одиниця Єдиного в Його Єдиному Житті. Єдине Життя є єдиним для нас обох. Я є в моєму Єдиному Житті єдиний з „іншим” як моїм, а не чужим. „Інший/а” є вже моїм єдиним Життям. Мій закономірний розвиток передбачає закономірний розвиток „іншого” в нашому Єдиному Житті.

Толерантність є атрибутивною властивістю індивідуального духу як глибинної структури Я, як індивідуалізації Бога. Власне „індивідуальний дух – це свідомість, запліднена Любов'ю (тяжінням, толерантністю) до Єдиного Життя” (Постулати Єдиного Життя [4]). Відсутність толерантності – це відсутність сили тяжіння до Єдиного Життя, брак любові щодо світу. Чим більш розвинутим є дух, тим більшою є толерантність, тим сильнішим є тяжіння (прихильність) до інших, тим більшим є масштаб Любові і творчі можливості в Єдиному Бутті має носій даної свідомості. Розвиваючи свою толерантність, дух примножує свої творчі можливості, спрямовані на розвиток інших як своїх, на Благо Єдиного. Толерантність – закономірний продукт установки свого світогляду на мир з „іншим”. Це необхідна умова люблячої зворотної реакції Єдиного Життя на нас обох і нашу взаємодію. Будь-які світоглядні перекирення (нетолерантність) у нашому відношенні до „іншого/ої”, а, отже, до Єдиного Життя сприймається Єдиним Життям як спотворення дійсного, істинного нормального ходу розвитку Єдиного Життя в Бутті Єдиного.

Формування установки на мир з іншим і толерантного відношення до нього потребує спочатку вольових зусиль. Згодом повтори поведінки відповідно до прийнятої свідомістю установки призводять до автоматизму її прояву. Автоматизм установки на мир і примирення формує толерантність як рису характеру. Вона закріплюється в характері як стійка властивість реагувати толерантно на незвичні прояви інакшості. Вироблення толерантності потребує постійного динамічної перебудови себе, вміння бачити власний консерватизм,

ксенофобські елементи в структурі власної свідомості і вчасно їх долати, перевиховуючи себе.

Єдине Життя своїми живими Принципами Примирення примирює все в Єдиному Житті. Вони – основа Єдиного Буття. Знання про ці Принципи дозволяє усвідомлено формувати установку на мир у власній свідомості. Толерантність як результат світоглядної настанови на мир обумовлена складовими самої настанови (когнітивна, афективна, конативна). Провідну роль відіграє когнітивна складова, яка передбачає визнання іншого як рівного собі. Вона впливає з основного Закону Єдиного Життя - кожен на своєму місці і в гармонії [3, с. 42]. Афективна складова (чуттєвий образ іншого) настанови за наявності відповідного масштабу любові полегшуватиме толерантну поведінкову дію (конативна складова) щодо іншого в конкретній ситуації. За дефіциту: а) любові когнітивна складова покликана приборкувати і спрямовувати афективну складову настанови на примирення, звужуючи, приборкуючи і трансформуючи негативний емоційний потенціал соціального сприйняття іншого; б) знань (у зовнішніх шарах свідомості, бо у внутрішніх шарах свідомості – в серці, тобто на рівні духу, Знання про Єдине Життя завжди присутнє в кожному) наявність любові як сили почуттів посилюватиме ймовірність свідомого перегляду власних упереджень щодо іншого. Спочатку, ймовірно, це відсторонене сприйняття. Згодом – зацікавлене, поступово звільняючись від культурних стереотипів, фільтрів сприйняття власної групи, бачення в іншому його людяності і божественної природи, а отже, закономірності в Бутті Єдиного. В граничних ситуаціях, коли поведінка представника не своєї культури є неадекватною чи агресивною, толерантність може і повинна проявлятися як звична загальнолюдська типова щодо даної поведінки реакція, без привнесення ксенофобських негативів.

Для нас важливим є твердження у „Віхах майбутнього” як одній з Книг Єдиного Життя, що: „Здібність усвідомлювати законність будь-якої народженої в будь-якому світі форми – критерій істинності індивідуального духа і можливості його розвитку. Замкнутість, зацикленість свідомості на якій-небудь формі прояву духа і, отже, нетерпимість до іншої форми такої можливості поступу шляхом вдосконалення не дає” [3, с. 40]. Тут наголошено на прямому зв'язку між наявністю у свідомості висновку про законність іншого, істинним станом свідомості і можливістю розвитку. Висновок у власній свідомості про законність іншого і актуалізована присутність цього висновку в свідомості власне і є настановою толерантності, прихильності до іншого. І тільки за умови відношення до іншого через світло призми толерантності, а, отже, і примирення з іншим, стан нашої свідомості відповідає істині Єдиного Життя. І тоді наша свідомість є істинною, маючи можливість подальшого вдосконалення. Нетолерантність до іншого є фактором обмеження самої можливості просування і руху по шляху власного вдосконалення. Нетолерантність активізує механізми захисту Єдиного в Його Єдиному Житті від збурювача нетолерантності. Нетолерантність – це згусток темряви у енергетичному полі свого Я, з якою „потрібно розлучатися у власному самоусвідомленні свого Єдиного Життя – напевно” [5, с. 229]. Нетолерантність – штучно створена у власному самоусвідомленні структура незаконного Буття. Природною структурою духу (глибинних шарів

свідомості) є Любов, тяжіння, толерантність до Єдиного Життя. Якщо людина стає заручником штучної структури, то „вона *неодмінно* буде розчавлена власним Єдиним Життям” [5, с. 183]. Отже, на індивідуальному рівні установка на мир – це примирення в собі моїх внутрішніх світів (духів, свідомих систем мого Я, тих індивідуалізацій всередині людини як мікрокосму, гармонійне співіснування яких і робить мене цілісною істотою) і примирення себе зі світом. Тільки внутрішній мир дозволяє людині бути в мирі зі світом (макрокосмосом).

„Установка індивідуалізованої свідомості Єдиного Життя на прагнення до вищого рівня творчого служіння Єдиному у всіх сферах власного життя є рятівним колом спасіння на *будь-яких* стадіях та рівнях індивідуального та духовного розвитку” [5, с. 198]. „Шляхом самоусвідомлення Єдиного Життя людина може вийти на *правильне*, в плані Єдиного, сприйняття *власного* Єдиного Життя і свій правильний, закономірний, індивідуальний прояв в якості законної творчої одиниці Єдиного Буття” [5, с. 204]. Тому „Дійсну свободу власному духу може дати тільки цільова настанова самоусвідомлення на власні закономірні прояви в ім'я Блага Буття Єдиного” [5, с. 223]. Помилки світоглядних настанов особистісних свідомостей до вироблення людством дійсної власної філософії Єдиного Буття дорого коштували і коштують людям [5, с. 223].

Нетолерантність притаманна особистостям – вкрай індивідуалізованим індивідуальностям, які йдуть в розріз з Єдиним Життям. Вони „не жаліють ні себе, ні інших через свої дикі амбіції, ...нехтують найсвятіше – основи Єдності Життя. Прийняти як належне чиюсь дурість, присвятити силу своєї Любові до Життя на терпеливе подолання чиєїсь тупої упертості надто складно. Таке випробування не завжди під силу навіть дуже глибоко посвяченим в таємниці Єдиного Буття. В цьому полягає їх вибір Єдиного Життя. Активна позиція Любові до нерозумних поки що індивідуальних одиниць Буття *найбільш* цінується Єдиним. Вибір такої позиції безумовно Вітається... Знання цих Законів Єдиного Буття допомогло б кожному, що біситься в його Виборі Єдиного Життя” [2, с. 6-7].

Особистісна установка якісно відокремлює Буття особистісної таким чином [образом] людини від закономірного, в Плані Єдиного, Життя [2, с. 40]. „Жорсткість і принциповість установок – дитячі *ясла* творчої індивідуальності Людини” [2, с.7], і „...неможливо, хто вчепився за які б не було установки власного Я здійснювати дійсне самоусвідомлення (власну індивідуальну свідомість) Єдиного Життя” [2, с.9].

„Установчі думки індивідуально зрілої людини діють практично безвідмовно в Єдиному Житті. Це потрібно знати людям, щоб не допускати фатальних помилок власного Буття... Відповідальне відношення до будь-яких еманцій своєї свідомості, одвічна установка власного небажання нашкодити кому-небудь, чому-небудь в Єдиному Житті, повинні стати визначальними факторами життя безумовно зберігаючого себе в перипетіях власного буття людства” [2, с.10]. „*Ніяке* спасіння (ні духовне, ні моральне, ні фізичне) неможливе (!) без свідомого переключення власного Буття – без *добровільної* установки даної індивідуалізованої свідомості на відповідний *закономірний* в Плані Єдиного Буття *лад* власного життя” [2, с.24]. Боротьба амбіцій, „добра” і

„зла”, незакономірна (!) для Єдиного [2, с.29]. В ладу з собою і Богом самосвідомість має природну можливість не боротися ні з собою, ні з іншими за дійсний розвиток можливості власного Буття: в ній зацікавлене Єдине Поле Життя.[2, с. 30]. Будь-яка боротьба не примножує, а якимось чином [образом] калічить Єдине Енергетичне Поле Буття [2, с. 32].

Таким чином, в Єдиному Житті Єдиного і Його Любові (Святому Духові - Енергії Любові Єдиного Життя – Психічній Енергії) до Свого Єдиного Життя є закономірний і незакономірний шляхи: 1) якісна свідомість індивідуальності (прояв Ієрархічної структури власної індивідуальності, коли дух спрямовує душу, а душа тіло) – наявність закономірного світогляду (філософія Єдиного Буття) – закономірні установки свідомості (зокрема на мир і примирення) – толерантність до іншого/ої (тяжіння, Любов до свого Єдиного Життя) – якісна цілісність структури Єдиного Життя – можливості для власного розвитку себе і Єдиного в нашому спільному Єдиному Бутті, що веде до нової єдності (духовності) та індивідуалізації в Плані Буття Єдиного; 2) неякісна свідомість особистості (егоцентризм) – наявність часткового світогляду, що заперечує інші (релігійного, матеріалістичного, політико-ідеологічного) – інтолерантні установки (відсутність любові до не своїх, „чужих”) – руйнація якісної цілісності структури Єдиного Життя – активізація механізмів захисту Єдиного від егоцентрованої особистості з: а) „обмеженням чи ізоляцією осередку свідомості в його творчих проявах з наступним самовиродженням”; б) або з можливістю учнівства, прозріння і преображення („підключенням до Ієрархічної системи Учнівства – Спасінням (заплідненням індивідуальної свідомості Любов’ю до Єдиного Життя) з творчим виходом на Всезагальну Єдність Буття” [4]).

Спроби духовного розвитку людства, спрямовані на розвиток закономірної (Божественної) Єдності Життя завжди закінчувались сумно в егоїстично орієнтованому світі людей, бо вища мораль „людина для людства” , без духовного підґрунтя – „для Бога, для Єдиного Життя” перетворюється у відразливу ницість боротьби за відчуття власної переваги особистісних, вкрай індивідуалістично перероджених самосвідомостей [2, с.8]. Така філософська стеля людського світосприйняття, тобто обмеженість світогляду (колективного свідомого за К. Юнгом чи системи Буття, самоусвідомлення з позиції філософії Єдиного Життя [1, с. 24]) не дає людському самоусвідомленню Єдиного Життя вибратись із розмаїтих особистісних зацікловань власного Буття [2, с.18].

Будь-яка якісна зміна світосприйняття даного самоусвідомлення призводить до зміни установок (наприклад, зміна установки з нетолерантної на толерантну), обумовлюючи трансформацію обставин Єдиного Буття. Так зживаються (перетворюються) кармічні установки (нежиті зв’язки) [2, с.74]. Конфлікти – нестиковки невідповідних якостей індивідуальних свідомостей – непередбачені в закономірному Житті Єдиного. Конфлікти виникають за будь-якої невідповідності якості даних самоусвідомлень Плану Єдиного Буття (даному енергетичному рівню Єдиного Енергетичного Поля Життя, що відповідає Єдиному). Якщо спалахують війни, вирують цунамі, суспільство роз’їдають різного виду тероризм і все нові інфекційні напасти, це означає не більш й не

менш, як Захист Світобудови від чужих Її проявів самоусвідомлення даної Її системи Життя [2, с. 100].

В § 41 Книги „Святий Дух Єдиного Життя” розкрито проблему відношення до закореніло зухвалих порушників єдності життя. Нестерпна поведінка особистостей, „що розперезались” [егоїстів, для яких не існує ні людських, ні Божественних законів] ставить дійсних Служителів Єдиного Життя перед проблемою закономірної підтримки можливості свого власного людського життя [7, с. 133] (проблема святих, Сократа, Піфагора, Ісуса, Джордано Бруно, Махатми Ганді, М.-Л. Кінга, Н. Мандели, А. Шептицького, Л. Лук’яненка, О.Сенцова). Їх небажання жити в світі егоїстів загрожує глобальною катастрофою всього даного Буття. „І нема міри тієї любові, самодисципліни і терпіння, які вимагаються від справжньої людини – людства, в плані збереження самої можливості земного життя в Плані Єдиного Буття! Питається, чи можна дати гідну відсіч шкідливій особистості, що плете інтриги чи відкрито провокує добропорядних, або ж все таки необхідне покірливе безмовне, завжди жертвоне несення свого Служіння Єдиному Життю разом зі всіма тягарями егоїстичного людського життя? Відповідь наступна. Всьому в процесі Єдиного Життя приходить кінець, як будь-якому початку – відповідне завершення” [7, с.134]. Дійсний Служитель Єдиного, попри гаряче бажання спасти „заблукалих”, може цілком закономірно не змогти підтримати своєю любов’ю з Єдиним затятих, безперспективних егоїстів і тим самим побіжно безумовно сприяти їх цілком закономірному краху. „Те, що не піддається вихованню – преображенню, в Плані Єдиного Буття, *неодмінно* приходить до занепаду в ході *власного* Єдиного Життя. Служитель Світла, хоч і не може, в силу своєї дійсної Любові, не спасати Людину-Людство, Планету, ...але і дозволяти (!) себе ... використовувати нахабним особистостям в їх *особистісних* протизаконних цілях закономірні, дійсні (!) *Індивідуальності* за своєю істинною суттю *теж* не можуть.

Таким чином, виникає серйозна проблема взаємної критики, протистояння, особистісної *боротьби* між окремими (!) представниками пільми і світла, яка за Законом Єдиного Життя є несприятливою і закінчується плачевно для всіх (!) сторін, що борються, бо ...боротьба ... суперечить Життю Єдиного” [7, с.135]. Вона – стихія для егоїстів, які в боротьбі підживлюються не властивими їм енергіями (Святого) Єдиного Життя, продовжують свій вік, розкладаючи і втягнутих в цю боротьбу. „Ось чому представники Світла Єдиного Життя надавали перевагу практично добровільно віддавати свої земні життя на наругу *особистостям*, а не *боротися* з ними. Стаючи потім *особистісними* духовними кумирами (святими !), вони отримували шанс утримувати ...свій любимий світ... від ... розпаду... “ [7, с.136]. Ставши кумирами, вони перетворюються в ідола – предмет нової боротьби особистостей зі справжніми представниками Єдиного Життя [7, с.137]. Мудрим „...Потрібно завжди, щомиті закономірно (!!)) проявляти *себе* власним Життям Єдиного, не „загравати”, ...не підлещуватися ..., давати адекватну ... вчасну відсіч власними ...закономірними проявами ... їх агресивним і нахабним випадом” на найбільш зрозумілій для них мові, але не вступати в особистісну боротьбу з ними, не потурати їм відмовою від свого закономірного прояву самодостатнім і повноцінним світом (миром) Єдиного Життя [7, с.138-

139]. З цих позицій база НАТО в Естонії і санкції для стримування Росії є адекватністю, і неадекватність – загравання з агресором, подвійна мораль еліти Заходу (Д. Трамп, Шредер і Північний потік – 2) і України, відсутність справжніх економічних санкцій щодо персонально Путіна, його оточення, російської економіки, українських корупціонерів, які виводять кошти на Захід. Установка на мир, прагнення миру, толерантність до Росії не означає: а) відмову від розвитку української ідентичності та української індивідуальності в планетарному Єдиному Житті; б) колабораціонізм з агресором; в) потурання імперським амбіціям росіян і їх агресивній цинічній еліті, породженій психотравмами росіян. Та все ж українцям варто розуміти, що головна проблема не у В. Путіні та імперській Росії, а в нашій психіці та нашому самоусвідомленні. Сам факт українсько-російської війни є сигналом для негайних перетворень в психіці (душі) народу, усвідомлення і подолання наших ментальних, психічних комплексів, що продукуються індивідуальними і колективним его, з виходом на нову якість християнських чеснот, що сягають глибин духу, продемонстрованих Лао-цзи, Ісусом, Гаутамою, ін. «Перетвори себе – і перетвориш світ!» (Постулати).

1. Книги Единой Жизни / Атрибуты Мира. – Чернівці, 2010. – 232 с.
2. Книги Единой Жизни / Иерархия Мысли. – Чернівці, 2006. – 144 с.
3. Книги Единой Жизни / Книги Будущего. Вехи будущего. – Чернівці, 2001. – С. 5 – 74.
4. Книги Единой Жизни. Наука Единого Бытия / Постулаты Единой Жизни. – Чернівці, 2009. – С. 165-192.
5. Книги Единой Жизни / Потоки Разума. – Чернівці, 2005. – С. 3-234.
6. Книги Единой Жизни / Принципы Примирения. – Чернівці, 2006. – С. 3-128.
7. Книги Единой Жизни / Святой Дух Единой Жизни. – Чернівці, 2008. – С. 67-222.

Оксана Майор,

кандидат політичних наук, викладач кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна)

ФРН: НОВИЙ ВИМІР ТОЛЕРАНТНОСТІ

Сучасне німецьке суспільство суверенне та солідарне, а отже, має змогу вирішувати: хто, коли і в якій кількості може заселитися в країну. З іншого боку – пересторога проти міграції шляхом азілю (нім. Asyl) та подвійного громадянства, котра базується на досвіді, який політична верхівка через своє часткове усамітнення не може набути в повній мірі. На мою думку, власне толерантність і є одним з результатів такої обізнаності, показником цивілізованого суспільства. Метою даної статті є дослідження нового виміру толерантності крізь призму питання шукачів притулку у ФРН.

Інтеграція біженців. Типовий біженець і сьогодні докладає зусиль перебуваючи в такій високорозвиненій країні як ФРН. Більше того, біженці досягають успіху в ряді сфер життєдіяльності, це і журналістика, і громадська діяльність тощо.

Біженці – знедолені, котрі потрапили в скрутне становище через те, що в їхніх країнах до сих пір помирають люди від звичайних вірусів, а боротьба за виживання супроводжується гуркотом численних вибухів та пострілів. Та не зважаючи на всі негативні фактори вони не втрачають своїх знань та вмінь. На користь мого твердження свідчить той факт, що станом на серпень 2018 року – близько 300 тис. шукачів притулку було успішно працевлаштовані у ФРН, що на 100 тис. більше, ніж минулого року (згідно даних Федерального агентства праці – (нім. Bundesministerium für Arbeit und Soziales, BMAS) [1]. Тому показник толерантності у цьому ракурсі видається гідним. Шукачі притулку добре інтегрувалися в ринок праці, більше того – Німеччина на разі готова приймати кваліфікованих трудових мігрантів, про що заявляє бундесканцлер Німеччини Ангела Меркель (нім. Angela Merkel).

Толерантність і праворадикальні настрої. Та не слід забувати, що у свій час соціальна криза поч. ХХ ст. зумовила в Німеччині прихід до влади радикалів, що врешті призвело до появи Гітлера та нацизму.

За нинішніх умов глобалізації саме радикалізація окремих суспільств створює загрозу безпеці як на національному, так і на міжнародному рівні для Німеччини загалом. У цьому аспекті не зайвим видається розробка нових моделей виховання та освіти німецької молоді у руслі толерантності, етнічної та релігійної терпимості. Тим більше за умов, коли самі біженці подекуди не мали права ні на освіту, ні на оплачувану працю, ні на гідне існування в рідних країнах.

В якості стратегії нинішній бундеспрезидент Франк-Вальтер Штайнмайер (нім. Frank-Walter Steinmeier) закликає до просування таких цінностей як толерантність та солідарність, мирне співіснування.

"Сила Європи у силі права і це фундамент нашої єдності", «Солідарність - не вулиця із одностороннім рухом»- (Міністр закордонних справ ФРН Зігмар Габріель – нім. Sigmar Gabriel) [2].

«Спочатку помирає право, а потім людина» - девіз петиції про політику біженців, ініційованої в липні 2018 року німецьким політиком та членом Європарламенту Свенем Гіголдом (нім. Sven Giegold) разом з юристом Беатріс фон Вайцеккер (Beatrix von Weizsäcker). У петиції йдеться про необхідність захисту біженців та дотримання християнської та солідарної політики відносно шукачів притулку в рамках прав людини.

Вважається, що найбільш сприятливе законодавство щодо мігрантів саме в ФРН, що власне і декларує уряд Ангели Меркель, беручи на себе чималі фінансові зобов'язання.

Але толерантна Німеччина також зіштовхується з протиріччями та несприйняттям певними масами «надто» солідарних європейських цінностей та правових засад, що надає німецькій толерантності різних відтінків.

Свідченням вище згаданого є все частіші прояви праворадикальних настроїв в окремих містах, ба навіть федеральних землях ФРН. Які в свою чергу поляризують суспільство. Серед таких наступні :

– 2014 рік – на вулиці Дрездена вийшло близько 18 тис осіб, за декілька місяців їх вже налічувалося близько 35 тис осіб – це була Пегіда (нім. Pegida) з гаслом «Патріотичні європейці проти ісламізації Старого світу (нім. Patriotische

Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes» Протестуючі висловлювали незадоволення як міграційною політикою, так і соціальною політикою в цілому. Водночас в багатьох містах (Мюнстер, Берлін, Штутгарт, Гамбург) відбулися демонстрації вже проти цього антиісламістського руху. Німецький політолог Вернер Патцельт (нім. Werner Patzelt) вважає, що таких учасників руху не слід вважати правими радикалами: «Мене обурює, — каже дослідник, — намагання політиків заборонити рух. Відтак він набуває дедалі більшої популярності, оскільки ігнорування і неврахування їхньої думки додає демонстрантам ще більшого скепсису і відкритого несприйняття існуючої демократії»[3].

- 2018 рік – Хемніц: 11 тис протестуючих, частина з яких виступала проти надто ліберальної міграційної політики. Деякі ЗМІ навіть охрестили їх праворадикалами та неонацистами. «В Хемніці праворадикали та неонацисти погрожують мігрантам, політики виглядають безпомічними»; «Події в Саксонії дають уявлення про те, що відбувається, коли праві дібралися до влади»[4], - сказано у статті журналу Шпігель (нім. Spiegel) від 31.08.2018. А офіційний представник уряду ФРН Штеффен Зайберт (нім. Steffen Seibert) засудив безлади в Хемніці та назвав звинувачення на адресу мігрантів «полюванням на відьом» [4]. Як завжди є різниця між реальним станом речей і образом, який створюють ЗМІ або влада.

Поляризація толерантності. Невдоволення населення Німеччини підтверджує соціологічне дослідження АРД-Дойчландтренд (ARD-Deutschlandtrend). Результати засвідчили, що близько 68% німців не підтримують інтеграцію мігрантів, які прибули до Німеччини останніми роками [5].

Ознайомившись з рядом соціологічних досліджень по даній проблематиці, я дійшла висновку, що відповіді респондентів доволі амбівалентні, так як половина населення ніби й радіє тому, що знедолені мігранти обирають Німеччину, але поряд з цим інша половина невдоволена, що шукачі притулку почувають себе тут як вдома.

Можливо причина криється і в тім, що схід та захід Німеччини ще й досі поляризовані у політичному та соціальному плані (рівень ВВП, добробуту, безробіття; демографічні проблеми тощо).

Поляризація: з одного боку Німеччина бере участь в глобалізаційних процесах; з іншого - прагне захистити свою ідентичність та культуру. На допомогу приходять німецька толерантність, яка останнім часом набуває нових вимірів, але все ще чітко та вигідно вирізняє ФРН як цивілізовану, високорозвинуту, солідарну та толерантну державу.

Однак не все населення ФРН проживає у мультикультурних і мультирелігійних містах, через що у провінційних містах все ще є місце страху виявитися чужим на власній землі, у власній державі.

Regida – це вже ознака поляризації, своєрідна загроза для німецької толерантності в цілому. Тому зараз Німеччина на шляху до нових, більш досконалих і загальнодоступних вимірів толерантності.

Німці відомі своєю толерантністю й солідарністю. Та чи не найбільше вони відзначаються своїм прагматизмом. Тому слід брати до уваги, що керувати величезними міграційними потоками – дуже важке завдання і певною мірою

випробування для толерантної ФРН. Німеччині слід випрацювати новий вимір толерантної культури, що дозволить їй і надалі мирно співіснувати в сучасному плюралістичному суспільстві з інтеграцією вимушених мігрантів.

На разі толерантність змінила свою суть. Це більше не апелювання до розуму, а політичний вимір з наслідковими втратами. А отже, заздалегідь слід розмірковувати над тим, які розміри втрат ми зазнаємо і хто їх понесе.

1. https://www.bmas.de/SharedDocs/Downloads/DE/PDF-Publikationen/Forschungsberichte/fb-484-erfolgskriterien-integration-fluechtlinge.pdf?__blob=publicationFile&v=3
2. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2299907-gabriel-ocikue-so-vidnini-kvoti-na-migrantiv-vikonuvatimut-bez-podalsih-kolivan.html>
3. <https://www.stuttgarter-nachrichten.de/inhalt.richtungsstreit-in-der-afd-gauland-und-meuthen-fuer-kooperation-mit-pegida.d2e9a906-7058-4114-9a44-bda6df4e3912.html>
4. <http://www.spiegel.de/nachrichtenarchiv/artikel-31.08.2018.html>
5. https://www.infratest-dimap.de/fileadmin/user_upload/dt1808_bericht.pdf

Олексій Шафраньош,
аспірант кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна)

ДОСВІД ТА ПРАКТИКА ТОЛЕРАНТНОСТІ В КОНТРАКУЛЬТУРІ У США В 50-70-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Торкаючись питання контракультури у 50-70-х роках ХХ століття нам важливим видається врахування в цьому процесі феномену толерантності. Становлення контракультурного проекту в США можна більш-менш чітко простежити з середини-другої половини 40-х років ХХ століття. Саме тоді виникає субкультура, спочатку нечисленна людей, любителів бі-боп джазу, до якої потім доєднається доволі різноманітна публіка і яка отримує назву хіпстери, а в 50-х роках модифікується в субкультуру бітників.

Спільнота, яка почала формуватися в Нью-Йорку та інших великих містах США під назвою хіпстерів була надзвичайно різноманітною, хоча все ж на початках у ній переважав афро-американський елемент, це особливо стосувалося культурної ідентифікації. Серед соціальної бази були як представники творчої богеми, джаз-музиканти, так і представники «люмпен-пролетаріату», дрібного криміналу, кишенькові злодії, наркомани, люди, які певним чином були «вибиті» з життєвої колії, традиційного стилю життя. Але сформована субкультура не була повністю кримінальною, замкнутою, не була вона й чисто «наркотичною».

Як відзначає дослідник Алекс Керві: «По складу втягнутих в орбіту цієї субкультури людей можна з упевненістю сказати - для хіпстерства не було ні расових меж, ні соціальних обмежень. У сорокові усі ті, хто «не з ними» з тих або інших причин, міг з повним правом вважати себе хіпстером» [1].

Варто зауважити, що на відміну від багатьох субкультур, зокрема, кримінальних, які здебільшого є закритими спільнотами, субкультура бітників-хіпстерів була відкритою до нових учасників та культурних впливів.

«Розбитість», «вбитість з колії» для Гінзберга, Керуака, Берроуза і багатьох інших хіпстерів-бітників означала «погляд на суспільство з самого його дна», що знаходиться поза суспільним розумінням добра і зла, загальноприйнятих моральних цінностей. В суспільній ж свідомості акцент був поставлений на споживанні масових товарів і благополучній кар'єрі. «У більшості американців після Війни була справжня пристрасть до нормального способу життя, але ми інтуїтивно відчували, що це лише убога личина, напнута невідомо ким, яка приховувала власне безсилля» [2].

Витворюючи свій світогляд хіпстери-бітники намагалися відійти від тогочасної американської соціокультурної системи, шукаючи для себе інші культурні зразки, до яких передусім варто віднести афроамериканську культуру, образ «Сходу», сприйнятий, зокрема, через філософію дзен-буддизму.

Що важливо, у зв'язку з крос-культурним діалогом із «чорною» культурою відбувалося прийняття та взаємопроникнення, творення нових культурних течій. Субкультура була толерантною до представників нетрадиційної сексуальної орієнтації, багато чільних представників літературного біт-покоління були геями, до прикладу – Вільям Берроуз, Ален Гінзберг. Зосередженість на власному духовному та життєвому пошуку, шляху, радикальний індивідуалізм бітників був протиставлений груповим, масовим тенденціям до уніфікації відношення до роботи, життя, проведення вільного часу, що було притаманним для тогочасного американського суспільства.

Дискурс толерантності, породжений чільними представниками «розбитого покоління», їх відкритою позицією в сенсі підтримки осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, популяризований їхньою публічною діяльністю та літературними роботами, спричинив процес кращого прийняття суспільством цих людей. Прикладом може служити генерація 60-х років ХХ століття, зокрема хіпі, де розуміння гендерних, расових чи сексуальних бар'єрів зникало. «Він інший, і це добре!». Наразі твори авторів біт-покоління є класикою американської літератури ХХ століття і значною мірою стали включеними в мейнстрімову культуру.

В 60-х роках ХХ століття відбувся справжній «контркультурний вибух», пов'язаний як з розвитком субкультур, так і політичного напрямку, пов'язаного зі становленням «нових лівих».

Наймасовішою субкультурою 60-х років ХХ століття стали хіпі – рух надзвичайно строкатий за ідейними уподобаннями, групами та напрямками. Розвиваючись значною мірою на ідейній базі, яка була закладена у 40-50-х роках ХХ століття бітниками-хіпстерами, нова субкультура вивела їх на якісно новий рівень.

З одної сторони, рух був зумовлений відмовою від цінностей масової культури, стилю життя, який вимагав від громадянина включення у існуючу загальноприйнятую соціокультурну систему. З іншої сторони, формувалися нові шляхи громадської взаємодії, відбувалися спроби створення нових культурних, ціннісних, суспільно-політичних орієнтирів та пошук альтернативних форм співжиття. У зв'язку з цим з'являються нові форми комунікації та об'єднання – у

формі хепенінгів, фестивального руху, спроб створення комун, волонтерських організацій.

Важливо, що ідеї «миру і любові», рівності всіх людей, незалежно від соціальних ролей, кольору шкіри, статевих чи сексуальних особливостей стали одними з фундаментальних основ руху. З цією позицією пов'язаний суспільний активізм хіпі, в якому ми можемо визначити декілька рис. З одної сторони, була притаманною соціально-політична позиція, зумовлена участю в антивоєнному русі, боротьбі за громадянські права, участі в політичних, соціальних та екологічних ініціативах. В 60-х роках ХХ століття цей напрямок найбільш повно представляв рух «іппі», політизованих хіпі. Інший напрямок, з яким хіпі часто асоціюють, стосувався спроби реалізації на практиці «Великої відмови» - створення альтернативного суспільства в рамках комун та інших форм співжиття.

Важливим явищем у контркультурному русі 60-х стали «нові ліві», представлені передусім організацією «Студенти за демократичне суспільство». Оскільки питання толерування чорношкірого населення, зокрема в південних штатах було надзвичайно гострим, масовим став рух за громадянські права, активними учасниками якого й були «нові ліві». Початок студентської діяльності в цьому питанні був ознаменований акціями, організованими Студентським Ненасильницьким Координуючим Комітетом, який був сформований у 1960 році в Північній Кароліні, і з яким активно співпрацювала СДС. Чорні і білі активісти організації працювали разом у боротьбі за громадянські права, знищуючи расові бар'єри, чого раніше не траплялося, особливо, в південних штатах. Активну участь у перших починаннях Студентського Ненасильницького Координуючого Комітету відіграли лідери СДС Алан Габер і Том Хайден.

Найзначнішого розвитку рух набуває в період 1967-1969 років, але водночас розпочинається його радикалізація. В 1968 році, зокрема після боїв у Колумбійському університеті та заворушень у Чикаго під час з'їзду Демократичної партії принцип ненасильницького опору потрапляє під критику частини учасників руху.

Теза толерантності та ненасильства була поставлена під сумнів, натомість наперед виходить ідея революційного спротиву, радикалізація настроїв, перехід до насильницьких форм боротьби. В ідейному сенсі переходить відхід від оригінальної суспільно-політичної платформи нових лівих до більш традиційних лівих ідей класової боротьби, традиційного марксизму та відчувається помітний вплив лівацьких течій маоїзму та троцькізму.

Тоді ж постає питання – чи можна толерувати насильство, якщо навіть його метою проголошується боротьба за демократичні свободи, толерантне відношення та гуманістичні ідеали?

Це питання, а також проблема у виборі подальшого курсу діяльності стали джерелом розколу в «новому лівому» русі та організації «Студенти за демократичне суспільство». У найбільш драматичний період своєї діяльності, 1969-1970-х роках, організація фактично розділилася на прихильників акцій прямої дії, пов'язаних з насильством, та тих, які не поділяли подібну точку зору. Зрештою, це привело до занепаду «нового лівого» руху на початку 70-х років ХХ століття [3, 344].

Варто зазначити, що радикальна група Револьюційний Молодіжний Рух І, яка згодом отримала назву «везермени», використовували методи прямої дії, декларували потребу здійснити революцію насильницьким шляхом. Зрештою, організація, внаслідок радикальної практики, втратила значну кількість прихильників і з середини 70-х років ХХ століття припинила активне функціонування.

Зрештою, в 70-х роках ХХ століття американський контркультурний проект потрапляє у кризовий період. Частина його характерних рис стає мейнстрімовою, чимало сторін контркультурного життя комерціалізуються, стають своєрідним товаром. Але парадигма толерантності, терпимості до іншого та інших отримала подальший розвиток, справивши значний вплив на сучасне суспільні відносини та державну політику США в питанні толерантності.

1. Керви, Алекс. Молодежные Субкультуры США и Великобритании с конца 40-х по наши дни. URL : <http://www.leary.ru/misc/kervey/> (дата звернення: 20.09.2018).
2. Мейлер, Н. Белый негр: беглые размышления о хипстере. URL : <http://ec-dejavu.ru/h/Hipster.html> (дата звернення: 09.08.2018).
3. Kirkpatrick Sale SDS: The rise and development of the Students for a Democratic Society, Vintage Books, New-York, 1973, 495 p.

Михайло Зан,

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і державного управління
ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Україна)

ДОСВІД ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕГРОВАНОЇ СЕРТИФІКАТНОЇ ПРОГРАМИ «РОМСЬКІ СТУДІЇ В УЖНУ»

Закарпаття – найзахідніший регіон України, де історично переплелися долі багатьох етносів, виробилася традиція толерантного міжетнічного та міжконфесійного співіснування, земляцького патріотизму та локальної ідентифікації населення. Однією з неповторних складових поліетнічної мозаїки Закарпатської області є ромська етнічна меншина. За даними ромських неурядових організацій в краї нараховується понад 50 тис. ромів. Ця інформація фактично співпадає з даними подворових медичних обходів, адже станом на 31 грудня 2015 року закарпатські медики зафіксували 49 687 представників ромської етнічної громади [8, с. 71].

Одним із найбільш важливих засобів соціалізації молодого покоління та встановлення оптимального формату толерантної міжетнічної взаємодії в поліетнічному середовищі виступає освіта. Парадоксально, але більш ніж через двадцять років з часу проголошення незалежності України були здійснені тільки перші кроки по виробленню концептуального підходу щодо студіювання ромської проблематики у вищій школі. Впродовж 2012–2013 років першою «ластівкою» у цьому напрямку стала підготовка сертифікатної міждисциплінарної програми «Ромські студії» при науково-дослідному центрі орієнталістики імені Омеляна Пріцака (керівник – проф. Ігор Срібняк) Національного університету «Києво-

Могилянська Академія» [5; 7]. З метою реалізації подібної ідеї «Ромських студій» у нашому поліетнічному краї Закарпатським обласним ромським об'єднанням «Романі черхень» (голова Мирослав Горват) була запропонована ідея та розроблений проект інтегрованої сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ». Наразі можна виділити п'ять етапів розробки та впровадження цього проекту в нашому навчальному закладі.

Перший етап (підготовчий; 2013–2014 роки). В цей час відбулися попередні обговорення формату «Ромських студій» за аналогією з «Ромськими студіями» при Києво-Могилянській Академії, але з урахуванням закарпатської специфіки. Тоді Мирослав Горват здобував другу вищу освіту за фахом «Політологія» й логічно, що саме факультет суспільних наук став своєрідним дискусійним майданчиком для окреслення тематики майбутніх навчальних дисциплін ромологічної проблематики. Особливо активними були студенти-політологи, які під час дискусій задавали чимало контроверсійних запитань, окреслювали шляхи врегулювання ромського питання в Україна тощо.

24–26 жовтня 2013 року в приміщенні культурно-просвітнього центру «Романі яг» в м. Ужгороді пройшли перші на Закарпатті міжнародні ромські наукові читання, а в грудні того ж року вийшов збірник матеріалів «Ромологія: історія та сучасність» [6]. 8 травня 2014 року на факультеті суспільних наук Ужгородського національного університету відбулася презентація цього збірника.

Другий етап (розробка і затвердження інтегрованої сертифікатної програми та навчально-методичних рекомендацій шести ромознавчих навчальних дисциплін; січень – квітень 2015 року). На цьому етапі відбулося: 1) підписання договору про співпрацю між громадською організацією «Романі черхень» та ДВНЗ «Ужгородський національний університет» про започаткування інтегрованої сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ» (30 січня 2015 року); 2) навчально-ознайомча поїздка до словацького Університету Костянтина Філософа в м. Нітра (20–21 квітня 2015 року); 3) найголовніше – розробка навчально-методичних рекомендацій шести навчальних дисциплін:

- 1) «Етногенез та етнічна історія ромів» (24 стор.; автори-укладачі: Михайло Зан, Євгенія Навроцька);
- 2) «Історія і культура ромів України» (35 стор.; автор-укладач: Євгенія Навроцька);
- 3) «Ромський Голокост (Параїмос, Калі Траш, Самударіпен)» (22 стор.; автор-укладач: Євгенія Навроцька);
- 4) «Етнографія і соціологія ромів» (21 стор.; автори-укладачі: Михайло Зан, Євгенія Навроцька);
- 5) «Культурна спадщина ромів» (26 стор.; автори-укладачі: Петро Габрин, Михайло Зан, Євгенія Навроцька);
- 6) «Громадсько-політичний рух ромів» (31 стор.; автор-укладач: Петро Габрин).

До реалізації проекту залучена, без перебільшення, найкращий фахівець-ромолог Закарпаття Євгенія Навроцька, автор багатьох публікацій, книг з ромської проблематики, зокрема нацистського геноциду ромів [1; 3; 4], журналісти та правозахисники, лідери громадської організації «Романі черхень» Мирослав Горват та Петро Габрин. З боку академічних працівників УжНУ –

директор науково-дослідного інституту Центральної Європи, тодішній завідувач кафедри політології і державного управління (тепер – проректор УжНУ), професор Мирослава Лендьел та доцент цієї ж кафедри Михайло Зан.

Як і на попередньому етапі продовжувалася співпраця закарпатських ромологів на міжнародному рівні. Зокрема, 10-11 вересня 2015 року делегація «Ромських студій в УжНУ» взяла активну участь у роботі щорічної ромознавчої конференції під егідою організації «Gypsy Lore Society» у м. Кишинів (Республіка Молдова).

Третій етап (фахове вдосконалення навчально-методичних рекомендацій шести ромознавчих навчальних дисциплін і проведення фокус-груп серед студентів УжНУ; січень – квітень 2016 року). В цей час за наукового консультування кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника відділу пам'яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України Наталії Зіневич були доопрацьовані навчально-методичні рекомендації навчальних дисциплін, про які йшла мова вище. Зокрема, були усунуті окремі недоліки методологічного плану, додано сучасну наукову літературу з ромології. Навчальна дисципліна «Ромський Голокост (Параїмос, Калі Траш, Самударіпен)» була перейменована на «Нацистський геноцид ромів», а «Етнографія і соціологія ромів» – на «Соціально-культурна антропологія ромів».

На цьому етапі були організовані фокус-групи з представників студентської молоді УжНУ, зокрема філологічного, історичного та факультету суспільних наук. На зустрічах зі студентами були присутні відомі постаті: поетеса ромського походження з Києва Рані Романі (Раїса Набаранчук), етномузикознавець Пітсбурзького університету (США) Адріана Гельбіг. Біля 20-ти студентів напрямів підготовки «Практична психологія», «Політологія» та «Історія» написали заяви з проханням про опанування інтегрованої сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ» вже в наступному навчальному році, чого, на жаль, не сталося.

З метою перейняття європейського досвіду 13 квітня 2016 року на базі Відділення ромських студій (Ústav rómskych štúdií) при Центрі мов і культур національних меншин Пряшівського університету відбулася зустріч колективу «Ромських студій в УжНУ» з відомим фахівцем культурної антропології ромів Словаччини, доктором філософії Александром Мушинкою. 28-29 квітня в УжНУ відбулися завершальна презентація інтегрованої сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ» та методологічний семінар із цієї ж тематики. В заході взяли участь відомі історики та етнологи з Києва, Харкова, Вінниці, Одеси, Запоріжжя та Дніпра.

Четвертий етап (підготовка та проведення в УжНУ масштабної міжнародної науково-практичної конференції «Ромські студії: досвід країн Центрально-Східної Європи та перспективи для України (до 90-річчя відкриття ромської школи в Ужгороді; жовтень – листопад 2016 року)». 11-12 листопада науковий форум зібрав фахівців-ромологів зі Словаччини, Молдови та США, вітчизняних вчених зі Львова, Києва, Одеси, Харкова, Запоріжжя, Вінниці, Берегова, Мукачева та Ужгорода. Дискусії відбулися в рамках двох секційних

засідань: «Проблеми інституціалізації ромських студій та шкільної освіти ромських дітей» та «Проблеми джерельної бази та дослідницьких напрямів академічних ромських студій». Окремо було проведено круглий стіл «Аналіз і деконструкція антиромських стереотипів у медіапросторі». Родзинкою наукової конференції стала екскурсія «Ромська школа в Ужгороді», яку провела Євгенія Навроцька.

П'ятий етап (викладання шести навчальних дисциплін «Ромських студій в УжНУ» на факультативній основі; жовтень 2017 – травень 2018 років). Упродовж минулого навчального року названі вище викладачі сертифікатної програми проводили лекційні та практичні заняття, на яких студенти-політологи, соціальні працівники й філософи (на жаль, не зголосилися журналісти) знайомилися з етногенезом, етнічною історією, соціально-антропологічними особливостями, культурною спадщиною та громадсько-політичним рухом ромів. До аудиторій були залучені також представники ромської громадськості міст Ужгорода, Чопа та с. Підвиноградово. Надзвичайно цікавою й повчальною для студентства стала зустріч із відомим лідером, початківцем ромського громадського руху в Україні Аладаром Адамом [2].

Без перебільшення відзначимо, що приємною несподіванкою стали захисти сертифікатних робіт студентів-слухачів «Ромських студій в УжНУ», які публічно відбулися на факультеті суспільних наук 31 травня. Зокрема більшість презентованих робіт мали самостійний, прикладний характер: «Соціальне життя ромів с. Холмок Ужгородського району» (Ласло Дьендьєші), «Фоторепортаж ромських поселень в місті Ужгород» (Діана Роман), «Фоторепортаж ромського поселення м. Свалява» (Юлія Райчинець), «Фоторепортаж виставки ромського художника Тиберія Йонаша в м. Ужгороді» (Каріна Квич), «Геноцид ромів під час Другої світової війни: фоторепортаж з музею в Освенцимі» (Анастасія Святецька), «Пізнавальні екскурсії в контексті соціальної роботи з ромськими дітьми м. Ужгорода» (Ніна Туряниця), «Ромські студії в УжНУ: студентські рефлексії» (Каміла Горват), «Локальна ідентичність та міжетнічна взаємодія ромів Південної Бессарабії (Одещини)» (Роман Іванчик), «10 цікавих фактів про ромів» (Інгрід Мацко), «Талановиті роми: танці і музика» (Олександр Варга).

Отже, враховуючи окреслений досвід підсумуємо, що на сучасному етапі нагальною є потреба реального (на постійній основі) впровадження ромських студій на базі Ужгородського національного університету. Розроблені навчально-методичні рекомендації шести ромознавчих навчальних дисциплін так і не стали обов'язковими предметами для студентів. Очевидно, що для цього потрібна не лише фінансова підтримка міжнародного фонду «Відродження» (м. Київ), але й включення ромських студій до навчальних програм підготовки студентів, які навчаються на спеціальностях соціо-гуманітарного циклу УжНУ. В найближчій перспективі на базі інтегрованої сертифікатної програми «Ромські студії в УжНУ» можна залучити фахівців різних галузей – історії, політології, права, соціології, соціальної роботи, педагогіки, психології, філології. Подальша реалізація проекту «Ромських студій в УжНУ» без сумніву сприятиме подоланню негативних стереотипів щодо ромів, гармонізації мультикультурного діалогу в українському

суспільстві та утвердженню цінностей толерантного європейського співтовариства.

1. Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття. Ужгород : Вид-во О. Гаркуші, 2006. 146 с.
2. Зан М. Гість ФСН – відомий ромський лідер Аладар Адам [Електронний ресурс]. *Ужгородський національний університет*. Дата оновлення : 13.11.2017. URL : <https://www.uzhnu.edu.ua/uk/news/gist-fsn-vidomij-romskij-lider-aladar-adam.htm> (дата звернення : 25.09.2018).
3. Навроцька Є.В. Історія та культура ромів: Метод. посіб. для вчителів (Факультативний спецкурс за вибором). Ужгород : «Видавництво Олександри Гаркуші», 2007. 312 с.
4. Навроцька Є.М., Адам А.Є. Сповідь. Живі свідчать: Навчально-методичний посібник про Голокост (Параїмос) ромів Закарпаття для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступенів. Ужгород : КП «Ужгородська міська друкарня», 2012. 80 с.
5. Програма навчальних курсів сертифікатної міждисциплінарної програми «Ромські студії» / Укладач О.В. Микульська. К. : Навчально-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака, 2013. 49 с.
6. *Ромологія: історія та сучасність*: Матеріали Міжнародних наукових читань / Упорядкування Є.М. Навроцька. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013. 144 с.
7. Срібняк І. «Ромські студії» в НаУКМА: зустрічі з відомими вченими та особистостями. *Ромологія: історія та сучасність*: Матеріали Міжнародних наукових читань / Упорядкування Є.М. Навроцька. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013. С. 98–103.
8. Туберкульоз в Закарпатті (аналітично-статистичний довідник за 2011–2015 роки). Частина 1. Ужгород : Обласне клінічне територіальне медичне об'єднання «Фтизіатрія», 2016.

РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНЕ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Сергій Максименко,

академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор,
директор Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України;

Людмила Карамушка,

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор,
заступник директора з науково-організаційної роботи та міжнародних наукових
зв'язків Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України;

Кіра Терещенко,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії організаційної та соціальної психології
Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ: ЗВ'ЯЗОК З ТИПАМИ ТА СИЛОЮ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

Актуальність проблеми. В умовах глобалізації й інтеграції в європейський освітній простір велике значення набуває розвиток толерантності педагогічних працівників. Унаслідок цього посилюється інтерес до психологічних чинників, які сприяють розвитку толерантності, одним із яких виступає організаційна культура закладів освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль толерантності-інтолерантності особистості в навчальному та виховному процесі в сучасних умовах висвітлено у працях дослідників Л. Вишневської [1], О. Кихтюк [4], С. Литвинової [6] та ін. Л. Почебут [8] розкриває зміст поняття «толерантність особистості» як стійкість до тиску з боку інших, доброзичливість, захист своєї гідності та своїх інтересів, при повазі до інтересів іншої людини.

Оцінка параметрів організаційної культури та аналіз її типів знайшли своє відображення в роботах К. Камерона [3], І. Ладанова [5], Ч. Хенді [9], Е. Шейна [11] та ін. Особливості формування організаційної культури в організаціях різного типу висвітлено у працях вітчизняних вчених О. Іщук [2], А. Шевченко [10] та ін. Варто зазначити, що у контексті вітчизняного освітнього простору проблема взаємозв'язку толерантності персоналу з особливостями організаційної культури є недостатньо вивченою.

Завдання дослідження:

1. Визначити рівень основних видів толерантності педагогічних працівників.

2. Дослідити взаємозв'язок між рівнями розвитку основних видів толерантності педагогічних працівників і типами організаційної культури закладів освіти.

3. Проаналізувати взаємозв'язок між рівнями розвитку основних видів толерантності педагогічних працівників і силою організаційної культури закладів освіти.

Методика та організація дослідження. В опитуванні брали участь понад триста педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів центральних областей України.

У ході дослідження використовувалися такі опитувальники: а) для аналізу основних видів толерантності – «Види та компоненти толерантності-інтолерантності» Г. Бардієр [8]; б) для дослідження типів організаційної культури – «Визначення типу організаційної культури» Ч. Хенді [9]; в) для вивчення сили організаційної культури – «Оцінка сили організаційної культури» Р. Дафта [7]. Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22). Використовувались методи описової статистики та кореляційний аналіз.

Результати дослідження та їх обговорення. На *першому етапі* дослідження проаналізовано *рівні розвитку основних видів толерантності педагогічних працівників*. Згідно з результатами дослідження, серед видів толерантності переважає *міжособистісна* толерантність (87,4% респондентів характеризуються високим рівнем розвитку цього виду толерантності). Деяко менш представленими на високому рівні виявляються *управлінська* та *міжпоколінна* толерантність (відповідно 85,5% та 81,7% респондентів). Такі види толерантності, як *міжкультурна*, *міжконфесійна*, *гендерна*, *професійна* та *міжетнічна*, представлені на високому рівні в приблизно двох третин осіб (від 60,1% до 68,9%).

Слід зазначати, що за такими видами толерантності освітян, як *соціально-економічна* та *політична*, переважає середній рівень розвитку (відповідно 81,0% та 83,4% респондентів). Отримані результати пов'язані, на наш погляд, з впливом соціально-економічної та політичної ситуації в країні, що проявляється у більш низьких показниках соціально-економічної та політичної толерантності педагогів порівняно з іншими видами толерантності.

На *другому етапі* дослідження проаналізовано взаємозв'язок між *типами організаційної культури* та окремими видами толерантності педагогічних працівників організацій.

Констатовано позитивний кореляційний зв'язок між культурою «завдань» та такими видами толерантності педагогів: міжпоколінною ($r = 0,207$, $p < 0,001$), професійною ($r = 0,187$, $p < 0,01$), міжконфесійною ($r = 0,172$, $p < 0,01$), управлінською ($r = 0,167$, $p < 0,01$), міжетнічною ($r = 0,156$, $p < 0,01$), гендерною ($r = 0,155$, $p < 0,01$), політичною ($r = 0,153$, $p < 0,01$) та міжкультурною ($r = 0,149$, $p < 0,05$). З літературних джерел [9] відомо, що в організаціях, яким притаманна культура «завдань», використовують творчий підхід у виконанні завдань, поважають професіоналізм та компетентність, широко застосовують групове обговорення проблем та дискусії. Отже, саме таке творче середовище є сприятливим для розвитку толерантного ставлення до носіїв інших поглядів і до представників різних професійних та соціальних груп всередині організації.

Згідно з результатами дослідження, відмічено прямий зв'язок культури «особистості» з міжпоколінною ($r = 0,144$, $p < 0,05$) та міжконфесійною ($r = 0,139$, $p < 0,05$) толерантністю респондентів. Крім того, культура «особистості» на рівні тенденції ($p < 0,1$) позитивно корелює з управлінською, професійною, гендерною та міжетнічною толерантністю педагогічних працівників. Оскільки в закладах з типом культури «особистість» цінують професіоналізм, особистісну свободу, незалежність та використовують індивідуальний підхід до кожного працівника [9], атмосфера у таких організаціях сприяє розвитку толерантності працівників, про що свідчать і результати нашого дослідження.

Отримані дані демонструють, що культура «влади» освітніх організацій позитивно корелює з політичною толерантністю педагогів ($r = 0,259$, $p < 0,001$). Разом з тим, виявлено зворотній кореляційний зв'язок між культурою «влади» та міжкультурною толерантністю ($r = -0,126$, $p < 0,05$), між культурою «влади» та професійною толерантністю ($r = -0,121$, $p < 0,05$) респондентів. Отже, згідно з результатами дослідження, організації з культурою «влади», де створюється жорстка ієрархічна структура, не сприяють розвитку окремих видів толерантності педагогічних працівників.

Подібні результати отримані стосовно особливостей взаємозв'язку між культурою «ролей» організації та окремими видами толерантності педагогічних працівників. Зокрема, встановлено позитивний кореляційний зв'язок культури «ролей» з політичною толерантністю ($r = 0,145$, $p < 0,05$) та негативний зв'язок культури «ролей» з міжкультурною толерантністю ($r = -0,158$, $p < 0,01$) респондентів.

Таким чином, культури «завдань» та «особистості» створюють найбільш сприятливі умови для розвитку толерантності респондентів. Навпаки, культури «влади» та «ролей» негативно впливають на розвиток окремих видів толерантності педагогічних працівників.

Третій етап дослідження полягав у вивченні взаємозв'язку між видами та компонентами толерантності педагогічних працівників й силою організаційної культури закладів освіти.

Встановлено кореляційний зв'язок високого рівня значущості ($p < 0,001$) між силою організаційної культури закладів освіти й міжособистісною, гендерною, міжпоколінною, міжетнічною, міжкультурною, міжконфесійною, професійною, управлінською толерантністю. Окрім того, констатовано помірний зв'язок сили організаційної культури з соціально-економічною толерантністю ($p < 0,01$). Разом із тим, дослідження показало відсутність зв'язку сили організаційної культури з політичною толерантністю освітян. Отже, політична толерантність освітнього персоналу, з одного боку, найменше виражена серед інших видів толерантності, а з іншого боку, виступає як така, що не пов'язана з силою організаційної культури закладу освіти.

Висновки:

1. Серед основних видів толерантності педагогічних працівників міжособистісна, управлінська, міжкультурна, міжконфесійна, міжпоколінна, гендерна, професійна та міжетнічна переважно представлені на високому рівні

розвитку, тоді як у випадку соціально-економічної та політичної толерантності переважає середній рівень розвитку цих характеристик.

2. Культура «завдання» та культура «особистості» створюють найбільш сприятливі умови для розвитку толерантності респондентів. Навпаки, культури «влади» та «ролей» негативно впливають на розвиток окремих видів толерантності педагогічних працівників.

3. Встановлено зв'язок між силою організаційної культури закладів освіти та основними видами толерантності (окрім політичної), що дозволяє розглядати толерантність освітнього персоналу як вагомий соціально-психологічний чинник розвитку організаційної культури навчальних закладів.

4. Розвиток зазначених видів толерантності освітнього персоналу сприятиме розвитку організаційної культури загальноосвітніх навчальних закладів у цілому.

1. Вишнеvsька Л. Особливості формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу / Л. Вишнеvsька // Гуманізація навчально-виховного процесу. – 2012. – Випуск LX. – С. 42–48.
2. Іщук О.В. Організаційна культура вищого навчального закладу як чинник становлення професійної ідентичності студентів : автореф. ... канд. психологічних наук / О.В. Іщук. – К. : Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2013. – 20 с.
3. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куинн / пер. с англ. под ред. И. В. Андреевой. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с.
4. Кихтюк О. Експериментальна програма з формування етнічної толерантності / О. Кихтюк // Соціальна психологія. – 2010. – №1. – С. 152–160.
5. Ладанов И.А. Социокультура организации / И.А. Ладанов // Организационное поведение : [хрестоматия] / [ред.-сост. Райгородский Д.Я.]. – Самара : ИД «Бахрах-М», 2006. – С. 120–168).
6. Литвинова С. Толерантність як соціально-педагогічна проблема / С. Литвинова // Гуманізація навчально-виховного процесу. – 2010. – Вип. LII. – Ч. I. – С. 176–181.
7. Машков В.Н. Практика психологического обеспечения руководства, управления, менеджмента / В.Н. Машков – СПб. : Речь, 2005. – 304 с.
8. Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология : учебное пособие / Л.Г. Почебут . – СПб. : Питер, 2012. – 336 с.
9. Хэнди Ч. По ту сторону уверенности. О новом мире внутри и вокруг организаций / Ч. Хэнди. – СПб. : Питер, 2002. – 224 с.
10. Шевченко А.М. Оцінка працівниками загальноосвітніх навчальних закладів традиційного та інноваційного типів рівня розвитку організаційної культури / А.М. Шевченко // Актуальні проблеми психології. Т. 1 : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. праць / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2010. – Част. 25. – С. 86–92.
11. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство / [пер. с англ.] ; под ред. В.А. Спивака / Э.Х. Шейн. – СПб. : Питер, 2002. – 336 с.

Кіра Терещенко,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії організаційної та соціальної психології
Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРОФЕСІЙНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Актуальність проблеми. В умовах посилення академічної мобільності та інтеграції в європейський освітній простір усе більше уваги приділяється

розвитку толерантності освітян як невід'ємної складової організаційної культури закладу освіти. Унаслідок цього посилюється інтерес до організаційних чинників, які сприяють розвитку толерантності освітнього персоналу.

Значення толерантності як соціально-психологічної характеристики особистості висвітлюють у своїх працях Г. Олпорт [4], Л.Е. Орбан-Лембрик [5], Л.Г. Почебут [7], Г.У. Солдатова та Л.А. Шайгерова [8]. За визначенням Г.У. Солдатової та Л.А. Шайгерової [8], толерантність – інтегральна характеристика індивіда, що визначає його здатність у проблемних та кризових ситуаціях активно взаємодіяти із зовнішнім середовищем з метою відновлення своєї нервово-психічної стійкості, успішної адаптації, недопущення конфронтації і розвитку позитивних взаємовідносин з собою та з навколишнім світом.

На особливе значення розвитку толерантності педагогічних працівників у сучасних умовах вказують у своїх працях дослідники О.В. Брюховецька [2], Л.М. Карамушка [3], М.Г. Константин та ін. [9], В.І. Полякова [6] та ін. Разом з тим, проблема пошуку організаційно-професійних чинників розвитку толерантності освітнього персоналу в мультикультурному середовищі сучасних закладів освіти залишається відкритою, що й обумовлює вибір теми нашого дослідження.

Мета дослідження полягає в оцінці впливу організаційно-професійних чинників на основні види та загальний показник толерантності педагогічних працівників.

Методика та організація дослідження. У дослідженні брали участь 306 педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів традиційного (42,5%) та інноваційного (57,5%) типу Київської області. З метою аналізу основних видів (міжпоколінна, гендерна, міжособистісна, міжетнічна, міжкультурна, міжконфесійна, професійна, управлінська, соціально-економічна, політична толерантність) та загального показника толерантності використовувалась методика «Види та компоненти толерантності-інтолерантності» Г. Бардієр [1]. Аналіз організаційно-професійних чинників (тип закладу, посада, загальний стаж роботи, стаж роботи на посаді, рівень освіти, тип освіти) здійснювався за допомогою анкети-паспортички.

Математичну обробку даних проводили за допомогою пакета статистичних програм SPSS (версія 22). Для обробки даних використовували дисперсійний та описовий аналіз.

Результати дослідження та їх обговорення. У ході дослідження проаналізовано вплив організаційно-професійних чинників (тип закладу, посада, загальний стаж роботи, стаж роботи на посаді, рівень освіти, тип освіти) на види та загальний показник толерантності педагогів.

Встановлено вплив *типу закладу освіти* на рівень толерантності педагогічних працівників. Виявлено, що в інноваційних закладах освіти показники міжпоколінної, гендерної, міжособистісної та міжетнічної толерантності вищі, ніж у традиційних закладах ($p < 0,01$). Окрім того, в інноваційних закладах освіти загальний показник толерантності вищий, ніж у традиційних закладах ($p < 0,05$). Отже, в інноваційних закладах освіти

створюються більш сприятливі умови для розвитку толерантності педагогів, ніж у традиційних.

Встановлено, що *посада* впливає на рівень управлінської та політичної толерантності педагогічних працівників. Зокрема, показники управлінської та політичної толерантності керівників закладів освіти виявився більшими, ніж рядових працівників ($p < 0,05$). Звертає на себе увагу той факт, що працівники початкової та старшої школи виявилися більш толерантними, ніж працівники середньої школи.

Наступним кроком дослідження був аналіз впливу *загального стажу роботи* на рівень толерантності педагогічних працівників. Показано, що загальний стаж роботи впливає на рівень професійної, міжпоколінної, міжкультурної, міжконфесійної, соціально-економічної толерантності та загального показника толерантності педагогів ($p < 0,05$; $p < 0,01$). Зокрема, рівень розвитку цих видів та загального показника толерантності педагогів зі збільшенням стажу роботи зростає та досягає максимуму у працівників зі стажем 16-25 років, потім знижується та досягає мінімальних значень у респондентів із загальним стажем роботи понад 35 років.

Подібно до загального стажу роботи, констатовано вплив *стажу роботи на посаді* на вираженість окремих видів толерантності педагогічних працівників. Зокрема, показано, що зі збільшенням стажу роботи на посаді до 6-15 років рівень професійної та управлінської толерантності педагогів зростає, після чого починає знижуватись, досягаючи мінімуму в кінці професійної кар'єри ($p < 0,05$).

Отже, виявлені закономірності полягають в тому, що наявність досвіду роботи сприяє розвитку толерантності педагогічних працівників, але після 35 років загального стажу та стажу на посаді показники толерантності значно знижуються, що може бути обумовлено загальною втомою, професійними деформаціями, професійним вигоранням працівників та іншими причинами.

На наступному етапі дослідження проаналізовано вплив рівня і типу освіти на показники толерантності педагогів. Слід констатувати відсутність впливу такого чинника, як *рівень освіти*, на показники толерантності педагогів.

Що стосується *типу освіти*, то встановлено його вплив на міжособистісну та політичну толерантність і загальний показник толерантності педагогічних працівників ($p < 0,05$). У цілому, найбільш толерантними виявилися педагогічні працівники з гуманітарною та технічною освітою, найменш – з природничою освітою ($p < 0,05$).

Таким чином, констатовано вплив організаційно-професійних чинників (тип закладу, посада, загальний стаж роботи, стаж роботи на посаді, тип освіти) на окремі види та загальний показник толерантності педагогічних працівників. Найсильніше на показники толерантності педагогів впливає тип закладу та загальний стаж роботи, менший вплив здійснюють такі чинники, як стаж роботи на посаді, тип освіти та посада.

Висновки. Отримані результати дозволяють зробити наступні висновки:

1. Встановлено вплив організаційно-професійних чинників (тип закладу, посада, загальний стаж роботи, стаж роботи на посаді, тип освіти) на окремі види та загальний показник толерантності педагогічних працівників.

2. Показано, що найбільше на показники толерантності педагогів впливає тип закладу та загальний стаж роботи, менш значний вплив здійснюють такі чинники, як стаж роботи на посаді, тип освіти та посада.

3. Констатовано, що наявність досвіду роботи сприяє розвитку толерантності педагогічних працівників, разом з тим після тридцяти п'яти років стажу показники толерантності значно знижуються.

У подальшому, на наш погляд, доцільною є розробка програми психологічного забезпечення розвитку толерантності педагогічних працівників з урахуванням вищезгаданих організаційно-професійних чинників.

1. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности / Г.Л. Бардиер. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2005. – 188 с.
2. Брюховецька О.В. Проблема професійної толерантності керівників освітніх організацій / О.В. Брюховецька // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Ун-т менедж. освіти НАПН України / [редкол. : О.Л. Ануфрієва та ін.]. – К., 2005. – Вип. 3 (16) / [голов. ред. В.В. Олійник]. – 2011. – С. 214–219.
3. Карамушка Л.М. Психологія управління : навч. посіб./Л.М. Карамушка. – К.: Міленіум, 2003. – 421с.
4. Олпорт Г. Толерантная личность / Г. Олпорт // Национальный психологический журнал. – 2011. – №2(6). – С. 155–159.
5. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – №4. – С. 73–85.
6. Полякова В.І. Соціально-психологічні проблеми розвитку гендерної толерантності педагогічних працівників / В.І. Полякова // Актуальні проблеми психології : зб. наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / [ред. кол. : С.Д. Максименко (гол. ред.) та ін.]. – Т. І : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К.-Алчевськ : ЛАДО, 2014. – Вип. 40. – С. 156-160.
7. Почебут Л.Г. Кросс-культурная и этническая психология : учебное пособие / Л.Г. Почебут. – СПб. : Питер, 2012. – 336 с.
8. Психодиагностика толерантности личности / под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. – М. : Смысл, 2008. – 172 с.
9. Constantine, M.G. School counselors' ethnic tolerance attitudes and racism attitudes as predictors of their multicultural case conceptualization of an immigrant student / M.G. Constantine, G.V. Gushue // Journal of counseling & development. – 2003. – V. 81. – P. 185-190.

Валерія Жовтянська,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
Інституту соціальної та політичної психології (Україна)

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ НА ТОЛЕРАНТНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Соціальні норми традиційно розглядаються як одна з головних передумов забезпечення кооперативної поведінки і співіснування людей у соціумі. Тому доцільно розглянути їх також і як можливий чинник толерантності, тим більше, що є дослідження, які свідчать на користь такої думки. Принаймні відомо, що наявність оцінюючої аудиторії зменшує прояви дискримінаційної поведінки особистості [1]. Водночас є погляд на соціальні норми як на чинник толерантності

лише до представників тих груп, дискримінаційна поведінка щодо яких вважається передсудом у суспільній думці на певний момент часу [2]. Тож розглянемо докладніше, якою мірою і у який спосіб соціальні норми впливають на толерантність особистості.

З початку зазначимо, що під соціальними нормами зазвичай розуміються уявлення людей про те, як мають себе поводити члени їхньої групи [1, 3]. Якщо йдеться про уявлення людей стосовно того, як зазвичай члени групи себе поведуть і яка поведінка в групі є типовою, то говорять про дискриптивні соціальні норми. Якщо ж йдеться про уявлення людей стосовно того, як члени групи повинні себе поводити, то говорять про ін'юнктивні соціальні норми [1, 4].

Серед механізмів, які забезпечують дію соціальних норм, дослідники зазвичай називають наступні [3, 5]. Це, по-перше, прояви конформності, тобто небажання індивіда зазнати осуд або підпасти під дію інших санкцій від свого оточення. По-друге, це інтеріоризація соціальних норм, тобто той випадок, коли приписувані нормами стандарти поведінки визнаються індивідом обов'язковими і правильними незалежно від чинника зовнішньої оцінки.

Говорячи про механізми дії соціальних норм слід зазначити, що дослідники часто поділяють соціальні норми на конвенційні і моральні. При цьому подекуди лише конвенційні норми розглядаються як соціальні, натомість моральні норми розглядаються як особистісні, оскільки для їх функціонування притаманна орієнтація особистості на внутрішні стандарти, а не на соціальне оточення [5]. Така точка зору передбачає, що дія моральних норм спирається на механізм інтеріоризації.

Є й інший спосіб розведення конвенційних і моральних норм, і він наразі превалує [6, 7]. Вважається, що конвенційні норми є заздалегідь умовними, а їх порушення не призводить до безпосередньої шкоди. Моральні норми пов'язані із запобіжниками нанесення ушкоджень оточуючим, і відтак їх порушення не є результатом домовленостей і конвенцій.

Аналізуючи механізми дії соціальних норм, я висунула гіпотезу, що за своїм походженням можна виділити два типи соціальних норм. Походження норм першого типу обумовлено тим, що людина або суспільство виступають для члена групи цінністю. Такі норми цілком можуть бути співвіднесені з тим, що зазвичай називається моральними нормами. Їхнє функціонування забезпечує запобігання антисоціальної (деструктивної) поведінки у членів цього суспільства. Походження норм другого типу обумовлено звичними для особистості стандартами поведінки та спробою їх збереження. Такі норми можуть бути названі традиційними. Їхнє функціонування є підґрунтям інтолерантності до людей, які демонструють незвичні патерни поведінки або належать до іншого культурного середовища.

Для перевірки цієї гіпотези було проведено емпіричне дослідження. Його основним інструментарієм виступила спеціально розроблена анкета, яка складалася з трьох основних завдань. У кожному з них респондентам було запропоновано за 5-бальною шкалою оцінити низку зразків людської поведінки. У першому завданні потрібно було оцінити, наскільки нормальними за суб'єктивним сприйняттям респондента є наведені зразки поведінки; у другому

завданні – наскільки вони є звичайними з суб'єктивного погляду респондента; нарешті, в третьому завданні потрібно було оцінити, наскільки вони на думку респондента є припустимими або неприпустимими. Крім того, респондент мав у письмовому вигляді пояснити, чому він поставив ту чи іншу оцінку.

Перше завдання анкети було спрямоване на визначення суб'єктивної оцінки нормальності тієї чи іншої ситуації; друге і третє завдання – на визначення особливостей функціонування, відповідно, дескриптивних і ін'юнктивних норм. При цьому друге завдання за своїм змістом стосувалося того, наскільки «випадають» описані зразки поведінки із суб'єктивного світу респондента; третє завдання стосувалося готовності респондента толерувати вказані зразки поведінки.

Зразки поведінки, які надавалися респондентам для оцінки, були різного плану. По-перше, було два приклади поведінки, пов'язані з нанесенням безпосередньої шкоди суспільству (вони стосувались актуальної для України теми надання хабарів). По-друге, було чотири приклади поведінки, яка не несе безпосередньої шкоди, але тією чи іншою мірою порушує звичні стандарти, характерні для українського соціуму. Діапазон таких «порушень» коливався від фарбування волосся у незвичний колір до появи без одягу в громадських місцях. По-третє, було два приклади поведінки, пов'язаної, в одному випадку, з гомосексуальними, а в другому – з міжрасовими стосунками.

Крім того, респондентам пропонувалося кілька тестів для визначення особистісних характеристик. Досліджуваними виступили 28 студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова: 23 дівчини з факультету української філології та літературної творчості імені А. Малишка і 5 хлопців з факультету фізичного виховання та спорту.

Результати дослідження показали, що оцінки зразків поведінки як нормальних або ненормальних в більшості випадків сильно корелюють з оцінками тих же зразків як припустимих або неприпустимих. Тобто для досліджуваних параметри «нормальності» і «припустимості» в даному випадку є значною мірою синонімічними. Іншими словами, норми особистості в її суб'єктивному сприйнятті виступають гарним показником її готовності толерувати ту чи іншу поведінку інших осіб.

Цікавими є результати кореляційного аналізу між показниками того, наскільки зразки поведінки сприймаються досліджуваними як нормальні, і того, наскільки ці ж зразки сприймаються як звичайні. Виявилось, що для прикладів поведінки, яка порушує соціальні стандарти або пов'язана з гомосексуальними чи міжрасовими стосунками, є відчутна і значуща кореляція (коефіцієнти кореляції від 0.51 до 0.68) між параметрами «нормальності» і «звичайності». В даному випадку те, що в суб'єктивному сприйнятті респондентів є нормальним, пов'язано з тим, що для них є типовим і звичайним.

Інша картина мала місце для зразків поведінки, яка стосується нанесення безпосередньої шкоди суспільству. Тут коефіцієнти кореляції між оцінками такої поведінки як нормальної і як звичайної були практично нульові. Тобто для такої поведінки її звичайність не є підставою для того, щоб вона могла оцінюватися як нормальна.

Ці результати свідчать на користь висунутої гіпотези про те, що існує два типи соціальних норм, а саме: соціальні норми, походження яких обумовлено звичними для особистості стандартами поведінки, і соціальні норми, походження яких обумовлено тим, що людина або суспільство виступають для члена групи цінністю. Нагадаю, що перші з них ми домовились називати традиційними, а другі – моральними нормами.

Тут варто підкреслити, що соціальні норми, які стосуються толерантності до гомосексуальних і міжрасових стосунків, відносяться до першого з цих типів норм. Вище зазначалося, що оцінка зразків поведінки, що відносяться до цієї сфери, як нормальних корелює з оцінкою цих зразків поведінки як звичайних. Так само, із ступенем їх звичайності корелює їхня оцінка як припустимих чи неприпустимих.

У цілому результати засвідчують, що незвичність форм поведінки для особистості в багатьох випадках стає чинником інтолерантності особистості до цих форм. Краще зрозуміти, з чим пов'язаний цей ефект допоможе аналіз зв'язку особистісних характеристик респондентів з їх оцінками поведінкових зразків. Такий аналіз допоможе встановити, які саме риси особистості впливають на її схильність вдаватися до традиційних норм і бути інтолерантним до незвичних форм поведінки.

З початку розглянемо зв'язок оцінок зразків поведінки із результатами тесту Гілфорда на гнучкість мислення. В цьому тесті досліджуванім пропонується записати якомога більше способів використання звичайного предмета; в нашому варіанті це була канцелярська скріпка. Кількість записаних варіантів є безпосереднім показником гнучкості мислення, оскільки вона відображає здатність особистості виходити за межі звичного контексту і генерувати нові способи бачення ситуації.

Виявилося, що показники за тестом Гілфорда прямо корелюють з оцінками більшості незвичних форм поведінки (включаючи гомосексуальні і міжрасові стосунки) як нормальних і як припустимих. Тобто чим більш гнучким є мислення людини, тим більше ймовірність, що вона буде толерантною до нестандартної поведінки інших. І навпаки, ригідність мислення особистості є чинником її інтолерантності до чогось явно незвичного. Це є цілком зрозумілим, оскільки людині з ригідним мисленням важче зрозуміти і прийняти нове, ніж людині з високою гнучкістю мислення.

Далі розглянемо зв'язок між оцінками зразків поведінки і результатами іншого тесту на когніції, а саме – тесту Кагана під назвою «Порівняння схожих малюнків». Ця методика спрямована на дослідження когнітивного стилю особистості «імпульсивність – рефлексивність», який характеризує індивідуальні відмінності в схильності приймати рішення швидко і без ретельного аналізу, або ж навпаки, повільно і з ретельною перевіркою можливих альтернатив.

Результати засвідчують, що показники рефлексивності в більшості випадків прямо корелюють з оцінками незвичних форм поведінки (включаючи гомосексуальні і міжрасові стосунки) як нормальних і як припустимих. Тобто чим більше люди схильні приймати рішення на основі ретельного аналізу, тим більше ймовірність, що вони будуть толерантними до незвичної поведінки інших. Це

значить, що інтолерантність до інакшості прямо пов'язана з браком аналітичності при формуванні особистістю своїх вердиктів.

Тепер розглянемо особистісні показники з іншої сфери, а саме – з царини ціннісних орієнтацій, яку ми досліджували на основі ціннісного опитувальника Шварца. За цією методикою визначається вираженість в профілі особистості десяти так званих базових цінностей, які коротко позначаються як Традиція, Конформність, Доброта, Універсалізм, Самостійність, Стимуляція, Гедонізм, Досягнення, Влада, Безпека. Статистичний аналіз показав, що найбільш тісно з оцінками незвичних форм поведінки як нормальних і припустимих корелюють показники за цінністю Традиція, причому ми тут маємо обернену кореляцію. Тобто чим більш значущою для особистості є ця цінність, тим, імовірно, менш толерантною буде особистість до незвичного вигляду інших, а також гомосексуальних і міжрасових стосунків. Ця цінність, за Шварцем, пов'язана з повагою і прийняттям звичаїв і ідей, притаманних даній культурі, а також із смиренністю і прийняттям особистістю власної долі. Це так звана «цінність збереження», яка відображає орієнтацію особистості на консервацію усталених звичаїв і відносин, тож цілком логічно, що вона виявилася пов'язаною з інтолерантністю до незвичних форм поведінки.

У цілому, наявність описаних зв'язків між низкою особистісних характеристик і оцінками незвичних форм поведінки як нормальних і припустимих підтверджує висунуту гіпотезу про те, що є соціальні норми, походження яких обумовлено звичними для особистості стандартами поведінки та спробою їх збереження. Справді, ми бачили, що оцінки певних форм поведінки як ненормальних і неприпустимих безпосередньо пов'язані з ригідністю мислення, з відсутністю рефлексивності у вердиктах, з орієнтацією на збереження усталених звичаїв та ідей. Фактично йдеться про деякі консервативні установки, обумовлені або браком когнітивних ресурсів для їх нівелювання, або їх безпосередньою значущістю в ціннісній системі особистості. І саме ці установки, утілені як традиційні соціальні норми, виступають підставою для інтолерантності особистості до незвичних з точки зору усталених поглядів форм поведінки.

1. McDonald R.I, Crandall Ch.S. Social norms and social influence // *Current opinion in behavioral sciences*. – 2015. – 3. – С. 147-151.
2. Crandall Ch., Ferguson M.A., Bahns A.J. When we see prejudice: The normative window and social change // *Stereotyping and prejudice: Frontiers of social psychology*. – NY: Psychology Press, 2013. – С. 53-69.
3. Fehr E., Fischbacher U. Social norms and human cooperation // *Trends in cognitive science*. – 2004. – 8 (4). – С. 185-190.
4. Cialdini R.B., Reno R.R., Kallgren K.A. A focus theory of normative conduct: recycling the concept of Norms to reduce littering in public places // *Journal of personality and social psychology*. – 1990. – 58 (6). – С. 1015-1026.
5. Reynolds K.J., Subasic E., Tindall K. The problem of behavior change: from social norms to an ingroup focus // *Social and personality psychology compass*. – 2014. – 10 (1). – С. 1-12.
6. Schmidt M.F.H., Tomasello M. Young children enforce social norms // *Current direction in psychological science*. – 2012. – 24 (4). – С. 232-236.
7. Andrighetto G., Campenni M., Conte R., Paolucci M. On the emergence of Norms: a normative agent architecture // *Proceedings of AAAI Symposium, Social and organizational aspects of intelligence*. – Washington DC, 2007.

Маріанна Колодій,
директорка Центру гендерної освіти
при Ужгородському національному університеті (Україна)

МЕТОДИ ТА МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

На сучасному етапі «толерантність» стала предметом вивчення багатьох наук та дисциплін: філософії, політології, педагогіки, психології, права, етнології та інших. Однак, незважаючи на велике різноманіття наукових праць, які досліджують і пояснюють явище толерантності, все ж залишаються певні труднощі у тлумаченні значення цього поняття, не вистачає досліджень структури толерантності, її сутнісних характеристик і компонентів, які проявляються у поведінковій емоційній та когнітивних сферах діяльності особистості.

Дослідження толерантності є непростим завданням, тому що, значною мірою, передбачає вивчення установок особистості, пов'язаних з уявленнями про соціальну бажаність. Зважаючи на це, а також на велику кількість підходів до тлумачення толерантності та характеристик її ознак і проявів, для її вивчення використовується істотно різні методи.

Методи дослідження толерантності можна об'єднати у дві групи: специфічні та неспецифічні методи дослідження. Специфічні методи дослідження спрямовані на виявлення та аналіз установок толерантної свідомості, а неспецифічні – описують універсальні характеристики особистості та міжособистісного спілкування, що є в свою чергу ознаками проявів толерантності або інтолерантності.

До специфічних методів дослідження толерантності можна віднести такі:

- Методика вимірювання рівня толерантності;
- Індекс толерантності;
- Типи етнічної ідентичності;
- Етнічна толерантність особистості;
- Тест особистісних конструктів Дж.Келлі;
- Метод вимірювання соціальної відстані;
- Метод приписування якостей;
- Психосемантика (опис етнічних авто- і гетеростереотипів);
- Техніка побудови семантичних простору на базі фразеологізмів;
- Діагностика загальної комунікативної толерантності та ін.

Неспецифічні методи діагностики, які використовуються під час дослідження толерантності, спрямовані на вивчення особистісних особливостей людей, що належать до типів толерантної та інтолерантної особистості:

- Методика на виявлення авторитарності – F-шкала (Р. Сенфорд, Т. Адорно, Е. Френкель-Брунвік, Дж. Левінсон);
- Тести на асертивність;
- Діагностика інтерперсонального Т. Лірі;
- Методика біоціночної поляризації (модифікація методики Фідлера);
- Тест емпатичних тенденцій Мехрабіана;

- Метод малюнквої фрустрації Розенцвейга;
- Тест поведінки в конфлікті К. Томаса;
- Типи реагування в конфліктній ситуації (Е.І.Кіршбаум) та ін.

Звичайно, це лише невеликий огляд можливих методів дослідження толерантності і її особистісних характеристик. Крім вищеназваних методів та методик, можемо говорити і про ті, які є найбільш вживаними у окремих науках та дисциплінах, наприклад:

1) у психології:

- Методика діагностики загальної комунікативної толерантності (за В. В. Бойко);
- Методика «Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості»;
- Методика «Тест дивергентного (творчого) мислення Ф.Вільямса» (Creativiti Assessment Packet – CAP);
- Методика «Опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А. Мехрабіаном, Н. Епштейном)»;
- Методика Н.Холла на визначення рівня емоційного інтелекту;
- Методика дослідження малюнквої фрустрації (за С.Розенцвейгом);
- Опитувальник Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості (Schwartz Values Inventory – SVI), адаптований В.М.Карандашевим;
- MUST-test (П. Іванов і Е. Колобова) і ін.

2) у соціології:

- Шкала соціальної дистанції (Е. Богардуса);
- Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (Г.У.Солдатова, О.А. Кравцова, О.Е. Хухлаєв, Л.А.Шайгерова);
- Методика ТАТ;
- Соціологічні індикатори соціальної та етнічної толерантності;
- Перелік питань для вимірювання толерантності (В.С.Магун, М. С.Жамкоч'ян, М.М.Магура);
- Методика «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г.У. Солдатовою, О.О. Кравцовою, О.Є. Хухлаєвим, Л.А. Шайгеровою)» та ін.

3) у політології:

- Шкала фашизму (Т. Адорно, Е. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсон, Р. Сенфорд);
- Методика виявлення авторитарності – F-шкала (Р.Н. Сенфорд, Т.В. Адорно, Е. Френкель-Брунсвік, Д. Дж. Левінсон);
- Шкала базових переконань (Р. Янов-Бульман);
- Методика для вимірювання рівня упередженості (Г.Олпорт, Б. Крамер);
- «Євробарометр»;
- Методика визначення толерантності до невизначеності (С. Баднер) та ін.

4) в етнології, етносоціології та етнополітології:

- Опитувальник "Типи етнічної ідентичності" (Т.У. Солдатова, С.В. Рижова);
- Діагностичний тест відносин (Г.У. Солдатова);
- Методика «Індекс толерантності»;

- Методика «Психосемантика (опис етнічних авто- і гетеростереотипів)»;
  - Діагностичний тест міжетнічних відносин;
  - Методика «Культурно-ціннісний диференціал»;
  - Методика «Типи етнічної ідентичності»;
  - Методика «Етнічна аффіліація»;
  - Методика «Етнічна толерантність особистості» та ін.
- 5) у педагогіці:
- Опитувальник для вимірювання загальних соціальних установок у дітей (Е. Френкель-Брунсвік);
  - Методика вимірювання рівня толерантності у підлітків;
  - Методика діагностики загальної комунікативної толерантності (В.В. Бойко);
  - Методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації (Т.Х. Холмс, Р.Х. Раге);
  - Методика «Стиль педагогічного спілкування»;
  - Метод малюнкової фрустрації Розенцвейга та ін.
- 6) у конфліктології:
- Тест поведінки в конфлікті К. Томаса;
  - Методика визначення спрямованості особистості в спілкуванні;
  - Тести на асертивність;
  - Інтерперсональна діагностика Т. Лірі в модифікації С.А.Шеїна;
  - Методика біоціночної поляризації (модифікація методики Фідлера);
  - Типи реагування в конфліктній ситуації (Е.І.Кіршбаум) та ін.
- 7) у гендерних дослідженнях:
- Діагностичний тест «Відносини»;
  - Тест особистісних конструктів Дж.Келлі (модифікований);
  - Метод вимірювання соціальної відстані;
  - Метод приписування якостей;
  - Методика визначення гендерної ідентичності;
  - Методика визначення статевих та гендерних ролей;
  - Техніка побудови семантичних простору на базі фразеологізмів;
  - Діагностика загальної комунікативної толерантності та ін.

У сучасних наукових дослідженнях толерантності важливо не тільки вдосконалення і розширення наявного методичного забезпечення дослідження, але також створення і апробація міждисциплінарного проектного інструментарію, який істотно збільшує можливості дослідників і дає багатий матеріал для інтерпретації і розуміння установок толерантної свідомості.

Досить часто у сучасних наукових дослідженнях вивчення толерантності здійснюється за допомогою вимірювання рівня розвитку якостей і характеристик з позицій інтолерантності (інтолерантні ознаки та поведінка), що також має вплив на формування дослідницьких інструментарію та техніки.

Отже, бачимо, що для дослідження толерантності використовується велика кількість найрізноманітніших методів та методик, побудованих на різних концептуальних засадах. Однак, немає підстав вважати, що кожен метод може

бути використаний тільки в контексті однієї специфічної теоретичної концепції – для сучасних наукових досліджень толерантності можливий і необхідний пошук адаптації та інтеграції різних методик і методичних комплексів. На сучасному етапі важливо досліджувати явище і процес “толерантності” міждисциплінарно, здійснюючи систематизацію існуючих методичних та методологічних підходів до дослідження толерантності, але при цьому, не полишати роботу над розробкою універсальних міждисциплінарних дослідницьких підходів.

1. Бондырева С.К. Толерантность. Учебно-методическое пособие – М., 2003 – 240 с.
2. Політична наука: Методи досліджень / за ред. О.А. Габрієляна. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 320 с.
3. Практикум по психодіагностике и исследованию толерантности / Под ред. Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой и др. – М. : МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. – 112 с.
4. Телейко А.Б. Математико-статистичні методи в соціології та психології : Навч. Посіб. / А.Б.Телейко, Р.К. Чорней. – К. : МАУП, 2007. – 424 с.
5. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения. Пер. с нем. – М. : Генезис, 2006. – 336 с.

Маріанна Ткалич,

доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціальної роботи
Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ГЕНДЕРНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

Постановка проблеми. Гендерна толерантність є важливим чинником формування гендерних взаємин. Ми визначаємо *гендерну взаємодію* як сукупність соціально-рольових взаємин, відображених у різних формах взаємозв'язку людей як представників певної статі та гендеру, що виникають і формуються в процесі їхньої спільної життєдіяльності в усіх її сферах (особистісній, сімейній, професійній, суспільній та ін.) [1].

Якщо розуміти феномен нетолерантного ставлення у взаємодії ширше, ніж у ставленні до окремих гендерних груп, то з нетолерантним ставленням можна зустрітися в усіх сферах життя особистості, яка нібито належить до нормативної гендерної групи: нетолерантне ставлення призводить до гендерної дискримінації, проявів сексизму, гендерного насильства, не дозволяє особистості та окремим групам реалізувати свій професійний потенціал, створити стосунки, жити нормальним життям, мати достойний соціальний статус, відповідно до своїх прагнень та досягнень, а не через належність до певної групи.

Серед нормативних гендерних груп частіше від дискримінації та нетолерантного ставлення потерпають жінки (як у професійній, так і у особистісній та сексуальних сферах взаємодії). *Дискримінація за ознакою статі* – це дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають для жінок або чоловіків визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини [2].

В науковій літературі та практичних розробках проблеми взаємодії чоловічих і жіночих гендерних ролей, гендерно-рольових конфліктів, проблеми дисгармонійності гендерного розвитку особистості та його впливу на гендерну взаємодію представлені у роботах Ю.Є. Альошиної, С.Л. Бем, М. Вудман, Н. Гаврікової, О.А. Гаврилиці, П.П. Горностая, А.І. Захарова, Д.Н. Ісаєва, О.Г. Лопухової, О. Кісь, І.С. Клециної, М. Кляйн, І.С. Кона, Т. Марценюк, В.В. Москаленко, Д. Невіла, Л.М. Ожигової, Д. Пайнз, Л.В. Попової, Г. Хофстеда, С. Camilleri, R.M. Connell, С. Gilligan, M. Kimmel.

Мета нашої роботи – проаналізувати соціально-психологічні форми та методи формування толерантного ставлення до представників різних гендерних груп, визначити окремі психологічні технології роботи з цією проблемою.

Результати дослідження. Серед психологічних прийомів та методів формування толерантності у гендерній взаємодії варто виокремити гендерно-орієнтовані тренінги, психологічні консультування пар, психологічну просвіту, психотерапію та психокорекцію.

У розробці психологічних технологій роботи із гендерною нетолерантністю, дискримінацією та сексизмом ми спираємося на роботи Т.В. Баранової та ін., Т.В. Зайцевої, В.П. Захарова, Ф.Д. Карделла, Г.І. Марасанова, В.В. Нікандрова, А.В. Петрова, О. Сидоренко, К. Фопеля, І. Ялома, в яких містяться методичні рекомендації з проведення психологічних тренінгів, аналіз психологічних механізмів, які використовуються у груповій психологічній та психотерапевтичній роботі.

На наш погляд, гендерно-орієнтований підхід повинен визначати ті психологічні технології, які підвищують рефлексію та критичне ставлення, формують певні цінності, які пов'язані із толерантністю, допомагають сензитивному сприйняттю дійсності. З нашої точки зору, в якості методичних складових психологічних технологій роботи з толерантністю доречно використовувати інтерактивні та проєктивні техніки групової психологічної роботи. В якості методичного прийомів – елементи тренінгів сензитивності, тренінгів особистісного зростання, які спрямовані на підвищення рівня рефлексії учасників, також для тренування навичок саморозуміння, міжособистісної чуттєвості та емпатії до об'єктів інтраперсонального поля особистості, що є особливо важливим зважаючи на необхідність долати певні стереотипи та упередження, які стоять на шляху толерантного сприйняття окремих гендерних груп.

Чому саме тренінгові форми краще підходять для формування толерантності у гендерній взаємодії? Тренінг моделює систему соціальних взаємовідносин і взаємозв'язків; тренінгова форма психологічної допомоги полегшує процеси саморозкриття, пізнання та дослідження себе й інших; тренінг дозволяє учасникам отримати різноманітні реакції інших його учасників на свою поведінку, дозволяє більш широко побачити власне професійне життя та життя інших, особливо проблеми та труднощі. Взаємозв'язок міжособистісних тренінгових процесів та міжособистісних взаємовідносин поза тренінгом збільшує імовірність того, що ті нові способи поведінки, нове розуміння себе будуть

перенесені в ситуації реального життя та реальної взаємодії на роботі; тренінг надає учасникам можливість обмінюватися життєвим досвідом.

Зазвичай, соціально-психологічні тренінги гендерної взаємодії в основному присвячені зниженню рівня гендерної дискримінації, проявів сексизму та нетолерантного ставлення до різних гендерних груп. Нами були розроблені окремі модулі з розвитку гендерної взаємодії персоналу організацій [1], які можливо використати у груповій психологічній роботі з формування толерантного ставлення до представників різних гендерних груп.

Окреслимо деякі *шляхи реалізації гендерно-орієнтованих програм психологічного супроводу на робочому місці, яке часто є майданчиком для проявів нетолерантного ставлення:*

- усунення практик гендерної дискримінації на рівні кадрової політики організації;
- психолого-управлінське консультування, навчання менеджерів різних рівнів управління, підвищення їхньої гендерної компетентності, використання гендерно-чуттєвого стилю керівництва;
- тренінгові програми для персоналу з розвитку гендерної взаємодії, формування асертивності до ситуацій гендерного мобінгу, сексуальних домагань [19; 122; 126; 127; 159; 219; 247].

Основна мета тренінгів у гендерній площині – розвиток конструктивної та партнерської взаємодії між представниками різних гендерних груп: використання конструктивних стратегій, формування гармонійних інтерсуб'єктивних взаємин, партнерського типу взаємодії.

До основних *завдань* модуля розвитку гендерної взаємодії та толерантного ставлення можна віднести, на наш погляд, такі:

- рефлексія щодо власного гендерного образу Я, розвиток навичок позитивної оцінки фемінних і маскулінних якостей особистості;
- структурування уявлень учасників щодо гендерного образу представників різних гендерних груп;
- визначення й аналіз гендерних стереотипів, які існують у житті особистості, міжособистісній, сексуальній сферах, робочому середовищі;
- зниження рівня дисгармонійності у взаємодії (особливо відчуження, гендерних конфліктів, дискримінації та сексизму, проявів сексуальних домагань та гендерного насильства).

Один з модулів розробленого нами тренінгу присвячений проблемі гендерної рівності на робочому місці [1]. Модуль “Гендерна рівність на робочому місці” допомагає у профілактиці та подоланні проблем дискримінації на робочому місці, вивченні антидискримінаційних практик, створенні рівних можливостей для гендерних груп на шляху до професійної самоактуалізації на робочому місці. Серед *завдань* модуля: аналіз рівності можливостей та ставлення у відносинах трудової зайнятості; проблема рівної винагороди за рівноцінну працю; аналіз рівності кар'єрного розвитку, можливостей самоактуалізації в організації; визначення балансу між роботою та іншими сферами життя, справедливого як для

чоловіків, так і для жінок; свобода від сексуальних домагань, інших форм дискримінації.

Висновки. Отже, на наш погляд, формування толерантного ставлення до представників різних гендерних груп можливо провадити за допомогою соціально-психологічних тренінгів з усунення гендерної дискримінації, формування гендерної компетентності в особистісній, сексуальній, професійній, громадській сферах; використання окремих психологічних технологій, програм досягнення гендерної рівності на робочому місці, і головне – систематичній профілактичній та просвітницькій роботі з питань гендерної толерантності в різних сферах суспільного життя.

1. Ткалич М.Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій : [монографія] / М.Г. Ткалич. – Київ-Запоріжжя: ЗНУ, 2015 – 315 с.
2. Ткалич М.Г. Гендерна психологія: навч. посіб. – К.: Академвидав, 2016. – 256с.
3. Kimmel M. The Gendered Society. 5th Edition. / M. Kimmel– Oxford University Press, 2012. – 528 p.

Марина Діденко,
ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, старший викладач
кафедри психології та особистісного розвитку ННІМП (Україна)

МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ ФАХІВЦІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО ПРЕДСТАВНИКІВ ЛГБТ-СПІЛЬНОТИ

Актуальність. Ще навіть у ХХ столітті теми, пов'язані з сексуальною орієнтацією та гендерною ідентичністю (СОІ) вважалися табуованими та паталогізованими, іноді навіть гріховними. Та з приходом сексуальної революції і розвитком науки, вчені прийшли до висновку, що сексуальна орієнтація людини буває різною та може проявлятися у трьох видах:

- • *гетеросексуальна орієнтація* – потяг виключно до індивідів протилежної статі (гетеросексуал);
- • *гомосексуальна орієнтація* – потяг виключно до індивідів своєї статі (гей та лесбійка);
- • *бісексуальна орієнтація* – потяг до індивідів як своєї, так і протилежної статі, не обов'язково в рівній мірі і одночасно (бісексуал) [2].

За даними досліджень, у будь-якому суспільстві чисельність гомосексуальних громадян становить від 4% до 7 %.

Американська психіатрична асоціація виключила гомосексуальність із переліку психічних захворювань ще у 1973 році. У 1993 році ВООЗ також виключила «гомосексуальність» із Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (МКБ-10).

Проте навіть сьогодні, українським психологам та соціальним працівникам важко працювати з темою сексуальної орієнтації як на особистих консультаціях так, і надаючи інші медико-соціальні послуги. Пацієнти/клієнти постійно

зіштовхуються зі стигматизацією, дискримінацію через свою сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність, яка проявляється, як у нетолерантних коментарях та висловлюваннях, вживанні образливої лексики, так і у відмові надавати професійні послуги, а подекуди у спробах «лікувати» клієнтів. Зараз ситуація стає серйознішою у зв'язку з ранніми камінг-аутами¹ підлітків.

Виклад основного матеріалу. Нині діти почали раніше усвідомлювати та приймати свою сексуальну чи гендерну ідентичність. Зазвичай у підлітковому віці вони вже себе визначають приналежними до тієї чи іншої спільноти. Тому психологам та соціальним працівникам потрібно бути готовими до сприйняття своїх вихованців чи клієнтів такими, якими вони є [1].

У зв'язку з прийняттям себе діти почали раніше здійснювати камінг-аут, що не завжди безпечно для їхнього перебування у школі, серед однолітків чи взаємовідносин у родині. За даними дослідження, здійсненого ВБО «Точка опори» у 2017 році, близько 90% підлітків, що належать до ЛГБТ-спільноти, зазнають різних видів цькування у школі [3]. Також 25% дітей переживають, що їх викриють удома, і це матиме вкрай негативні наслідки. Не відчуваючи безпеки чи комфорту, ЛГБТ-підлітки зазвичай намагаються уникати певних місць чи занять, де вони почувають себе небажаними. Вони часто пропускають шкільні уроки та позакласні заходи, що негативно позначається на академічній успішності та планах на майбутнє.

З нашого практичного і дослідницького досвіду можемо сказати, що прояви нетолерантності фахівців, найчастіше, пов'язані з браком інформації та поширенням різноманітних міфів у суспільстві щодо представників ЛГБТ-спільноти, і спеціально направлене навчання швидко і якісно покращує ситуацію. В Україні давно проводять навчання щодо толерантності до ЛГБТ лікарів, декілька років тому цільові групи розширились і вчити почали психологів, соціальних працівників, вчителів, викладачів, поліцейських, журналістів та молодший медичний персонал. Але точкові тренінги чи лекції не можуть охопити всю країну, хоча позитивні зміни вже прослідковуються.

Найчастіше навчання розвитку толерантності фахівців психологічної та соціальної сфери щодо представників ЛГБТ-спільноти проходить у форматі 1-3 денного тренінгу. Така форма дає можливість комплексно охопити феномен сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності, надати фахівцям певні теоретичні та практичні навички, пропрацювати їх особистісні стереотипи та упередження до ЛГБТ, особисто поспілкуватись з представниками спільноти у неформальній відкритій атмосфері.

Програма навчання для всіх фахівців складається з теоретичної і практичної частини. Теоретична частина містить інформацію про сексуально-гендерну модель особистості, основні терміни, теорії виникнення гомосексуальної орієнтації, стадії прийняття своєї сексуальної чи гендерної ідентичності, етичні принципи роботи фахівців та специфічні запити з якими можуть звертатись представники спільноти.

---

¹ Термін «камінг-аут» використовують для позначення деяких аспектів досвіду ЛГБТ-людей: осмислення своєї сексуальності чи гендерної ідентичності; розповідь про це комусь одному або кільком людям; публічне розголошення інформації про свою орієнтацію чи гендерну ідентичність; визнання себе частиною ЛГБТ-спільноти.

Практична частина присвячена усвідомленню фахівцями власних упереджень, відношенню та установкам до проявів сексуальності, роботі з міфами та фактами щодо представників ЛГБТ-спільноти які існують у суспільстві, принципам консультування, надання професійної допомоги, розбору конкретних кейсів, спілкуванню з представниками.

Методи та форми роботи, що найчастіше використовують в процесі розвитку толерантності фахівців до представників ЛГБТ-спільноти: міні-лекції, обговорення в групах, мозковий штурм, виконання вправ, перегляд відео, «жива бібліотека», психотерапевтичне консультування в парах, різноманітні арт-терапевтичні техніки (колажування, малюнок, асоціативні карти) та ін.

Специфічним блоком є частина присвячена пропрацюванню питань пов'язаних із камінг-аутом, супровід клієнта в процесі прийняття рішення про камінг-аут. У зв'язку з неоднозначною ситуацією у країні та іноді ворожим ставленням до представників ЛГБТ-спільноти, важливо пропрацювати зі спеціалістами ризику пов'язані з камінг-аутом, та особливості та емоційні переживання, що супроводжують клієнта на кожній із стадій.

Найбільший відклик, як правило має «жива бібліотека», адже після засвоєння теоретичного і практичного матеріалу в учасників є можливість особисто поспілкуватись з представниками спільноти у неформальній відкритій атмосфері і задати будь-які питання, що їх цікавлять, розставити акценти у засвоєні теоретичної інформації.

Метод «живої бібліотеки» передбачає живе спілкування, між «звичайними» людьми і представниками груп, котрі відчують в суспільстві стигму та дискримінацію. Це дієвий інструмент формування та підвищення рівня толерантності в суспільстві.

Професійно важливими, як правило, є конкретні кейси. Наприклад, у групах психологів роздаються описи реальних запитів з якими звертаються клієнти, учасники мають прописати алгоритм роботи з даним випадком, використовуючи принципи методу в якому вони зазвичай працюють та багаж технік якими вони користуються у професійному житті, а потім методом моделювання ситуації програти його в системі «клієнт-психолог».

До і після кожного навчального-просвітницького заходу учасників анонімно просять здійснити самооцінку свого особистого відношення до представників ЛГБТ-спільноти з 10 бальною шкалою. За результатами роботи у більшості учасників, рівень толерантності підвищується, що дає нам змогу констатувати ефективність наших навчальних програм.

Висновки. Все більше представників спільноти стають відкритими у своїх гомосексуальних проявах та усвідомленні гендерної ідентичності, не бояться звертатись за кваліфікаційною допомогою до психологів та лікарів, тому фахівцям потрібно бути готовими відповідати запитам клієнтів. Але у навчальних програмах українських університетів не передбачена дисципліна «Психологія сексуальності», «Сексуальна освіта», «Сексологія» або там відсутні теми присвячені специфіці ЛГБТ спільноти. В деяких підручниках чи освітніх програмах ще можна зустріти паталогізовану подачу тематики сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності, що не відповідає сучасним науковим

тенденціям, і підтверджує необхідність навчання фахівців толерантності до представників ЛГБТ-спільноти.

1. Вербицька Н., Діденко М., Івасій Р. #Підлітки: Порадник для фахівчинь та фахівців психологічної і соціальної сфери / за заг. ред. Н. Вербицької. – К.: ВБО «Точка опори», 2018 – 92 с.
2. Кон І. Світанкове місячне сяйво. – Львів: НВФ «Українські технології», 2011. – 560с.
3. Національне дослідження шкільного середовища в Україні// укл. Р. Івасій, М. Діденко. – К.: ВБО «Точка пори», 2018 – 12с. // Режим доступу: <https://t-o.org.ua/news/lgbtteens>

Наукове видання

Толерантність на кордонах Європи: вимір для України.
Матеріали міжнародної науково-практичної конференції

Коректура авторська
За зміст статей відповідальність несуть автори.

Упорядники: *Ігор Вегеш та Маріанна Колодій*

Відповідальний за випуск: *Микола Вегеш*

У виданні подано матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», що представляють результати обміну досвідом між Німеччиною та Україною щодо впровадження в освітню сферу інноваційних проєктів, спрямованих на формування політичної, етнічної і конфесійної толерантності, навичок успішної міжкультурної комунікації та попередження конфліктів.

Тематика доповідей об'єднана у чотири розділи і розкриває питання теоретичних підходів до вивчення толерантності, особливостей міждисциплінарних досліджень феномену толерантності, специфіки міжкультурного, міжрелігійного, міжетнічного діалогів та практик проєктування простору толерантності в Україні.

Видання здійснено у межах проєкту «Толерантність на кордонах Європи: вимір для України», у співпраці з Мюнхенським університетом Людвіга Максиміліана (LMU), за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини. Керівник проєкту – проф. Маркус Фогт.

Формат 60x84/16. Наклад 350 прим.
Видавництво ФОП Наумченко Н.В.